

JAARBOEKJE

VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1966

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG. MIJ N.V. TE LEIDEN

LEIDS JAARBOEKJE

1966

1. Grootzegel van Leiden.

J A A R B O E K J E

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1966

ACHT EN VIJFTIGSTE DEEL

**GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A.W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN**

VOORWOORD

De inhoud van dit 58e Leids Jaarboekje is geheel afgestemd op de Middeleeuwse geschiedenis van de stad. Het feit, dat in de jaren '66 van verschillende eeuwen enige voor Leiden belangrijke gebeurtenissen plaats vonden, was daartoe de aanleiding.

Op 19 december 1266 bevestigde graaf Floris V Leidens stadsrechten, anno 1366 werd aan de St. Pancras een kapittel verbonden waarin vooral leden van het stedelijk patriciaat zitting hadden, en in 1566 woedde hier evenals elders de beeldenstorm. Deze drie eeuwen omvattende periode werd zo het kader voor de inhoud van dit Jaarboekje. Binnen dat kader moest ook aandacht worden geschonken aan de sporen, die de toenmalige Leidenaars van hun activiteiten in de grond hebben achtergelaten, en aan de economische omstandigheden waaronder zij hebben geleefd.

De bedoeling het Jaarboekje 1966 het karakter van een gedenkboek te geven, gewijd aan de ontwikkeling van Leiden tot stad, wordt ook tot uitdrukking gebracht door de verschijning kort voor de 19e december en door het sprekende karakter van de omslag.

Gaarne brengen wij op deze plaats onze dank aan allen, die aan het tot stand komen van het Jaarboekje 1966 hebben willen meewerken.

De redactiecommissie

VERENIGING OUD -LEIDEN

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

Prof. dr. P. **3.** Blok en **mr.** dr. **3.** C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

De vereniging heeft in eigendom het uit c. 1650 daterende woonhuis **Klok-**steeg nr. 2; en het c. 1661 gebouwde woonhuis Oranjegracht nr. 83, waar eertijds her weversambacht werd uitgeoefend.

Bestuurskamer: Regentenkamer van het Brouchovenhof, Papengracht 16.

BESTUUR

Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer (1966), *voorzitter*.

Mejuffrouw **mr. A. 3. Versprille** (1960), *onder-voorzitter* (1964).

P. L. Gillissen (1957), *secretaris*. Burggravenlaan 48. Tel. 24851.

Drs. **3.** A. F. Doove (1966), *penningmeester*, Gerecht 2, tel. 24860. **Girorek.** ver. Oud-Leiden 175228.

Ir. H. A. van Oerle (1957).

Mevrouw H. M. de **Meijere-Huizinga** (1963).

Ir. H. H. Vos (1964).

H. Th. D. Dijkstra (1965).

Mr. G. C. van der Willigen (1965), aangewezen door het Gemeentebestuur.

Dr. S. J. van Ooststroom (1966).

C. P. Briët (1964), aangewezen door het L.S.C.

Mejuffrouw D. Colijn (1966), aangewezen door de V.V.S.L.

Erelid: A. **Bicker Caarten** (1965).

Leden van verdienste: G. van der Mark (1954) en dr. W. C. Braat (1966).

Voor aanmelding nieuwe leden en administratie ledenlijst: *Het secretariaat*. Met ingang van 1967 wordt de contributie voor gewone leden f. 12.50 per jaar en voor junioren en voor studenten f. 5.00 per jaar.

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje

Ingesteld december 1902

Mejuffrouw mr. A. J. Versprille (1963), *voorzitter*.
Drs. B. N. Leverland (1963), secretaris, Boisotkade 2a.
Mejuffrouw I. van den Bosch (1958).
Dr. P. C. Boeren (1963).
G. 't Hart (1964).
Voor kopij Leids Jaarboekje:
het secretariaat der Redactiecommissie.

Commissie „Het Leidse Woonhuis ”

(Beheerster van het gelijknamige Fonds, waarin
opgenomen het legaat mr. E. Rijke)

Ingesteld 1 juni 1945

Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer (1965), *voorzitter*.
A. Bicker Caarten, secretaris, Maredijk 23, tel. 24054.
G. Groen, *penningmeester*.
G. van der Mark.
H. Th. D. Dijkstra.

Commissie voor Volkskunde

Ingesteld 11 september 1950

Dr. W. C. Braat, *voorzitter*.
Mejuffrouw L. G. de Graaf, secretaresse, Johan de Wittstraat 26, tel. 52514.
Mevrouw M. C. Blöte-Obbes, Voorschoten.
H. J. de Kort, Hazerswoude.
L. C. J. Roozen.
Mejuffrouw drs. M. Veldhuyzen.
Dr. Chr. C. Vlam.

Excursie — commissie

Ingesteld 7 september 1954

Dr. S. J. van Ooststroom, *voorzitter*.
P. L. Gillissen, secretaris, Burggravenlaan 48, tel. 24851.
A. Sevenster.
Drs. G. Kortenbout v.d. Sluys.
Vertegenwoordiger in de *Rijnlandse Molenstichting*:
Mr. E. E. Menten.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Voor:

Aarlanderveen: Mevrouw F. Th. van der Wind-Peereboom Voller (1945).

Alkemade: G. M. Zoetemelk (1946).

Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945).

Hazerswoude-Dorp: A. A. Boehmer (1958).

Hazerswoude-Rijndijk en Kouderkerk aan den Rijn: H. J. de Kort (1950).

Katwijk: C. Varkevisser (1950).

Leiderdorp: G. Scheepstra (1943).

Leimuiden: J. W. de Ren (1959).

Lisse: Ir. A. F. de Graaff (1960).

Noordwijk:

Noordwijkerhout: J. J. Bergman (1950).

Oegstgeest: W. J. van Varik (1941).

Rijnsburg: S. C. H. Leenheer (1945).

Rijnsaterwoude: J. W. de Ren (1960).

Voorhout:

Voorschoten: W. J. Berghuis (1962).

Warmond: A. G. van der Steur (1962).

Wassenaar: L. G. Oosterling (1960).

Woubrugge: J. C. van Wageningen (1953).

Zoeterwoude: J. C. Bruigom (1955).

JAARVERSLAG VAN DE VERENIGING OUD- LEIDEN OVER 1965

Het ledenaantal van de vereniging vertoonde een verheugende stijging. Bedroeg het aantal aan het begin van het verslagjaar 952, aan het eind van 1965 bedroeg het aantal 973.

De leden kwamen in vergadering bijeen op 26 februari. De vergadering benoemde de periodiek aftredende leden mejuffrouw mr. A. J. Versprille en mevrouw H. M. de Meijere-Huizinga opnieuw voor een tijdvak van vier jaar. In de vacature van de heer A. Bicker Caarten, die ingevolge de statuten niet herkiesbaar was, voorzag de vergadering door benoeming van de heer H. Th. D. Dijkstra.

Door het aftreden van de heer Bicker Caarten leed Oud-Leiden een gevoelig verlies. Hij maakte sinds het begin van 1936 deel uit van het bestuur, waarvan vanaf genoemd tijdstip tot eind 1946 secretaris. Hij wist al spoedig na zijn optreden Oud-Leiden tot grote bloei te brengen en het ledental op te voeren van ongeveer 300 tot ongeveer 900. De ledenvergadering benoemde hem uit erkentelijkheid voor de belangrijke aan Oud-Leiden bewezen diensten tot erelid. De voorzitter bood hem namens de vereniging enige geschenken aan en wel een tinnen kannetje en een boek over antiquiteiten. Bovendien een persoonlijk geschenk nl. een oude tegel, voorstellende een molen.

Van het door het gemeentebestuur van Leiden aangewezen bestuurslid jhr. mr. F. H. van Kinschot, die tengevolge van zijn aftreden als burgemeester aftrad als lid van het bestuur, namen de leden in een daarvoor belegde bijeenkomst op hartelijke wijze afscheid. In de plaats van de heer Van Kinschot wees het gemeentebestuur van Leiden aan de burgemeester mr. G. C. van der Willigen.

Het bestuur van de vereniging voor vrouwelijke studenten wees als bestuurslid in de plaats van mejuffrouw W. M. J. de Boer aan mejuffrouw D. Colijn.

In de plaats van de heer Bicker Caarten benoemde het bestuur tot ondervoorzitter mejuffrouw mr. A. J. Versprille.

Daar het bestuurslid mr. P. de Clercq tengevolge van drukke werkzaamheden zich niet langer met de werkzaamheden verbonden aan het beheer van de financiën kon belasten, nam ondergetekende deze taak tijdelijk over.

In de samenstelling van de verschillende commissies kwamen de volgende wijzigingen.

Tot lid van de kascommissie benoemde de ledenvergadering mr. W. Downer. Het bestuur benoemde tot lid van de excursie-commissie in de vacature,

ontstaan door bedanken door mejuffrouw J. Schuurmans Stekhoven, drs. G. Kortebout v. d. Sluys; in de vacature in de commissie voor volkskunde, ontstaan door aftreden van de heer E. Pelinck, mejuffrouw drs. M. Veldhuijzen. De voorzitter van laatstgenoemde commissie, de heer A. Bicker Caarten, gaf de wens te kennen als zodanig af te treden. Benoemd werd dr. W. C. Braat. In de vacature van voorzitter van de commissie „Het Leidsche Woonhuis”, ontstaan door het overlijden van prof. mr. H. F. W. D. Fischer, voorzag het bestuur door benoeming van prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer.

Zeer afwisselend was het programma dat de leden werd geboden aan lezingen en excursies.

Het begon na afloop van de op 26 februari gehouden ledenvergadering waar mejuffrouw mr. A. J. Versprille en drs. B. N. Leverland een aantal dia's vertoonden van oude prenten aanwezig op het gemeente-archief van Leiden. De dia's, die de aanwezigen een blik deden werpen op verschillende verdwenen stadsgezichten, werden op voortreffelijke wijze toegelicht.

De heer S. C. H. Leenheer hield op 23 maart een lezing met lichtbeelden over: Grepen uit de geschiedenis van Rijnsburg. Op 27 april werd vertoond een serie lichtbeelden met geluidsband over de rijke historie van Warmond, samengesteld door de heren mr. A. F. Leemans, M. M. B. Pieterse, A. G. van der Steur en A. de Hoog. Mr. dr. C. A. van Swigchem hield op 19 november een lezing over de huidige fase van de monumentenzorg. De heer H. Dijkstra sprak op 10 december over het voormalige Brittenburg.

Op 22 mei brachten vele leden een bezoek aan Zaltbommel, op 9 oktober aan het Huygensmuseum „Hofwijck” te Voorburg en op 30 oktober aan Schiedam. Op 26 september werd een wandeling gemaakt in de nabijheid van de Kagerplassen.

Het bestuur was vertegenwoordigd bij: de ontvangst ter kennismaking met de nieuwe burgemeester mr. G. C. van der Willigen; de ontvangst ter gelegenheid van de viering van het 13e lustrum van de V.V.S.L.; de ontvangst ten stadhuize ter gelegenheid van de verjaardag van Hare Majesteit de Koningin; de opening van de tentoonstelling gewijd aan de jaren 1937-1945; de overdracht van het Rectoraat der Rijksuniversiteit; de herdenking door de senaat der Rijksuniversiteit van de 26e november 1940; de opening van de tentoonstelling: Delft zoals het was en wordt, te Delft ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan van het Genootschap Delfia Batavorum; de opening van de historische tentoonstelling Oud-Hazerswoude en bij de ontvangst ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het juweliers-, horlogers- en opticiensbedrijf van de firma P. J. van Kampenhout.

Onze correspondent te Warmond, de heer A. G. van der Steur, verzocht de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, aan het reeds geruime tijd bestaande voornemen een onderzoek in te stellen naar vermoedelijk nog aanwezige overblijfselen van een burcht op een nabij de Seminarielaan te Warmond gelegen, bijna geheel door vrij brede sloten omge-

ven, rond stuk land, met spoed gevolg te geven. En wel omdat de „dood ge-
teelde” tuingrond vele meters diep moest worden gekeerd. Aan zijn verzoek
werd voldaan.

Tijdens het onderzoek kwamen bloot de fundamenteën van een ringmuur,
een zware woontoren, een bijgebouw, een waterput en een brug over een gracht.
Voorts fundamenteën van een later gebouwd bouwhuis, en een tot een klooster
behoord hebbende grafkelder.

Uit het daarvoor bestemde fonds keerde het bestuur aan de Rijnlandse
Molenstichting f. 250.— uit. En aan de Stichting Dever te Lisse voor restauratie
van de woontoren van het voormalige geslacht d'Ever f. 1000.—.

De Rijnlandse Molenstichting slaagde er in haar bezit met drie molens uit
te breiden, nl. met de Nieuw Groenendijkse molen te Hazerswoude, de Wa-
terloosmolen bij Rijpwetering en de Hondsdijksemolen bij Kouderkerk a.d.
Rijn. Hierdoor steeg het aantal molens van de Stichting tot elf. Haar activiteit
kwam voorts tot uitdrukking door het voltooien van de restauratie van de
Doesmolen en het aanvangen van het herstel van een drietal molens. Het her-
stellen van molens is een kostbare aangelegenheid en het is daarom jammer
dat nog slechts weinigen de Rijnlandse Molenstichting met een jaarlijkse bij-
drage steunen.

Met vertrouwen op de blijvende belangstelling van al haar leden gaat Oud-
Leiden het nieuwe jaar in.

P. L. Gillissen
secretaris

VERENIGING OUD LEIDEN

JAAROVERZICHT 1965

	VERLIES EN WINST		BALANS 1965	
Postgiro.			f 1.628,17	
Amrobank.			„ 389,29	
Rijkspostspaarbank. . .			„ 7.949,17	
Idem. Beleggingsrekening.			„ 1.049,84	
Contributie 1963.	f 15,00		„ 7,50	
Contributie 1964.	„ 43,50		„ 26,00	
Contributie 1965.		f 9.673,86	„ 177,80	
Contributie 1966.				f 1.013,55
Verkoop jaarboekjes en reg		„ 468,51	„ 228,34	
Subsidie.				f 2.628,00
Lezingen en excursies. . .	„ 1.056,18			
Incasso en porto.	„ 8.922,88,5			
Kosten jaarboekje. . . .				
Bijdragen een ver-				
enigingen.	„ 98,50			
Onk. secr. en penningm.	„ 439,25			
Commissie Leidsche				
Woonhuise.				„ 1.500,00
Portier Brouckhovenhof.	„ 25,00			
Verz.Inv.Bestuurskamer.	„ 10,00			
Diversen.	„ 181,85			
Interest.		„ 328,00		
Opgravenen.				„ 95,99
Fonds Biz.Publicaties . .				„ 4.501,10
Jubileumfonds.				„ 815,37
Kapitaal.				„ 902,10
Saldo verlies:		„ 409,49		
Totaal.	f 10.879,86	f 10.879,86	„ 11.456,11	f 11.456,11

Leiden, 7 maart 1966

De Penningmeester

w.g. P. L. GILLISSEN

Gezien en accoord:

De Kascommissie

w.g. W. DOWNER

D. C. J. BAKKER

OVERZICHT
van de financiën van de Commissie „**HET** LEIDSCHÉ WOONHUIS” over het jaar 1965.

Saldo Leidsche <i>Spaarbank</i> 1 januari 1965	f 4.540,77	Rijnlands Bundergeld 1965	f 6,41
<i>HUREN</i>		Grondbelasting 1965	„ 59,03
Perceel Kloksteeg 2		Straat en Rioolbelasting 1965	„ 92,30
12 x f 77,76	„ 933,12	Saldo Leidsche Spaarbank	„ 5.978,15
Perceel Oranjepracht 83			
jan. t/m oktober			
10 x f 66,—	f 660,—		
hierop te veel betaald	„ 2,—		
Nog te ontvangen:	f 6.135,89		f 6.135,89
Perceel Oranjepracht 83		Nog te betalen:	
Huur nov. en dec. 1965		Premie Brandverz. Kloksteeg 2	f 17,—
2 x f 66,—	f 132,—	Idem Oranjepracht 83	„ 35,55
Reeds ontvangen	„ 2,—		
	f 130,—	Leiden, januari 1966.	f 52,55
Rente 1965 L.Spaarbank	f 172,76.	<i>De penningmeester.</i>	
		w. g. G. Groen.	
		Gezien en accoord bevonden.	
		<i>De kascommissie.</i>	
		w. g. W. Downer.	
		D. C. J. Bakker.	

JAARVERSLAG VAN DE COMMISSIE VOOR VOLKSKUNDE OVER 1965

In de samenstelling van de commissie kwamen enige wijzigingen. De plaats van de heer Pelinck werd ingenomen door mejuffrouw drs. M. Veldhuyzen. Als **musicologe**, verbonden aan het Nederlands Volksliedarchief, zal zij de commissie van veel nut kunnen zijn. Een gevoelig verlies leed de commissie, doordat haar voorzitter, de heer A. Bicker Caarten, wegens drukke werkzaamheden moest bedanken. Dr. W. C. Braat werd bereid gevonden de taak van voorzitter op zich te nemen.

Door deze bestuurswisselingen, door de pensionering van de gastheer van de commissie, dr. Blöte, waardoor het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie niet meer beschikbaar is en door het verblijf buitenslands van de nieuwe voorzitter is het niet mogelijk geweest dit jaar avonden voor belangstellenden te organiseren. Dit is in de vijftien jaar dat de commissie bestaat nog niet gebeurd. Maar de commissie geeft de moed niet op en hoopt onder de nieuwe leiding spoedig haar activiteiten te hervatten.

Op 29 oktober werd in het Openluchtmuseum te Arnhem de gebruikelijke Volkskundedag gehouden. Het onderwerp was Geloof en Volksleven. De commissie was er vertegenwoordigd.

L. G. de Graaf, secretaresse

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN 1965

JANUARI

- 1 Sociale Raad na 50-jarig bestaan opgeheven.
- 3 Te Leiderdorp overlijdt C. de Koning, een in Leiden en omgeving zeer geziene figuur in Rode Kruis kringen.
Felle uitslaande brand in Avifauna te Alphen aan den Rijn.
- 5 Het Chr. Lyceum ondergaat uitbreiding in de zuidwestelijke wijk der stad.
J. H. Smit, 43 jaar verbonden aan de Hortus Botanicus, neemt afscheid. In het plantsoentje aan de Zoeterwoudse singel wordt een beeldengroep „de korfbalspeelsters” van de Maastrichtse kunstenaar P. Killaars, onthuld.
De Stem des Volks herdenkt haar 60-jarig bestaan met een jubileumconcert.
- 6 Rijnsburgse bloemen- en bollenkwekers verliezen het proces tegen de eigenares van de hoeve Veldheim te Oegstgeest, waarbij zij stelden, dat zij de gronden van de hoeve in pacht hadden. Deze gronden zijn door de gemeente Leiden aangekocht voor uitbreiding van universiteitsgebouwen.
- 7 Prof. mr. G. de Grooth, oud-hoogleraar in het burgerlijk recht en het internationaal privaatrecht, 72 jaar oud, te Wassenaar overleden.
- 8 De nieuwe sociëteit Minerva officieel geopend.
- 12 Het echtpaar J. van Duijn te Katwijk 60 jaar getrouwd.
Noordwijk wijst de door Katwijk gewenste grenswijziging af.
- 16 Mevrouw E. Stolte is 60 jaar aan het Leger des Heils verbonden.
- 18 J. van Galen viert zijn gouden jubileum bij A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V.
- 22 Prof. dr. L. Bosch aanvaardt het ambt van hoogleraar in de biochemie met een oratie: Geen spel als het spel met de genen.
Vereniging van Leidse Vrouwelijke Studenten bestaat 65 jaar.
- 26 H. M. de Koningin en de Prinsessen Beatrix en Margriet wonen de reünie van de V.V.S.L. bij.
- 28 Prof. dr. J. W. de Jong verlaat de leerstoel voor Boeddhisme en Tibetaans om het hoogleraarschap en de leiding te aanvaarden van een nieuw departement aan de Australian National University in Canberra.
- 29 Prof. dr. J. B. Schutte aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de

JANUARI

farmaceutische analyse met een oratie: Pharmaceutische analyse.

30 B. J. Molenaar te Oegstgeest 50 jaar verbonden aan het bankwezen.

FEBRUARI

- 1 S. W. Hogenboom verlaat na ruim 40 dienstjaren de gemeente Warmond.
- 4 Mr. G. C. van der Willigen, sedert 1956 burgemeester van de gemeente Haarlemmermeer, tot burgemeester van Leiden benoemd.
- 5 Prof. dr. E. G. A. Galama aanvaardt het ambt van bijzonder hoogleraar in de Friese taal en letterkunde met een oratie: Everwinus Wassenbergh en de Friese lexicografie.
- 6 Dr. J. A. N. Knuttel, redacteur van het Groot Nederlands Woordenboek, 86 jaar oud overleden.
- 8 P. Stuifzand 100 jaar.
De Universiteitspenning uitgereikt aan J. P. Stam, directeur van de stichting Universitaire Pers.
„Kunstkring Alphen aan den Rijn” opgericht, bestemd voor de gehele Rijnstreek (afkorting K.A.R.)
Huize Voordorp bij de Leiderdorpse brug wordt afgebroken.
- 11 Polder Oudenhof opgeheven. De wipwatermolen bij Langevoort wordt eigendom van de gemeente Oegstgeest.
- 12 Prof. dr. F. R. Noske aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in de muziekgeschiedenis met een oratie: Beschouwingen over de periodisering der muziekgeschiedenis.
- 13 J. P. Keijzer met ingang van 1 maart benoemd tot burgemeester van Benthuizen.
- 15 Het echtpaar S. A. Begeer-Kesseboom 60 jaar getrouwd.
- 16 Het bejaardencentrum Huize Adegeest te Voorschoten geopend.
- 18 Afdeling U.V.V. Leiden opgericht.
Mej. Johanna van der Velden 50 jaar in dienst van de firma J. J. Krantz en Zn.
- 19 Prof. dr. A. E. Meeussen aanvaardt het ambt van hoogleraar in de Bantoeïstiek met een oratie: Ethnolinguïstiek en taaltheorie.
- 24 A. H. Van Montfoort met ingang van 16 maart benoemd tot burgemeester van Nieuwkoop.
De afdeling Wassenaar van de Hollandse Maatschappij van Landbouw bestaat 90 jaar.
- 25 Ds. M. J. Punselie, eertijds predikant der Ned. Herv. kerk te Leiden, viert zijn 65-jarig jubileum.

MAART

- 1 Mr. G. C. van der Willigen als burgemeester te Leiden geïnstalleerd.
- 4 Het Psychologisch Instituut wordt gevestigd in het voormalig gebouwen-complex van de Leidse onderwijsinstellingen aan de Rijnsburgerweg. De president-curator dr. E. H. Reerink verricht de opening.
- 7 Gé Hofenk, lid van het Leidato-bestuur, 55 jaar oud, overleden.
- 12 Dr. Catharina Hovens Greve is 50 jaar huisarts.
- 13 De stichting Hervormde Jeugdzorg betreft een hernieuwd clubhuis aan de Jan Vossensteeg.
- 20 Dr. H. van Dijk, conservator van het Kamerlingh Onneslaboratorium, neemt afscheid in verband met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.
- 23 Mr. dr. H. D. M. Knol, van 1946-1961 lid van de gemeenteraad, 72 jaar oud, overleden.
- 24 De Dijkgraaf van het Hoogheemraadschap van Rijnland geeft uiting aan de ernstige ongerustheid over de toenemende verzilting van het boezemwater. De belangen van tuinbouw en bloementeel staan op het spel, terwijl de leefbaarheid van het Westen des lands wordt bedreigd.
- 26 Het Leids Academisch Ziekenhuis ontvangt de eerste groep Philippijnse meisjes, die als verpleegsters te werk worden gesteld.
- 28 Ds. J. Th. W. Quak bevestigd als Ned. Herv. predikant te Kouderkerk a/d Rijn.
Jkvr. L. H. Barones Schimmelpenninck van der Oye, 73 jaar oud, te Voorshoten op kasteel Duivenvoorde overleden.

APRIL

- 2 60 jaar geleden werd ds. B. J. C. Rijnders, oud-zendingsdirecteur van de voormalige Ver. Ned. Zendingscorporaties te Oegstgeest, bevestigd als predikant in de Ned. Herv. kerk.
Prof. mr. N. Blok aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in het Engels privaatrecht met een oratie: Lord Mansfield en Lord Denning (Twee meesters van de Common Law).
- 4 Ds. P. L. J. Wapenaar bevestigd als Ned. Herv. predikant te Leimuiden.
- 5 Mej. E. Righart van Gelder 50 jaar verbonden aan het Leidse modehuis De Faam.
- 6 De wipwatermolen in de Kikkerpolder, toebehorende aan de gemeente, wordt gerestaureerd.
Mej. prof. dr. A. J. Steenhauer, oud-hoogleraar in de toxicologie, overleden.
- 7 De Haardstee, tehuis voor geestelijk gehandicapte mannen aan de Witte Singel, door de burgemeester geopend.

APRIL

- In het gebouw Het Kraaiermest is een vormingsinstituut voor de werkende jeugd van Leiden en omgeving geopend.
- 8 Watersportvereniging Doeshaven te Leiderdorp opgericht.
 - 9 De Firma A. Kreijmborg bestaat 60 jaar.
De nieuwe markt aan de Zeeweg te Katwijk geopend.
 - 13 Het echtpaar Gastelaars-Plaat, in het bejaardencentrum Huize Adegeest te Voorschoten, 60 jaar getrouwd.
 - 15 De nieuwe Groenebrug over het Steenschuur officieel in gebruik genomen.
Rijbanen op de Lammenschansweg in gebruik genomen.
 - 20 De religieuze kunsthandel van de firma Huibers aan de Haarlemmerstraat bestaat 50 jaar.
 - 23 30 mummies worden doorgelicht ten behoeve van het onderzoek in de paleopathologie.
 - 24 Oudstrijders en dragers van het mobilisatiekruis te Leiden bijeen.
 - 26 J. van den Berg is 50 jaar in dienst van Sijthoff's Uitgeversmaatschappij.
De Dr. Saal van Zwanenbergprijs in het Groot Auditorium der universiteit uitgereikt aan dr. A. **Manten**, hoofd van de afd. Chemotherapie van het Rijksinstituut voor de volksgezondheid te Bilthoven.
 - 27 Het echtpaar Oudshoorn-Van der Reek 60 jaar getrouwd.
P. C. Broekhoff, arts, neemt afscheid als directeur van het Ned. Instituut voor Praeventieve Geneeskunde.
 - 28 De psychiatrische inrichting St. Bavo in Noordwijkerhout bestaat 50 jaar.
Het nieuwe badhuis, hoek **Lindelaan/Bloemistenlaan**, officieel geopend.

MEI

- 1 De Leidse bond van huiseigenaren bestaat 70 jaar.
- 4 De hekreiler IJM 36 Kempphaan, gebouwd op de scheepswerf De Dageraad in Woubrugge, maakt zijn proefvaart op de Nieuwe Waterweg en de Noordzee.
- 5 Het echtpaar Tol-Van der Vange 60 jaar getrouwd.
- 8 Stichting **Dever** te Lisse ontvangt subsidie van verscheidene overheidsinstanties teneinde te komen tot restauratie van het kasteel **Dever**.
- 10 De Leidse astronoom dr. L. Woltjer benoemd tot hoogleraar in de astronomie aan de universiteit van Columbia.
- 11 P. W. Erkelens, ridder in de Militaire Willemsorde, 85 jaar oud overleden.
- 12/14 Met de onthulling van een gedenksteen in de zijgevel van de studentensociëteit Minerva worden de stichters van de wetenschappelijke druk-

MEI

- kerij en boekhandel, Christoffel Plantijn en Franciscus van Raphelingen, geëerd. Prof. dr. G. W. J. Drewes verricht de onthulling.
- 18 Prof. dr. E. J. Dijksterhuis, oud-buitengewoon hoogleraar in de geschiedenis der wiskunde en natuurwetenschappen, 72 jaar oud, overleden. Het Academisch Ziekenhuis opent in Noordwijk een buitenkliniek De Lindenhof.
- 21 Prof. dr. J. P. Van Praag aanvaardt het ambt van bijzonder hoogleraar in de humanistiek en de wijsgerige anthropologie van het humanisme met een oratie: Wat is humanistiek?
- 25 De Algemene Bank Nederland opent in Rijnsburg nieuw filiaal.
- 28 Hendrik Keesom bezoekt 70 jaar lang de Leidse veemarkt. Nieuwe werkplaats voor geestelijk gehandicapten aan de Gabriël Metzstraat geopend.
- 29 Prof. dr. P. Vinke aanvaardt het ambt van hoogleraar in de belastingwetenschap met een oratie: De inkomstenbelasting in het geding.
- 31 De nieuwe fabriek van Shulton N.V., fabriek van toiletartikelen, aan de Rooseveltlaan in gebruik gesteld. De J. R. Thorbeckestichting kent de Thorbeckeprijs toe aan mr. S. J. Fockema Andreae voor zijn werk: De Nederlandse Staat onder de Republiek. Het echtpaar Verhoeven-Bouman 60 jaar getrouwd. A. Bogaards, chef de bureau bij de stichting Endegeest neemt afscheid na 44 dienstjaren.

JUNI

- 1 De molen De Valk krijgt een nieuwe kap. Het molenmuseum van de Ver. De Hollandsche Molen wordt in deze molen ondergebracht.
- 2 Het echtpaar de Jong-Koome te Leiderdorp 60 jaar getrouwd.
- 3 Nieuw consultatiebureau van het Groene Kruis ten behoeve van baby's aan de Marislaan nr. 7 geopend.
- 4 Prof. dr. N. J. Poulis aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in de experimentele natuurkunde met een oratie: Natuurkunde en electronica.
- 5 Mr. Dijkmeester, burgemeester van Zierikzee, met ingang van 1 juli benoemd tot burgemeester van Haarlemmermeer.
- 8 De Rembrandtmolen aan de Rijndijk te Hazerswoude wordt gesloopt.
- 13 Ds. H. J. A. de Haan, Evangelisch Luthers predikant te Leiden, neemt afscheid wegens een beroep naar Amsterdam Noord.
- 14 65 leden van de General Society of Mayflower Descendants brengen een bezoek aan het Leidse Pilgrim Fathers huisje.

JUNI

- 16 Ir. D. Boogerd, oud-directeur van Gemeentewerken, overleden.
- 17 A. Smittenaar sr. vestigde 60 jaar geleden een kappersbedrijf aan de Hooigracht.
- 19 Nieuw zwembad aan de Ericalaan te Leiderdorp geopend.
Het bestuur van het St. Elizabeths ziekenhuis overgedragen aan de nieuwe Stichting St. Elizabeths ziekenhuis.
Prof. dr. W. Wiersma, rector van het Leids gymnasium van 1931-1958 en sedert hoogleraar in de geschiedenis van de wijsbegeerte aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam, 61 jaar oud, overleden.
- 20 Ds. H. L. Boonstra, Ned. Herv. predikant te Warmond, neemt afscheid in verband met zijn beroep naar Haarlem.
- 22 Nieuw politiebureau te Rijnsburg officieel geopend.
- 24 Nieuwe behuizing voor het kindertehuis De Sonnenburgh te Wassenaar in gebruik genomen.
Prof. dr. J. A. Vollgraff, privaat-docent in de geschiedenis der wis- en natuurkunde en hoogleraar in de wiskunde aan de universiteit van Gent, 88 jaar oud overleden.
- 26 78e lustrum der universiteit begonnen. Prinses Beatrix opent ter gelegenheid daarvan in het Rijksmuseum voor volkenkunde de tentoonstelling Univisie 65.
- 29 Mevr. J. N. Brusse-Japikse, oprichtster van de V.V.S.L., herdenkt het feit, dat zij 60 jaar geleden promoveerde tot doctor in de rechtswetenschappen.
Het nieuwe gebouw van de Kamer van Koophandel officieel in gebruik genomen.
Leiden heeft de eerste 500 aansluitingen op aardgas.

JULI

- 1 De gehele Koninklijke familie bezoekt Leiden om een openluchtspel bij te wonen ter gelegenheid van de verloving van Prinses Beatrix.
Dr. C. A. Crommelin, oprichter en oud-directeur van het Rijksmuseum voor de geschiedenis der natuurwetenschappen en oud-adjunct-directeur van het Kamerlingh Onneslaboratorium, op 86-jarige leeftijd overleden.
- 4 Ds. D. van der Meulen doet zijn intrede in de Gereformeerde Zijllaankerk te Wassenaar.
Pastoor H. C. M. A. Kouwenhoven van de Meerburgparochie van Zoeterwoude/Hoge Rijn dijk gaat met emeritaat.
- 6 Nieuwe Chr. Lagere Technische school in gebruik genomen.
- 9 'Drs. J. W. J. Wiertz, secretaris-administrateur van de stichting R.K. scholen neemt afscheid.
- 10 De Voorhofse wipmolen te Hoogmade wordt gerestaureerd.

JULI

- 14 Jhr. **Z. H. M. Van Asch** van Wijk te Alphen aan den Rijn bedankt als ondervoorzitter van de Kamer van Koophandel.
- 15 Sportpark Duinhorst te Wassenaar wordt camping.
- 18 Ds. J. P. van Roon doet zijn intrede in de Ned. Herv. kerk te Katwijk.
- 20 F. H. **Sobels**, een bekende figuur in het Leidse openbare leven, 86 jaar oud overleden.
- 23 Prof. dr. A. A. **Kampman** als eerste Nederlander uitgenodigd gastcolleges te geven aan de universiteit van Saoedi-Arabië te Riyadh.
D. van Nieuwkoop, bekend figuur in de Kaagse gemeenschap, overleden.
- 28 Het nationaal waterkamp van de zeeverkenner 1965 te Nieuwkoop begonnen.
- 31 Dr. N. A. Commandeur, veterinaire inspecteur van de volksgezondheid en tevens inspecteur-districtshoofd van de veeartsenijkundige dienst voor Noordelijk Zuid-Holland, neemt als zodanig afscheid.

AUGUSTUS

- 3 De Zoeterwoudse weg wordt verbreed.
Martien van der Voort, 19 jaar oud en werkzaam bij het Nederlands & Drukkerij Bedrijf, ontvangt de Gerrit Jan Thieme-prijs voor de beste prestatie tijdens het examen, dat de vierjarige opleiding tot drukkerij-gezel afsluit.
- 6 Ds. A. J. Eijkman, emeritus-predikant van **Zoeterwoude**, viert zijn diamanten bruiloft.
- 10 Mevr. G. van **Zuijlen-Riethoven** te Rijnsburg wordt 100 jaar.
- 11 Prof. dr. A. J. C. Rüter, hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis en de sociale geschiedenis, 58 jaar oud overleden.
- 13 Prof. dr. J. **Keuning**, hoogleeraar in het volksrecht en de rechtsontwikkeling in de niet-westerse samenleving, 54 jaar oud overleden.
Het echtpaar Dongelmans-Zwart viert zijn diamanten bruiloft.
- 15 Ds. Joh. Dam, emeritus-predikant van de Geref. kerken (vrijgemaakt) viert zijn gouden ambtsjubileum te Bodegraven.
- 16 De St. Jeroensbrug bij de samenvloeiing van Vliet en Rapenburg een jaar lang afgesloten wegens reconstructie.
- 19 Het recreatie-eiland Grote Hem, gelegen in het natuureservaat Oeverlanden van het Braassemmeer officieel in gebruik genomen.
- 21 Een nieuw conferentiehuus, in de vroegere woning van Prof. van **Eisinga**, geopend.
- 22 De eerste steen voor de St. Antoniuskerk in Leiden Zuid-West gelegd.
Bejaardencentrum Nieuw Poelgeest te Koudekerk a/d Rijn geopend.
- 23 Het echtpaar Laterveer-Van **Weeren** viert zijn diamanten bruiloft.

AUGUSTUS

- 30 Bij Zwammerdam zijn voorwerpen van circa 150 jaar na Chr. opgegraven.
De Wethouder van onderwijs, S. Sannes, opent de onderwijsbeurs.
- 31 Burgemeester en Wethouders hebben Prinses Margriet als aandenken aan haar Leidse studietijd een zilveren sigarettendoos aangeboden.

SEPTEMBER

- 1 Watermolenaar W. Borst van de molen Zelden van Passe te **Zoeterwoude** (Westeinderpolder) viert zijn gouden jubileum.
- 2 Resten van een middeleeuwse burcht in de moestuin van het seminarium te Warmond gevonden.
Ned. Herv. Vredeskerk aan de Burggravenlaan in gebruik genomen.
- 4 H. Hazelhoff, oud-directeur van het gewestelijk arbeidsbureau overleden.
- 6 Wassenaar stelt recreatieplan Zijlwatering vast.
De nieuwe gemeentesecretaris van Wassenaar, E. F. Zwarterlé, treedt in functie.
- 15 Tentoonstelling van de Leidse volkstuinders in de Waag geopend.
- 17 Kamerleden brengen werkbezoek aan de universiteit.
- 20 Prof. dr. D. J. Kuenen, rector-magnificus, draagt het rectoraat over aan Prof. dr. J. Dankmeijer.
Haagwijk, het nieuwe bejaardencentrum in Zuid-West, geopend.
- 23 Het echtpaar de Boer-van Wezel 60 jaar getrouwd.
- 24 Mej. Gerritsen neemt na 32 jaar afscheid als onderwijzeres aan de **Park**-school te Voorschoten.
- 25 De musicus Willem **Mizee** overleden.
Het Diepgang-centrum in Hazerswoude-Rijndijk geopend.
- 26 Ds. J. D. te Winkel doet zijn intrede in de Gereformeerde kerk van Sasenheim.
- 28 De Voorschoterweg wordt verbreed.
- 30 A. Veenhuijsen, gemeente-secretaris van Alphen a/d Rijn neemt afscheid na 46 dienstjaren.
J. van Ginkel, gemeentebode te Leiden, neemt afscheid na 43 dienstjaren.
Prof. dr. P. H. Van Tiel, hoogleraar in de parasitologie, neemt afscheid.

OKTOBER

- 1 60 Jaar geleden werd de zendingsschool te Oegstgeest opgericht.
Prof. dr. J. Mulder, hoogleraar in de interne geneeskunde, 64 jaar oud overleden.
- 3 Het onderwerp van de 3 October-optocht is: Tussen Keulen en Parijs, uirbeeldend onze vacantielanden.
Ds. K. **Vegter** doet zijn intrede in de Gereformeerde kerk te Oegstgeest.

OKTOBER

- 6 Het Hoogheemraadschap van Rijnland neemt maatregelen in verband met de waterkwaliteit. Woonboten worden voortaan uit Rijnlands boezemwater geweerd.
- 7 Het echtpaar Van Doorn-Blom, in het bejaardencentrum Adegeest te Voorschoten 60 jaar getrouwd.
Ds. R. Blommaert, van 1941 tot 1948 Waals predikant te Leiden, overleden.
In het Houtkwartier is de nieuwe St. Pancrasschool voor B.L.O. geopend.
- 8 Prof. dr. A. B. Svendsen aanvaardt het ambt van hoogleraar in de **farmacognosie** met een oratie: Modern pharmacognosy.
- 9 De Wassenaarse Oranjevereniging Koningin Wilhelmina bestaat 60 jaar.
- 11 A. J. van Gerrevink, oud-burgemeester van Oegstgeest, 89 jaar oud overleden.
- 13 De torenspits van de N.H. Kerk te Leiderdorp gelicht en verkocht.
- 14 Parochie der Jezuïeten wordt gesticht tussen de St. Jozefskerk aan de **Herensingel** en de Meerburgkerk in Zoeterwoude.
- 15 Voorschoten is bereid woningen voor Leiden te bouwen.
De Kroon keurt het plan van Oegstgeest tot bebouwing van de Admiraal de Ruyterlaan goed.
- 16 Ds. K. Deddens bevestigd als predikant der Gereformeerde kerk (vrijemaakt) te Rijnsburg.
- 20 Met ingang van 1 oktober is tot burgemeester van Alkemade benoemd P. F. M. Smolders, burgemeester van Voorhout.
De juwelierszaak van J. P. van Kampenhout bestaat 100 jaar.
- 22 De gymnastiek en sportvereniging D.O.S. bestaat 60 jaar.
De afd. Leiden van de Ned. Bond van wederverkopers van brood en aanverwante artikelen Ons Belang bestaat 60 jaar.

NOVEMBER

- 1 Her echtpaar Van der Nat-Blok viert zijn diamanten bruiloft.
- 2 J. van der Perk, oud-gemeenteraadslid van Katwijk, overleden.
- 4 Aan de **Westeinderplas** bij Leimuiden zal een recreatiecentrum worden gesticht.
- 6 Restaurant-paviljoen Braassemermeer te Oude Wetering door brand verwoest.
De **Lofstem** te Woubrugge bestaat 60 jaar.
- 9 Oud-Hortuszicht gesloopt.
J. van Leeuwen is 50 jaar in dienst van de N.V. Nieuwenhuizen, fabriek van verduurzaamde levensmiddelen.
- 11 Prof. dr. H. Kraemer, oud-hoogleraar te Leiden en later een der leidende

NOVEMBER

- personen in de Wereldraad van Kerken op 77-jarige leeftijd overleden.
- 10-13 De gemeentegrenzen in de Leidse agglomeratie worden gewijzigd.
- 15 Prof. dr. H. G. **Beyen**, hoogleraar in de archeologie, 64 jaar oud overleden.
- 16 P. **Vreeken** is 50 jaar verbonden aan het Lissers automobielfabriek.
- De nieuwe **Doesbrug** te Hoogmade geopend. Weg naar Rijkswatering belangrijk verbeterd.
- 19 Prof. mr. T. **Koopmans** aanvaardt het ambt van hoogleraar in de inleiding tot de rechtswetenschap met een oratie: Contractueel stippelwerk.
- 22 Dr. G. **Fabius** 60 jaar arts.
- W. J. **Maarschalk** 50 jaar organist aan de St. **Janskerk** te Leimuiden.
- 24 De **Langegracht** zal worden gedempt.
- 25 Stichting **Kunstenaarshuisvesting** opgericht.
- Herdenking in de Herv. kerk van Zwammerdam ter gelegenheid van het feit, dat op 25 nov. 1165 voor het eerst melding werd gemaakt van de aanwezigheid van een waterstaatswerk; de dam bij Svadenburg, van belang voor Grootwaterschap van Woerden en het Hoogheemraadschap van Rijnland.
- 26 25 jaar geleden protesteerde prof. **mr. R. P. Cleveringa** in een beroemd geworden college tegen het ontslag van prof. E. M. **Meijers**.
- Koningin **Juliana** onthult het portret van haar moeder in het Groot Auditorium der Rijksuniversiteit.
- Zuiveringsinstallatie nr. 2 in Leiderdorp wordt gebouwd.
- 27 H. **Marters** en J. J. **Blok** 50 jaar bij de Leidse dekenfabriek.
- 29 A. B. **Breebaart** te Oegstgeest overleden.

DECEMBER

1. Ds. H. de Boer, gereformeerd predikant te Leiden vertrekt naar Hengelo.
- Kolonel A. H. **Drijfhout** van Hooff te Oegstgeest overleden. Hij was voor de oorlog commandant van het 6e regiment veldartillerie te Leiden.
- 2 Rijnland wijst kritiek van Haarlemmermeer, in verband met de vertraging in de bouw van een gemaal aan de Ringvaart, af.
- 3 Prof. mr. G. **Duisterwinkel** aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in het straf- en strafprocesrecht met een oratie: Enige facetten van de taak van het Openbaar Ministerie voor het Nederlands recht.
- 9 Twee molens in de **Veender-** en **Lijkerpolder** worden gerestaureerd.
- 10 Prof. dr. C. F. A. **Bruijning** aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de parasitologie met een oratie: De evenwichten tussen gasten en gastheren.
- 11 De molen **Windlust** aan het Molenplein wordt officieel in gebruik gesteld.

DECEMBER

- 13 Ds. H. Post, gereformeerd predikant te Rijnsburg, neemt afscheid wegens een beroep naar Hengelo.
- 16 A. van den Bos, hoofdboekhouder van de bloemenveiling Flora te Rijnsburg, neemt afscheid. K. Anholts volgt hem op.
- 18 Prof. mr. A. R. Bloembergen aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in het burgerlijk recht met een oratie: Naar een nieuw ongevallenrecht.
- 23 Voorschotens carillon wordt officieel aan de gemeente overgedragen.
- 26 Annetta Marlijna Jonker geboren, de 100.000ste burger van Leiden.

WANNEER IS LEIDEN ONTSTAAN?

door

Dr. W. C. BRAAT

Het is dit jaar 700 jaar geleden dat een grafelijk charter de Leidse stadsrechten bevestigde. Leiden bestond toen dus al als stad. Hoe lang al, dat weten wij niet. Evenmin weten wij wanneer het grondgebied der stad voor het eerst bewoond is geworden. Waar geschreven bronnen zwijgen wendt men zich tot een archeoloog, in de hoop dat die deze vraag kan beantwoorden. Maar ook hij kan onze nieuwsgierigheid niet bevredigen. Lugdunum Batavorum, het Caput Germaniae, de stad der Bataven, is niet identiek met Leiden, dat weet nu wel iedereen. Deze plaats aangegeven op de Tabula Peutingeriana, de Romeinse reiskaart waarvan een middeleeuwse kopie bewaard is gebleven, die in de 16e eeuw aan de geleerde Conrad Peutinger behoorde en die zich thans in de Oesterreichische Nationalbibliothek te Wenen bevindt — ligt mogelijk onder de duinen tussen Katwijk aan Zee en Katwijk aan de Rijn, zoals velen menen. In elk geval zijn daar, in de Zanderij Westerbaan, veel sporen van inheemse bewoning gevonden uit de Romeinse tijd. Een andere mogelijkheid is, dat Lugdunum Batavorum identiek is met het grote Batavendorp, indertijd door Holwerda opgegraven op Ockenburg, bij Loosduinen.

Loosduinen kan, zoals taalgeleerden mij verzekerden, taalkundig zeer wel afgeleid zijn van Lugdunum, zoals Nijmegen van Noviomagus. In elk geval, Lugdunum is niet Leiden.

Een andere vraag is of het grondgebied van Leiden in de Romeinse tijd niet óók bewoond is geweest. Vlak ten oosten van Leiden lag, aan de samenvloeiing van de Rijn en de Roomburger Wetering, een Romeinse grensvesting, van ouds bekend onder de naam Roomburg en wellicht identiek met het op de Peutingerkaart aangegeven Matilo. Onze Leidse Rijn, in de Romeinse tijd nog een rivier, vormde hier de grens van het Romeinse Rijk sedert het midden der eerste eeuw en die grens werd door een groot aantal castella bewaakt. Ook bij Valkenburg lag zo'n castellum en niet ver daar vandaan vindt men langs de Rijn nog een terrein dat ook in de Romeinse tijd bewoond was en dat nog altijd De Woerd heet. Eenzelfde situatie treft men ook te Leiden aan. Een eindje westelijk van Roomburg ligt, langs de Rijn, binnen ons stadgebied, de Hoge Woerd. Zou die ook niet in de Romeinse tijd bewoond zijn geweest? Bij mijn weten zijn op de Hoge Woerd nooit Romeinse scherven gevonden,

of scherven van inheems aardewerk uit de Romeinse tijd. Maar dat komt misschien, doordat men er met graafwerk nooit acht op heeft geslagen ofwel de mogelijkheid bestaat, dat de Hoge Woerd oorspronkelijk een vrij hoog terrein is geweest, dat men te **eniger** tijd heeft afgegraven (bijv. voor de eerste ophoging van de burcht) waarbij de hele woonlaag verdwenen is. In elk geval, tot dusver kunnen we, afgaande op de naam, slechts gissen dat de Hoge Woerd in de Romeinse tijd bewoond is geweest.

De oudste sporen van bewoning, die tot dusver binnen Leiden zijn aangetroffen, werden gevonden bij een onderzoek in de tuin van het huis **Breestraat 117**, tegenover het stadhuis, op 3.60 m onder het tegenwoordige **oppervlak**.¹ Daar kwamen scherven van aardewerk voor den dag uit de 10e (eerder 11e)-12e eeuw. Ook de oudste aanleg van de burcht, een kleinere en lagere heuvel met sporen van houtbouw op de top, die onder de latere burchtheuvel is aangetroffen, naar men mag aannemen een houten verdedigingstoren op een kunstmatige heuvel dus, het gewone type van het 11e eeuwse kasteel, moet uit diezelfde tijd **stammen**.²

Op het terrein, waar vroeger het kasteel Rodenburg heeft gestaan, vlak naast het Romeinse castellum op Roomburg, vonden wij, onder en naast de fundamente van het 13e eeuwse kasteel, sporen van houten huizen, die door de schervenvondsten in de 9e en 10e eeuw werden gedateerd.³ Daar tegenover, aan de andere kant van de Rijn, aan de Kom van **Aaiweg**, recht achter het raadhuis van Leiderdorp, vonden wij in 1950 een merkwaardige **dijk**aanleg, bestaande uit een zware palissadering, aan beide zijden door lichtere palen geflankeerd, waartegen weer grote tufstenen waren opgestapeld, die kennelijk van afbraak van het Romeinse castellum op **Roomburg** afkomstig waren.⁴ Die dijk kon, blijkens daarin gevonden scherven, nog wel uit de 8e eeuw dateren maar hij kan ook wel pas in de 9e eeuw zijn aangelegd. Achter die dijk (meer naar de Rijn toe) kwamen ook grondsporen van houten huizen voor den dag, met scherven uit de 9e eeuw. In die tijd moet daar dichtbij het stamhuis der graven van Holland, de curtis **Holtland** hebben gestaan. Die dijk was gericht tegen een rivier die, evenwijdig aan de tegenwoordige **Rijnloop** daar ter plaatse, meer noordelijk stroomde. Blijkbaar heeft de Rijn, toen nog een rivier, (waarschijnlijk is hij omstreeks 860 bij Wijk bij Duurstede afgedamd, waarna het Rijnwater voortaan door de Lek afvloeide) in die tijd de neiging vertoond om zijn bedding meer zuidwaarts te verleggen en moeten wij in de genoemde dijk een vergeefse poging zien om dat te verhinderen en de curtis **Holtland** (die inderdaad niet lang schijnt te hebben bestaan) te redden.

Die bewoning op Rodenburg en in Leiderdorp ligt buiten Leiden, maar zij heeft in zoverre iets met Leiden te maken, dat klaarblijkelijk Leiden uit Leiderdorp (Leithon) is ontstaan.⁵ In de schervenchronologie sluiten die vondsten in de tuin van Breestraat 117 wel ongeveer op de vondsten van Leiderdorp en Rodenburg aan. Op de punt van het eiland tussen de beide **Rijnarmen** (de Waard) waar de burcht staat is misschien de oudste bewoning

van Leiden te zoeken of mogelijk ook bij de Pieterskerk, waar 's Gravenhof heeft gestaan.⁶ Wanneer deze hof is gesticht is niet bekend.

AANTEKENINGEN

1. W. C. Braat, Heeft in Leiden een Romeins **castellum** gelegen? *Leids Jaarboekje* 1947 blz. 43.
2. J. H. Holwerda, De Leidsche Burcht. *Leids Jaarboekje* 1923 blz. 10.
3. W. C. Braat, Rodenburg. *Leids Jaarboekje* 1940 blz. 113.
4. W. C. Braat, Leithon. *Leids Jaarboekje* 1952 blz. 79.
5. Leithon wordt het eerst vermeld in het register van de goederen van de Sint **Maartens**-kerk te Utrecht, dat oorspronkelijk omstreeks 960 is opgesteld (Nomina Geografica Neerlandica s. v. Leiden) Met dit Leithon is zonder twijfel Leiderdorp bedoeld. De naam is later op de stad overgegaan. Het oorspronkelijke Leithon heet in een oorkonde, die tussen 1130 en 1160 gedateerd moet worden, Leyderdorpe.
6. Zie o.a. N. J. **Zwierstra**, Gravensteen. *Leids Jaarboekje* 1938 blz. 171.

HET STADSRECHT VAN LEIDEN

door

Mr. ANNIE VERSPRILLE

Het onderwerp: stadsrechten is aanleiding geweest tot meerdere publicaties. Deze hebben in enkele gevallen positief en uitputtend de ontwikkeling tot stad-status kunnen bewijzen, meestal echter was een suppositie het enig haalbare resultaat van moeizame onderzoekingen. Er zijn velerlei meningen over de wijze, waarop een stad ontstond. Mr. Telting en dr. Unger stellen, dat ieder bevolkingscentrum, dat stadsrecht ontvangen had van oudtijds een stad was, een organisme met zeer ver gevorderde autonomie, een immuniteit uit het omliggende platteland geëximeerd. Voordat echter het stadsrecht kon worden verleend, moest de stad zijn ontstaan.¹

De stelling van Pirenne, dat geografische en sociale verhoudingen tot vorming van steden leidden, is ongetwijfeld juist; dat steden, zoals hij verder zegt, gegroeid zijn uit dorpen kan worden betwijfeld voor zover hij daarmee zou hebben bedoeld, dat dit regel was. Als voorbeelden van stadsontwikkeling uit geografische of sociale oorzaken noemt hij Gent, Leiden, Amsterdam, Rotterdam.² De geografisch gunstige situatie heeft als gevolg de economische en sociale ontwikkeling. De economische betekent het ontstaan van een handelscentrum, een markt, waardoor de samenleving kan groeien naar de behoefte aan zelfstandigheid. Aan de stelling van Pirenne: *la ville et le marché sont choses distinctes, indépendantes et entre lesquelles on ne peut établir un lieu de filiation* valt niet te twijfelen, want het is de consequentie van hun beider bestaan, dat zij invloed uitoefenden en dat nog steeds doen op elkaars ontwikkeling, waarbij de handel zeker niet de kleinste rol speelde en speelt. Pirenne heeft gelijk als hij zegt, dat steden niet gesticht werden, maar dat zij zich uit eeuwenoude samenlevingen hebben ontwikkeld.

In een andere passage uit de Geschiedkundige atlas van Nederland, waaruit ik hierboven reeds citeerde, zeggen Telting en Unger: In den regel had om redenen van strategie of van veiligheid wereldlijk of geestelijk gezag zich ter plaatse gevestigd, maar niet terwille van burcht of klooster zijn daarnaast de steden ontstaan doch omdat en wanneer de plek, waar die vestiging stond tevens voor de handel gunstig gelegen was.³

Wat Leiden betreft, verschillende hierboven genoemde criteria zijn in haar stadsontwikkeling te onderkennen: de gunstige geografische situatie, de aanwezigheid van wereldlijk gezag. Het punt, waar de Rijnarmen en de Mare

samenkwamen en waar de goederen, die door de binnenschepen werden vervoerd, moesten worden gewogen, vroeg om een waaghoofd en een kraan, een financieel belang voor de burggraaf, die recht had op het waaggeld. Aan de overzijde van het kraaneiland lag op het eiland de burcht, volgens de jongste opgravingen, daterend uit de 12e eeuw. De burcht was o.a. de vertegenwoordiging van het wereldlijk gezag. Wat het laatste betreft was dit niet het enige topografische bewijs daarvan. Aan de andere zijde van de Rijn, achter de dijk (de tegenwoordige Breestraat) lagen bezittingen van de graaf, boomgaarden en wildernissen, waar hij woning, kapel en steen bezat. Dat is in een latere tijd, wanneer er van bestuursdaden al geruime tijd sprake moet zijn geweest, want de woning moet vóór 1227 gebouwd zijn (doopjaar van graaf Willem II), het oudste deel van 's Gravensteen $\pm$ 1200, de toren van de St. Pieterskerk tegen het eind van de 13e eeuw. Kapel en grafelijke woning moeten aanvankelijk houten gebouwen geweest zijn. Wanneer wij de dateringen van de ongetwijfeld voornaamste gebouwen naast elkaar zetten: burcht 12e eeuw, 's Gravensteen $\pm$ 1200, grafelijke woning vóór 1227 en toren van de St. Pieterskerk begin 13e eeuw, dan kunnen wij daaruit opmaken, dat Leiden toen reeds een belangrijk bestuurscentrum was, dat wel de Camera Hollandiae is genoemd, van welke naam in authentieke stukken echter geen spoor is gevonden. Met de ontwikkeling van de stedelijke agglomeraties is het stadsrecht ontstaan en gegroeid, zonder dat dit van het begin af aan schriftelijk behoeft te zijn vastgelegd. Men kan in dit verband op Utrecht en Luik wijzen, steden, die nooit een als oorkonde uitgevaardigd stadsrecht hebben ontvangen. Keizer Hendrik V bekrachtigde in 1122 in algemene bewoordingen het gewoonterecht, tijdens bisschop Godebald geconsolideerd, al was dat dan hoogstwaarschijnlijk ook niet schriftelijk gebeurd.

Reeds in 1206 werd Leiden gerekend tot de voornaamste plaatsen van Holland toen bij de verzoening van graaf Willem 1 en graaf Lodewijk van Loon werd bedongen, dat Willem 1 ervoor zou zorgen, dat men Lodewijk van Loon leenhulde zou bewijzen in de „villae” Dordrecht, Vlaarding, Leiden en Haarlem.*

In 1083 en 1143 leren wij resp. Adelwin Castellanus en Alwinus Castellanus kennen,⁵ beiden ambtenaar-leenman van de graaf, die de strategische, tol- en andere rechten inde, al of niet ten eigen bate. „Deze met de burcht samenhangende waterbeheersing heeft ook invloed moeten hebben op de verkeerspolitiek. Zij moest aan de voet van de burcht een verkeerscentrum, een overlaadplaats en een marktplaats doen ontstaan. Het is niet bevreemdend de burggraaf in het bezit te zien van de waag, de ellemaat en de botermaat; de oudste marktplaatsen aan weerskanten van de Visbrug waren immers allicht door aanplemping, aanwerving uit de Rijn zelf op 's burggraven grond ontstaan en zo kon hij hier marktheer zijn, al was hij overigens in het oudste stadsdeel, het Breestraat-kwartier geen grondheer,” zegt S. J. Fockema Andreae in zijn *Burggrafelijk Leiden*.⁶

Blok maakt de suppositie, dat „eenmaal de gansche of bijna de gansche grond van het oude Leiden – n.l. het deel tusschen Rapenburg en Rijn, zoals wij dat zullen zien, met het kasteel op het eiland aan den landsheer, den koning toekomende wildernis is geweest: uit dit landsheerlijk bezit door den graaf als ambtenaar beheerd, is op den duur met den overgang van dit bezit in het algemeen uit handen van den landsheer, het grondbezit gesproten van den graaf, die sedert de 10de eeuw allengs ‘s konings macht aan zich trok en uit zijn nieuw verkregen en misschien ook door koop of ruiling nog vergroot eigendom schenkingen aan Egmond en andere geestelijke lichamen deed”.⁷

Een marktplaats was Leiden al lang, mede een bewijs van economische belangrijkheid, en knooppunt in het omliggende gebied. In 1260 machtigt Floris, graaf van Holland, de castellanus van Leiden de vreemde rustverstoorders in de stad en op de markt met 10 pond te beboeten.⁸

Wij krijgen bij benadering enig inzicht in de situatie, waarin een groeiend economisch centrum naar zelfstandigheid moest gaan streven. Welke hoge overheid heeft de noodzaak van deze zelfstandigheid onderkend of erkend en daaraan gestalte gegeven?

Is om een stadsprivilege gevraagd, zoals Haarlem om tolvrijheid heeft gevraagd, was het dus het zelfbewustzijn van Leiden ⁹ of was het de gelukkige omstandigheid van de nauwe banden, die het grafelijk huis met de stad onderhield, die zowel op financiële als op affectieve basis moeten hebben gelegen. Of speelde hier het grafelijk gezag de grootste rol. Heeft tenslotte de stad voor haar privilege moeten betalen? Op geen van deze vragen is een antwoord te geven. We kunnen slechts vage entourages schetsen, die tot min of meer rake – zij het onbewijsbare – conclusies kunnen leiden.

De tekst van het stadsprivilege van Leiden van 1266 geeft ons de zekerheid in handen, dat Leiden oudere rechten van die aard bezat. De verwijzing van Floris V naar zijn „progenitores”, meer dan één voorvader dus, kunnen wij als reëel beschouwen en niet als een pluralis majestatis. Als versterking van deze mening mogen wij verwijzen naar het stadsprivilege van Geertruidenberg, door Floris V de 22e januari 1275 vernieuwd, waarin hij spreekt van „proavus noster dominus Wilhelmus comes quondam Hollandiae” ¹⁰, van één voorvader dus.

De stadsprivileges door de voorvaderen van Floris V aan Leiden verleend, zijn verloren gegaan. Van deze privileges is, voor zover ons bekend, ook geen vidimus of afschrift bewaard gebleven. Ook het origineel van het privilege van 1266 is spoorloos, maar van dit voor Leiden zo belangrijk charter zijn afschriften te raadplegen in het Huisarchief Twickel, Wassenaars archief, cartularium A folio XLVII, en in het Archief van de Leen- en Registerkamer van Holland, inv. nr. 1, E.L. 1 folio 54 verso, Algemeen Rijksarchief (zie reproductie). Of zij op alle punten gelijklopend zijn met het origineel kunnen we uiteraard niet nagaan.

Slechts is vast te stellen, dat het stuk in 1602 niet meer aanwezig was, het jaar

waarin Jan van Hout zijn *Der Stadt Leyden Dienstbouc* uitgaf en waarin hij zegt, dat hij de tekst van het privilege van 1266 „genomen heeft uijt het oude privilegebouck ter secretarÿe alhier berustende, twelck gheacht ende gehouden wert voor gheloofwaerdich.”¹¹

Floris V moet tenminste twee voorvaders in zijn tekst hebben aangehaald: vader en grootvader of overgrootvader. Waarschijnlijk moeten wij van deze drie de grootvader (Floris IV, 1210-1235) uitschakelen, omdat van hem geen verleningen van stadsprivileges bekend zijn; wèl kan worden gewezen op de bevestiging door graaf Floris V van de tolvrijheden door zijn vader en grootvader aan de poorters van Leiden verleend.¹²

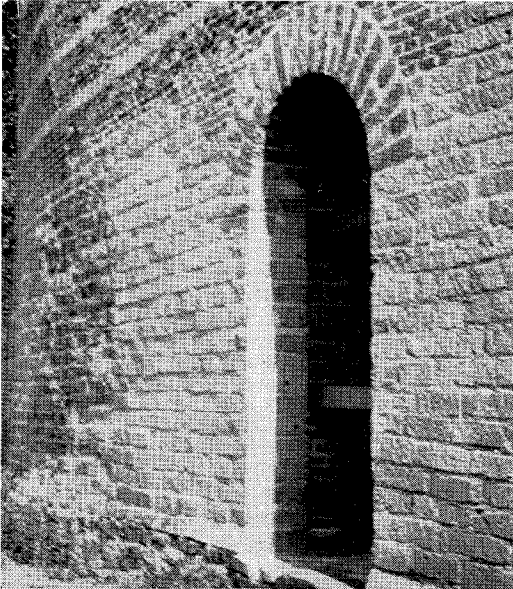
De vader van Floris was, zoals de kroniekschrijver Johannes Gerbrandi à Leydis in zijn *Chronicon Hollandiae Comitum et Episcoporum Ultrajectensium* vertelt¹³, in 1227 met grote pracht en praal in de St. Pieterskerk gedoopt. Hij schonk, zoals de overlevering wil, een altaarsteen voor het altaar van deze kerk, die later boven het westelijk poortje van de stadhuisgevel is geplaatst en waarin een tijdvers, vervaardigd door Jan van Hout, is gebeiteld. Van deze Willem II (1227-1256) kan een ouder privilege afkomstig zijn, maar critische bestudering van het Leidse charter doet aan het 12e eeuwse stadscharter van Dordrecht denken, een gedachte reeds door Oppermann neergelegd in „Die Zeit Wilhelm I”¹⁴: „Dasz aber schon Wilhelm 1 Aussteller des ersten Leidener Privileges war, darf man vermuten auf Grund einiger Bestimmungen des Leidener Stadtrechts die ähnlich schon in Wilhelms Privileg für Dordrecht erscheinen.” Als vergelijkende teksten haalt Oppermann aan delen uit de keur van Dordrecht in 1252 door Willem II verleend – uit Van den Bergh, *Oorkondenboek I* nr. 550 resp. le kolom 6e alinea en 2e kolom 4e alinea –: *Si quis aliquem leserit ad sanguinis effusionem secundum scabinorum sententiam exhibebit . . . en; Preterea nec burgensis burgensem nec hospes hospitem nec aliquis ad duellum alium provocabit; nec aliquis alium de lite vel de pugna reum probare poterit nisi scabinus vel consiliarius in Durdrecht aliquis heredetatus..*

Ik wijs erop, dat Oppermann deze passages terugvoert tot de oudst bekende tekst van het privilege van Dordrecht, waarvan slechts enkele fragmenten bewaard gebleven zijn.

Deze teksten worden in vergelijking gebracht met passages uit het Leidse privilege van 1266, voorkomend in Van den Bergh, *Oorkondenboek I* nr. 151 pag. 68 2e kolom 2e regel e.v. en pag. 69 2e kolom 10e regel van beneden, resp.: *Qui alterum clava vel baculo percusserit, duarum librarum pena plectitur et lesio totaliter satisfaciatur iuxta consilium iuratorum..* en: *nec ad examen duelli poterit aliquatenus provocari..*

De privileges van Willem 1 hebben als kenmerkende onderscheidingen van andere: aflossing van de heerban door geld, afschaffing of beperking van de gerechtelijke tweekamp en het sluiten van stadsvrede door een sys-

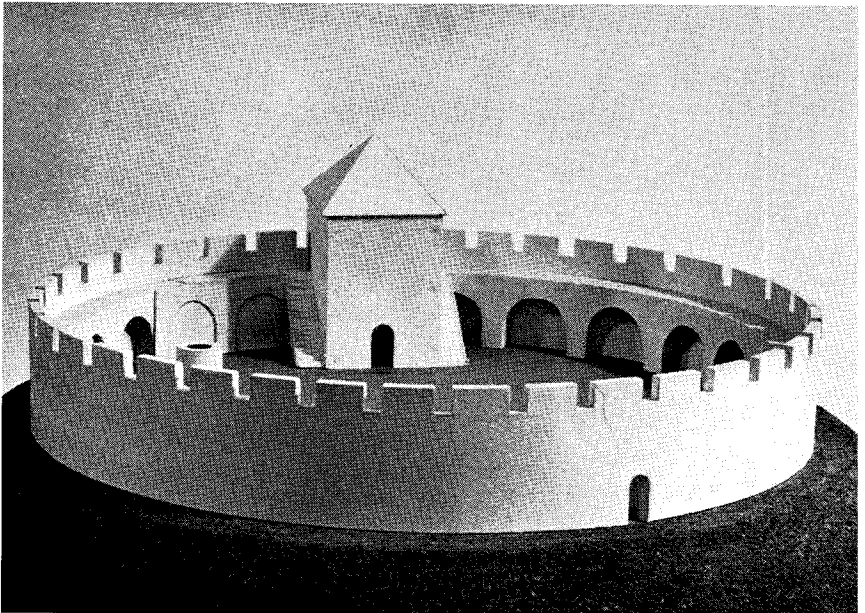
[illegible][illegible]

5. Pingsdorfer pot en klein bekertje. ►

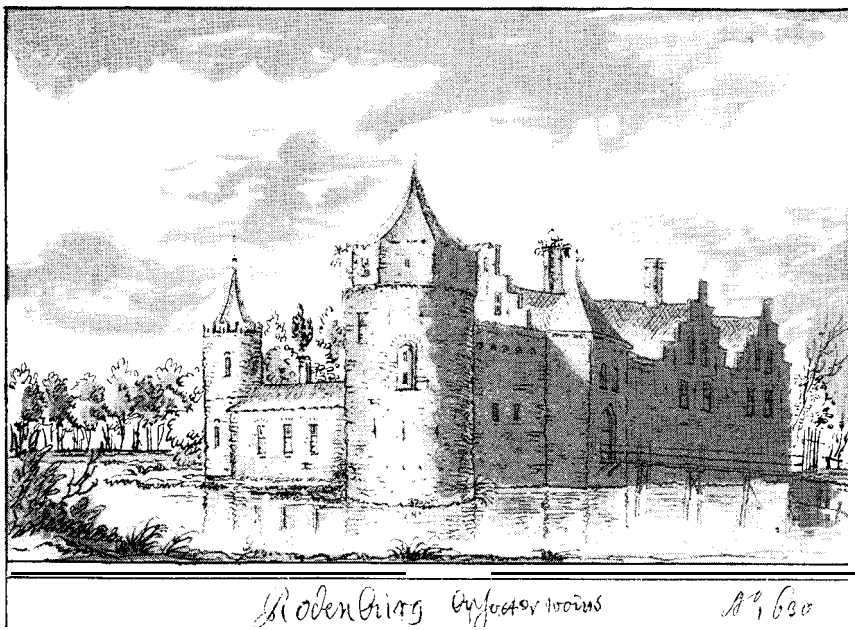
3. Toegangspoortje van de burcht.

4. Maquette van de burcht.

6. Rodenburg. Tekening in Ms. van A. Schoenmaker

8. Bronzen driepoot, Rodenburg.

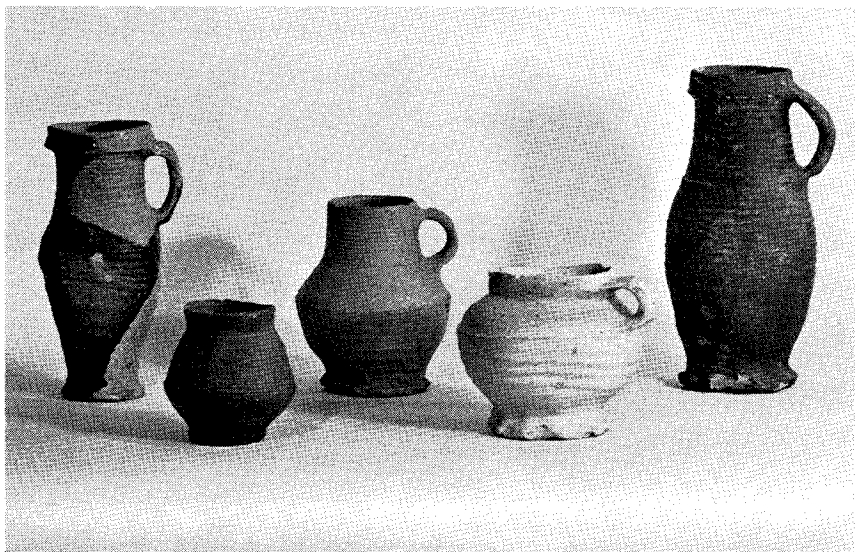

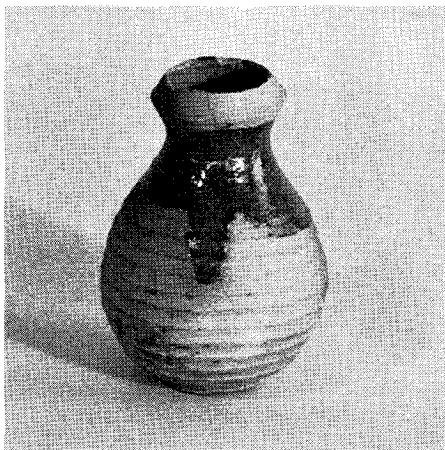
- ◀ 7. Tinnen veldfles,
gevonden bij Rodenburg

9. Kan, Rodenburg.

10. Stenen vaatwerk, Rodenburg.

11. Stenen bekertje,
Lockhorst.

12 en 13. Kannen, gevonden
bij Lockhorst.

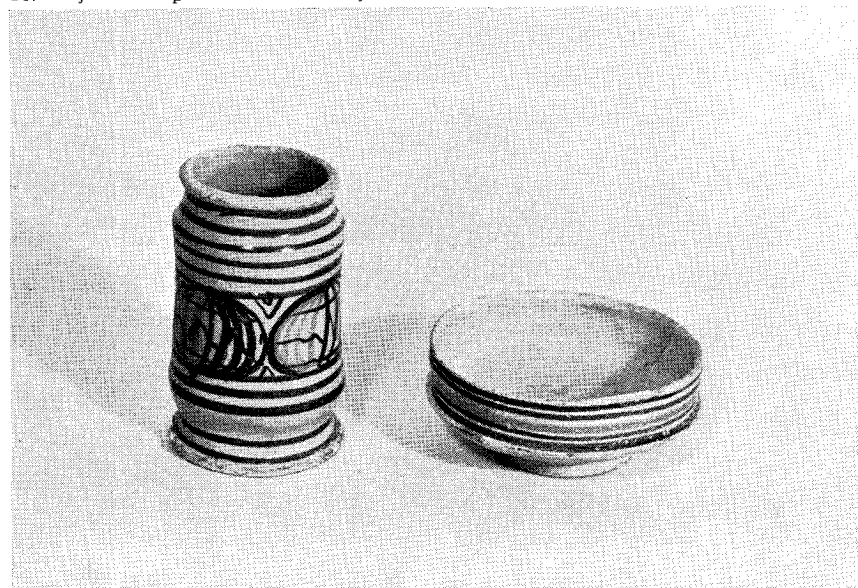
14. Kookpotten, Lockhorst. ►

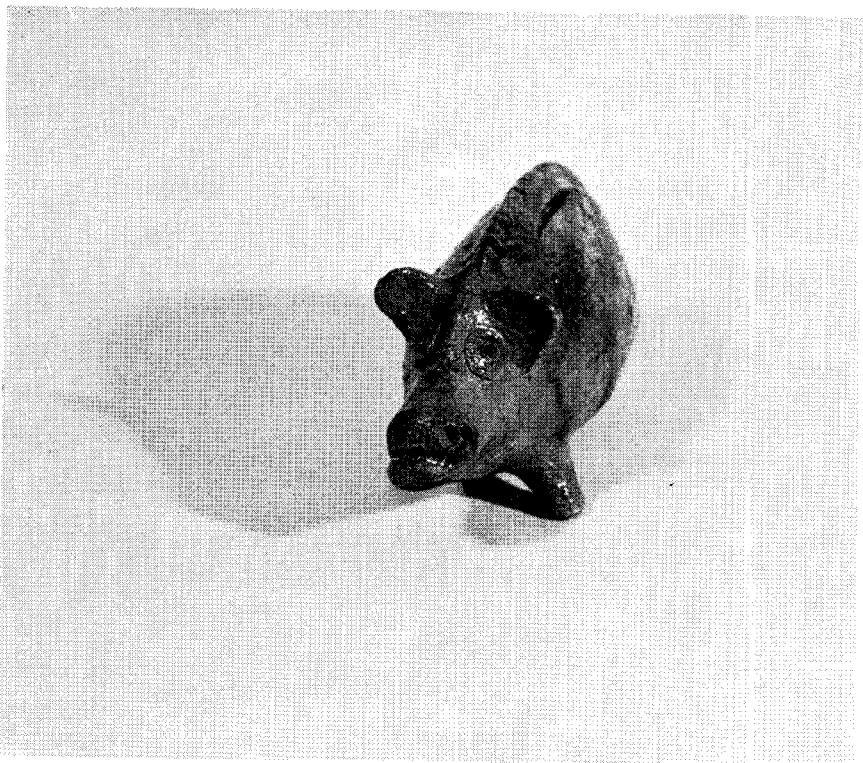
15. Majolica bord, Lockhorst.

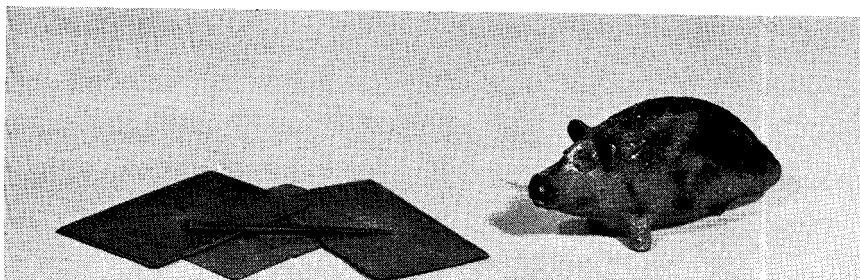

16. Majolica zalfpot en drinkschaaltje, Lockhorst.

17 en 18. Spaarvarken en leien, Lockhorst.

19. Keuken-aardewerk, Lockhorst.

20. Bloempot, Lockhorst.

21. Vuurstolp, Lockhorst.

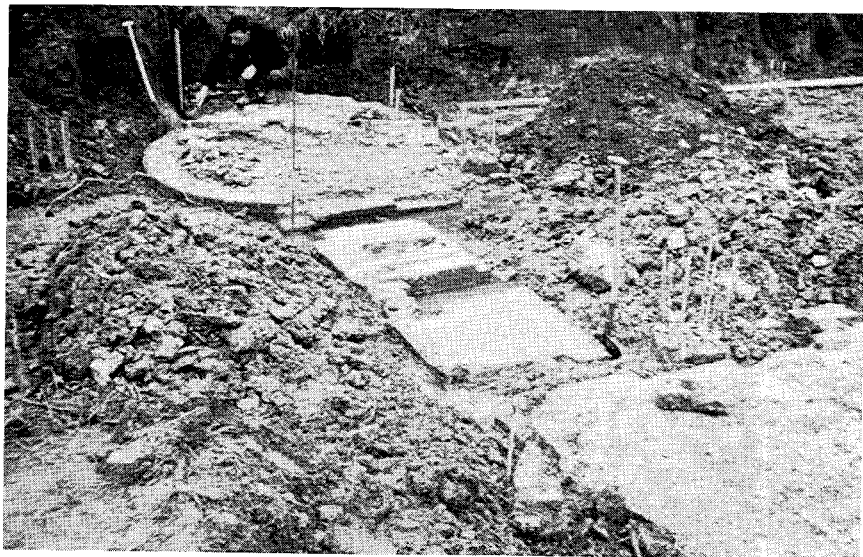
22. Lockhorst. Zuidelijke muur met afvalput.

23. Lockhorst. Toegang tot de westelijke kelder.

24. Paddenpoel. Toegangspoort tot de voorburcht.

25. Paddenpoel. Toegangspoort tot de voorburcht. Detail.

26. Grootzegel
van het
St. Pancraskapittel.

27. Plaats van de oude Witte poort

teem van gematigde geldboeten. Deze tendenzen zijn ook in het stadsrecht van Leiden te herkennen.

Een hedendaags auteur, mr. S. J. Fockema Andreae, komt in „Willem 1, graaf van Holland, 1203-1222 en de Hollandse hoogheemraadschappen” tot dezelfde uitspraak ¹⁵: „Iemand (Willem 1) dus ook met oog voor scheepvaart- en handelsbehoeften en voor mogelijkheden van handelsontwikkeling. Vandaar zijn maatregelen voor de uitbouw van Hollands waterverkeerswegennet, zijn doelbewuste politiek ten deze; zijn verleningen van stadsrecht aan Geertruidenberg en Leiden, zijn privilege voor Dordrecht, zijn keur voor Middelburg, zijn begunstiging van Gorinchem, de bezitting van zijn oom. .” In een later artikel van deze schrijver (Burggrafelijk Leiden ¹⁶) wordt Willem 1, zij het iets minder positief dan in de hiervoren aangehaalde passage, als de oorspronkelijke stichter van stedelijk Leiden aangewezen. De opmerking, dat „men later die charters, anterior aan dat van 1266, verdonkeremaand heeft” lijkt mij op zijn minst een vreemde veronderstelling, gezien de bijzondere maatregelen, die men in de middeleeuwen nam voor de zorgvuldige bewaring van privileges en andere stukken van waarde. Het lijkt me nuttig de aandacht erop te vestigen, dat ook het charter van 1266 reeds vóór 1602 verloren is gegaan, zoals hierboven is vermeld.

Men kan stellen, dat de Hollandse stadsrechten niet oud zijn. Binnen onze tegenwoordige grenzen zijn slechts een paar steden met een romeins verleden, waarvan ik Maastricht als oudste noem. Dordrecht, Deventer, Tiel, Groningen en Kampen hebben hun stadsrechten vóór 1200 verkregen, de meeste andere in de 13e eeuw of later. Om enkele te noemen: Haarlem ontving stadsrecht in 1245, Delft in 1246, Alkmaar in 1254, Gouda in 1272; dat van Geertruidenberg werd in 1275 vernieuwd, Schiedam kreeg stadsrecht in 1275, Medemblik in 1289, Amsterdam in 1300, Oudewater in 1321, Rotterdam in 1340, Enkhuizen in 1355, Monnikendam in 1355, Hoorn in 1356; Schoonhoven wordt in 1280 „poort” genoemd.

Hoewel het Leidse stadsrecht enige overeenkomst vertoont met dat van Dordrecht en Geertruidenberg, is het overigens een geheel op zichzelf staand recht en past dus niet in een filiatie, zoals dat van de steden die hun stadsrecht bijv. van Leuven zagen afgeleid als Haarlem en Delft, terwijl Haarlem op haar beurt de moederstad werd van Alkmaar, Medemblik, Schellinkhout, Hoogwoud en Burghoorn. Bepaalde Leidse rechten werden verleend aan andere steden. Zo werd Leiden de moederstad van Gouda, had invloed op de rechtsontwikkeling van Oudewater, ‘s-Gravenhage en meerdere steden, waar ook Haarlem had bijgedragen tot de rechtsontwikkeling.¹⁷ Naarden, Weesp, Woerden en Noordwijk gingen gedurende de periode waarin zij stadsrecht bezaten, ter hofvaart naar Leiden. De schepenbank was voor deze en voor haar dochtersteden een appèlinstantie. Men noemde dit „ter hoofdlering”, ter hofvaart gaan, ook wel vonnis halen. In het charter van 1266 is vastgelegd „wanneer de acht gezwo-
renen in moeilijkheden komen vanwege een door hen gewezen vonnis, zullen

ikzelf (= de graaf) en de burggraaf hen in bescherming nemen en de heer van Teylingen zal ons daarbij trouw terzijde staan". Dit is geen eigenlijk appèl te noemen. Het Hof van Holland was later de appèlinstantie voor Leiden.

Een van de redenen, waardoor het stadsprivilege een zich van de andere onderscheidend privilege is, is de aanwezigheid van de burggraaf met de regelingen, die op deze autoriteit betrekking hebben.

Het privilege van 1266.¹⁸

Bij dit artikel is een facsimile opgenomen van het afschrift, dat is opgenomen in inv.nr. 1 folio 54 verso van de Leen- en Registerkamer, berustende in het Algemeen Rijksarchief. Een moderne vertaling van deze tekst volgt hier.

Ik, Florens, graaf van Holland, maak bekend aan allen, die deze letteren zullen lezen, dat ik mijn geliefde en getrouwe stedelingen in Leyden, bewaarders van deze akte, onder mijn speciale bescherming neem, waarbij ik hun oude vrijheden, door mijn voorvaderen aan hen toegestaan, hernieuw en bevestig en, na raadpleging van mijn edelen en dienaren, uit eigen vrije wil daaraan enige speciale voorrechten toevoeg wegens hun uitstekende verdiensten. De voorwaarden en de vormen van de vele aan hen [gegeven] vrijheden zijn die, welke de onderstaande opgave vollediger en uitvoeriger omschrijft.

De stedelingen in Leyden zullen geen enkele **talga**, tribuut of heffingen, onder welke benaming ook gegeven, aan mij of een ander betalen dan alleen de tweejaarlijkse belasting¹⁹, die bekend staat onder de naam „**bottinge**”, die de 3 £ 5 schellingen niet te boven gaat.

Indien ik, daartoe opgeroepen, naar het hof van de keizer zal gaan; indien ikzelf, mijn zoon of mijn broeder het ridderzwaard aangeord zullen krijgen; indien ikzelf, mijn zoon of mijn broeder in het huwelijk zullen treden; indien ik mijn dochter of mijn zuster ten huwelijk zal geven; in elk van deze gevallen zullen zij gehouden zijn aan mij 10 £ hollands [te betalen].

In geval van oorlog of wanneer ik een krijgstoct onderneem, waarvoor het gehele land bijeenkomt, zullen zij met 25 mannen uitrekken en wel op eigen kosten, zolang zij naar mij onderweg zijn, en zij zullen daarna [vanaf hun aankomst] zolang de oorlog duurt, op mijn kosten 's **nachts** mijn tent bewaken.

Zij mogen ten behoeve van al hun zaken zonder tol betalen vrij rondtrekken door mijn gehele graafschap, Holland zowel als Zeeland.

Wie, na oproep door een bode van de graaf of door de schout van de burggraaf, weigert om aan de bijeengekomen gezworenen vrede te geven, is een boete van 10 £ verschuldigd, indien het door twee van de acht **gezworenen** bewezen wordt (geacht).

Wie een ander zijn haren uittrekt en dit wordt door twee van de acht **gezworenen** bewezen (geacht), krijgt een boete van 10 schellingen.

Wie een ander met een strijdknops of een stok verwondt, wordt beboet met 2 £ en hij moet aan de gewonde een zodanige genoegdoening geven als de gezworenen beslissen; en als zij het gezamenlijk soms niet eens kunnen worden, wordt de kwestie door het oordeel van vijf van de gezworenen beslist. Indien er echter tussen de gezworenen zoveel verschil van mening is, dat zij niet tot een eensluidend oordeel kunnen komen, {dan} zal hij aan de gewonde genoegdoening geven volgens een besluit van de graaf.

Wie een ander een zodanige verwonding toebrengt, die men gemeenlijk een „matewonde” noemt, wordt gestraft met afkapping van de hand, als hij op heterdaad betrapt is; anders wordt hij beboet met 2 £ 2 schellingen en moet hij de gewonde 20 schellingen schadevergoeding betalen of hij moet zich op die manier, welke „civiskure”²⁰ genoemd wordt op wettige wijze ten overstaan van de schout rechtvaardigen; indien de wond echter groter is, dan moet hij gestraft worden naar gelang de rechtvaardigheid eist.

Wie een ander een vinger afslaait, vervalt in een boete van 2 £ 2 schellingen; indien hij echter een vreemdeling is, moet hij gestraft worden volgens het gemeen recht.

Een burger, die in de stad heeft gevochten, zal nooit tegen zijn wil uit de stad verdreven kunnen worden noch tegen zijn wil in de stad gehouden kunnen worden, wanneer hij in de stad [iets] heeft, waarmee hij schadevergoeding zal kunnen geven: hetzij hij een borg hetzij een andere voldoende zekerheid zal kunnen stellen om daarmee de gelaedeerde en de graaf te voldoen.

Wie een ander een hand, een voet of arm afslaait of een oog uitrukt, moet een boete van 10 £ betalen en ik zal maken, dat aan de verminkte met behulp van de justitie vergoeding wordt gegeven.

Indien de acht gezworenen in moeilijkheden geraken vanwege hun rechtspraak of door een terecht tegen wie dan ook gewezen vonnis, zullen ikzelf en de burggraaf hen in bescherming nemen en de heer van Teylingen zal ons daarbij trouw terzijde staan.

Wie huisvredebreuk pleegt door gewelddadig iemands huis aan te tasten, moet een boete van 5 £ betalen.

Ook zal niemand, van welke voorname positie hij ook zij [maar] aan tributa en *algia* onderworpen, in de stad binnengaan om daarin een huis te bouwen en de vrijheid van de stad te genieten tenzij met voorafgaand uitdrukkelijk verlof van mij of van mijn schout en van de acht gezworenen.

Wie iemand smadelijk voor leugenaar uitmaakt, loopt een boete van 2 schellingen op; ook de beledigde moet hij 2 schellingen betalen.

Indien een van de stedelingen beticht wordt met eerloosheid van doodslag, roof, diefstal of iets ernstigs van andere aard, zal hij overeenkomstig de zwaarte van het misdrijf met de dood worden gestraft, indien hij door de gezworenen van de stad [van zijn schuld] overtuigd wordt of op heterdaad gegrepen is. Is dit niet het geval, dan moet hij staan voor zijn onschuld en hij zal niet tot het onderzoek van her tweegevecht kunnen worden uitgedaagd.

Indien een van de **gezworenen** de stad niet van nut zal blijken te zijn, dan zal hij zonder enige tegenspraak verwijderd worden en een ander, die meer van nut is en ook nodig, zal in zijn plaats gesteld worden.

Al wat door de acht gezworenen en de schout ten nutte en ten **dienste** van de stad zal worden vastgesteld en bevolen, dat moet door allen worden goedgekeurd en stipt worden nageleefd.

Bovendien, aangezien het patronaatsrecht over de kerk van Leyden mij volledig toekomt, beloof ik goede trouw aan genoemde stedelingen en zeg ik toe, dat ik na aftreden of overlijden van meester Gherardus, de huidige bestuurder der kerk, vervolgens en voor altijd twee geschikte priesters aan de genoemde kerk zal voordragen, die als echte pastoors hun inkomsten gelijkelijk zullen delen en die zowel ter ere Gods als tot heil der zielen de gehele parochie op lofwaardige wijze zullen besturen.

Verder zal, wanneer de genoemde vrijheden door mijn erfgenaam of elk van mijn opvolgers in het graafschap Holland moeten worden vernieuwd, de aanhechting van het nieuwe zegel van de erfgenaam aan de burgers een heel vat wijn kosten.

Dit is vastgesteld op Teylingen op de eerste zondag na St. Lucia ²¹, op raad en aansporing van edele mannen, namelijk heer Symon van Herlem, heer Dirck van Teylingen, heer Gijsbert van Aemstel, in tegenwoordigheid van Wouter van Egmond en Willem van **Benthem**, ridders, terwijl Willem van Egmond als schoonvader van de burggraaf van Leyden in diens plaats toestemming verleende. Ook waren aanwezig heer Gerard van Weteringhen, Albert van Velsen, Willem de Herlem, Wouter broeder van Willem van Egmond en vele anderen in het jaar **onzes Heren MCCLX sexto**.

De aanhef is voor de Leidenaren vleierend: zij roemt hun speciale verdiensten ten aanzien van het grafelijk huis. De graaf garandeert de bestendiging van hun oude rechten en neemt zijn getrouwe stedelingen in Leyden in speciale bescherming. Voordat hij de oude rechten met nieuwe uitbreidt, heeft hij de laatste met zijn adviseurs besproken en door instemming van enige en de aanwezigheid van andere met name genoemden een vaste basis aan het privilege gegeven. Onder de namen van deze adviseurs komen we enkele bekende tegen als die van Gijsbrecht van Amstel die zich in 1274 aan het hoofd van de **boeren**-opstand tegen Floris V stelde; Willem van Egmond, gunsteling van Floris, die na diens dood trouw aan zijn opvolger Jan 1 bleef; hij was tegenwoordig bij diens huwelijk dat op 7 januari 1297 te Ipswich met Elisabeth van Engeland werd gesloten. Albert van Velsen was de vader van Gerard, die met eigen hand Floris doodde. Ten **slotte** de in het privilege twee maal genoemde Dirk van Teylingen, baljuw van Noord-Holland, lid van de raad van **nobiles** en **domestici**.

De opgelegde verplichting de graaf met 25 man bij te staan, wanneer hij een krijgstocht onderneemt, dient als bewijs van een goede relatie te worden gezien, omdat, nadat het „reisgeld” door henzelf was betaald, alle **kos-**

ten, die met hun verblijf samenhangen, ten laste van de graaf kwamen. De **Leidenaren** werden aangewezen als zijn lijfwacht en hadden de taak 's **nachts** de wacht te houden bij de tent van hun graaf.

De voornaamste onderwerpen, die in het privilege worden behandeld, zijn van economische, maar hoofdzakelijk van strafrechtelijke en kerkelijke aard.

De economische bepalingen zijn ongetwijfeld gunsten: vrijstelling van alle belastingen wordt verleend, behalve van de „**bottinghe**”, die echter gelimiteerd wordt tot een bedrag van 3 £ en 5 schellingen. Van niet te onderschatten belang is de verlening van de vrijheid van tol in heel Holland en Zeeland, een recht, dat in hetzelfde jaar ook aan Delft werd verleend en in latere jaren veelvuldig aan andere steden, een noodzakelijke economische maatregel. De tolvrijheid is in dit privilege geen novum; hierover werd reeds op pag. 3 gesproken.

Ook in de bepalingen betreffende crimineel en civiel recht worden meerdere elementen aangetroffen, die soepel te noemen zijn. Verschil tussen poorter en inwoner wordt niet gemaakt. Een enkele maal komt de minder geprotegeerde positie van de vreemdeling om de hoek kijken. De bepaling: ook zal niemand, van welke aanzienlijke positie hij ook moge zijn **maar** verplicht tot het betalen van de belasting, die hier „**tributa et talgia**” wordt genoemd, zich in Leiden mogen vestigen met de bedoeling aldaar een huis te bouwen en de vrijheid, die de stad in tegenstelling tot het platteland biedt, te verwerven (stadslucht **maakt** vrij) tenzij met voorafgaand uitdrukkelijk verlof van de graaf of van zijn schout en de acht gezworenen, wijst op een bijzondere positie van deze belastingplichtige. Immers de nadruk valt op de **tributa et talgia** en op het voornemen een huis te bouwen in Leiden en de stadsvrijheid te genieten, welke vrijheid verschillende voorrechten waarborgt, o.a. dat bij een eventueel rechtsgeschil de poorter behandeling daarvan kan eisen door schout en schepenen van Leiden. De hier genoemde elementen wijzen m.i. op een horigheidsverhouding, die aan de horige verbood eigendom of gebruik van grond in de stad te verwerven.²² Dat de graaf, eventueel de schout, en de acht gezworenen over de toelating in een dergelijk geval moesten beslissen, wijst op de mogelijkheid van dispensatie van deze algemeen geldende regel. Een gunstige beslissing kon volledig ontslag van horigheid tot gevolg hebben, indien de horige jaar en dag in de stad had gewoond zonder door de heer opgeëist te zijn.

Tweemaal wordt de burggraaf genoemd. Geen spoor is hier te vinden van de belangrijkheid van diens positie, die later door zwaar misbruik, in de hand gewerkt door omstandigheden die overbekend zijn, moest leiden tot spannende controversen tussen hem, de bevolking en de graaf, eindigend in de overwinning van de burgerij in 1420.

Tenslotte de regelingen, die de graaf treft ten aanzien van de voormalige kapel van het grafelijk huis. Floris stelt, dat hij het patronaatsrecht bezit van de St. Pieterskerk. Hij belooft de belangen van deze parochiekerk te **blij-**

ven behartigen door na het overlijden van de in functie zijnde pastoor, meester Gherardus, twee priesters aan de kerk te zullen verbinden. Twee jaar later, 13 juli 1268, draagt hij het patronaatsrecht over aan de Commandeur en de Broeders van het Duitse Huis te Utrecht, op die wijze, dat Commandeur en Broeders verplicht zijn ten behoeve van het zieleheil van „onze zeer geliefde vader, heer Willem, in zijn tijd Roomskoning, en van onze andere voorouders” de genoemde kerk van Leiden door twee geschikte priesters van hun orde of door twee wereldheren te doen bedienen, voor altijd, overeenkomstig het privilege van de stad Leiden, waarmee dat van 1266 wordt bedoeld.²⁵ Floris legt verder vast, dat de Commanderij van Utrecht geen goederen te Leiden of in de naaste omgeving daarvan mag verwerven tenzij met zijn toestemming of met die van zijn opvolgers om te voorkomen, dat de graaf of de Leidse bevolking nadelige gevolgen daarvan zal ondervinden, waardoor ook zal worden voorkomen, dat het Duitse Huis een machtige positie in Leiden tal krijgen.

Deze kerkelijke voorzieningen accentueren nog eens de innige relatie tussen Floris, zijn voorvaders en Leiden, voornamelijk uitgesproken in de eis, dat twee priesters de memoriediensten voor deze leden van het Hollandse Huis zullen moeten blijven verzorgen op grond van de bepalingen, opgenomen in het privilege van 1266

Het in de voorgaande pagina's meegedeelde leidt tot de volgende conclusies.

Het eerste stadsprivilege van Leiden moet dateren van vóór 1222, het sterfjaar van graaf Willem 1. Een open vraag moet blijven of deze graaf de eerste is geweest, die Leiden een dergelijk privilege heeft geschonken. Een tweede vraag, die eveneens onbeantwoord moet blijven, is: sedert wanneer Leiden zich volgens ongeschreven recht als stad heeft gedragen. Ondanks uitgebreide recherches, ook in Vlaamse archieven, kon in die richting zelfs niet de geringste aanwijzing worden verkregen.

Ik meen te mogen besluiten met te stellen, dat Leiden in elk geval in 1222 stad was krachtens geschreven recht, doch dat het zich als zodanig lang daarvoor heeft kunnen en mogen gedragen krachtens ongeschreven rechten.

AANTEKENINGEN

1. Geschiedkundige Atlas van Nederland. De bourgondische tijd, 2e afl. De stadsrechten, pag. 99.
2. H. Pirenne, Les Anciennes **Democraties** des Pays-Bas, hoofdstuk I-III.
3. Geschiedkundige Atlas van Nederland enz., pag. 100.
4. Van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, deel 1 nr. 89 en nr. 206 par. 11.
5. H. Kurtz, Het Haarlemse Stadsrecht van 1245, pag. 5.
5. Van den Bergh, Oorkondenboek enz., 1 nr. 24.
6. Leids Jaarboekje 1955, pag. 55 e.v.
7. P. J. Blok, Geschiedenis **eener** Hollandsche Stad, deel 1 pag. 10. (Middelleeuwen.)
8. J. C. Overvoorde en J. W. **Verburgt**, Archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575, inv. nr. 5.

9. H. P. H. Camps, De Stadsrechten van graaf Willem II van Holland en hun verhouding tot het *recht* van 's-Hertogenbosch, pag. 91.
10. Van den Bergh, Oorkondenboek enz., 11 nr. 284.
11. J. van Hout, Der Stadt Leyden Dienstbouc. Catalogus v/d bibl. over Leiden en omgeving, nr. 256 pag. 11. (Gemeentelijke Archiefdienst.)
12. J. C. Overvoorde en J. W. Verburgt, Archief der secretarie enz., inv. nr. 107.
13. Johannes Gerbrandi a Leydis, Chronicon Hollandiae Comitum et Episcoporum Ultrajectensium. In: *Rerum Belgicarum Annales* chronici et historici etc., tom. I pag. 195 en 196.
14. O. Oppermann, Die Zeit *Wilhelm I*, pag. 45-60.
15. S. J. Fockema Andreae, Willem I, graaf van Holland, 1203-1222, en de Hollandse *hoogheemraadschappen*, pag. 52.
16. *Leids Jaarboekje 1955* pag. 58.
17. Geschiedkundige Atlas van Nederland enz., pag. 106.
18. J. C. Overvoorde en J. W. Verburgt, Archief der secretarie enz., inv. nr. 80 folio 3 verso (gedeeltelijk) en 21 (Privilegeboek *A*) en inv. nr. 81 folio 15 (Privilegeboek 50); F. van *Mieris*, Groot Charterboek enz., I nr. 344; Van den Bergh, Oorkondenboek enz., II nr. 151.
19. „*Ab* anno tercio in tercium” betekent, dat de belasting wordt geheven in het eerste en derde jaar; dat derde jaar is echter meteen het eerste van de nieuwe serie, zodat het naar onze berekening een tweejaarlijkse heffing is; cf. kerkelijke berekening van feest-dagen.
20. Vertaling: burgerlijke keur (?)
21. In 1266 op 19 december.
22. A. S. de Blécourt, Kort Begrip van het Oud-vaderlandsch burgerlijk recht, 5e druk, 1939, pag. 161.
23. J. C. Overvoorde en J. W. Verburgt, Archief der secretarie enz., inv. nr. 80 folio 3 (Privilegeboek *A*); F. van *Mieris*, Groot Charterboek enz., I pag. 347; Van den Bergh, Oorkondenboek enz., 11 nr. 166.

LITTERATUUR

- Atlas (Geschiedkundige) van Nederland. De Bourgondische tijd, afl. 1-2. *'s-Gravenhage*, 1915-1923.
- L. Ph. C. van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Amsterdam en *'s-Gravenhage*, 1866-1873. 2 delen.
- A. S. de Blécourt, Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht, 1939. 5e druk.
- P. J. Blok, Geschiedenis *eener* Hollandsche Stad. Deel 1: Een Hollandsche Stad in de Middeleeuwen. *'s-Gravenhage*, 1910.
- H. P. H. Camps, De Stadsrechten van Graaf Willem II van Holland en hun verhouding tot het recht *van* 's-Hertogenbosch. (Diss.) Amsterdam en Utrecht, 1948.
- S. J. Fockema Andreae, Willem I, Graaf van Holland 1203-1222. Wormerveer, z.i. (1354).
- S. J. Fockema Andreae, Burggrafelijk Leiden. In: *Leids Jaarboekje 1955*, pag. 50 *e.v.*
- R. Fruin, Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen. In: De Gids, 37e jaargang, derde serie, elfde jaargang, april 1873, pag. 119-173. Amsterdam, z.j. (1873).
- F. L. *Ganshof*, Over Stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen. Antwerpen e.e. 1941.
- F. L. *Ganshof*, Vlaanderen onder de eerste graven. Antwerpen e.e. 1944.
- Joannes Geerbrandi Leydensis, Chronicon Hollandiae Comitum et Episcoporum *Ultrajectensium*. In: Franciscus Sweertius, *Rerum Belgicarum Annales* chronici et historici etc. Frankfurt, 1620.
- Geschiedenis (Algemene) der Nederlanden onder redactie van J. A. van *Houtte* e.a. Deel II. Utrecht, 1950.

Handvesten **ende** privilegien der Graven van Hollandt, mitsgaders autentycke **stukken** behelsende 't Recht dat **beyde** de Hoven van Justitie.. . is competende in **cas** van judicature. 's-Graven-Haghe, 1663.

Jan van Hout, Der Stadt Leyden Dienstbouc innehoudende verclaringe van 't wezen **ende** ghelegentheyth van dezelve stadt ghelijck die van outs gheweest **ende** verdeelr is ent. Gedrukt op 't Raedthuys der voorschreven stadt in den **jare** sesrien-hondert en twee.

W. Jappe Alberts, De Middeleeuwse stad. Bussum, 1945.

G. H. Kurtz, Het Haarlemsche stadsrecht van 1245. Tekst der oorkonden met inleiding en vertaling. Haarlem, 1945.

Joh. Meerman, Geschiedenis van Graaf Willem van Holland. Deel 11. **'sGraavenhaage**, 1784.

P. A. Meilink, Het stadsrecht van Haarlem. In: N. Japikse, Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, achtste reeks, vijfde deel, pag. 183-216. 's-Gravenhage, 1944.

F. van Mieris, Beschrijving der stad Leyden. Deel 11 met Aanhangzel. Leyden, 1770.

F. van Mieris, Groot Charterboek der Graaven van Holland. van Zeeland en Heeren van Vriesland **enz.** Deel 1. Leiden, 1753.

A. Nortier, De kennis van het burgerlijk proces in de vijftiende eeuw binnen de stad Leiden. 1874. (Diss.)

H. Obreen, Floris V, Graaf van Holland en Zeeland, Heer van Friesland, 1256-1296. In: Recueil de travaux **publiés par** la Faculté de **philosophie** et **lettres** de l'université de Gand. 34e fascicule. **Gand**, 1907.

O. Oppermann, Untersuchungen zur Nordniederlandischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhundert. Die Grafschaft Holland und das Reich bis 1256. In: Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, IV. Utrecht, 1921.

J. C. Overvoorde en J. W. Verburgt, Inventaris van het archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575. Leiden, 1937.

J. C. Overvoorde, De ontwikkeling van de grenzen van Leiden. In: Leids Jaarboekje 1929-1930., **pag.** 1-30.

H. Pirenne, Les villes et les institutions urbaines. 2 tom. **Paris-Bruxelles**, 1939 (3e éd.) Privilegien **ende** **Handtvesten** concernerende de Ridderschappen. Hs., ca. 1650 (afschrift). **Studium** Lipsiense. Ehrengabe **Karl** Lamprecht dargebracht. **Berlin**, 1909.

A. Telting, Het Oud-Friese Stadsrecht. 's-Gravenhage, 1882.

W. S. Unger en J. J. Westendorp **Boerma**, De steden van Zeeland. In: Archief **enz.**, uitgegeven door het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, 1954 pag. 1-87. Middelburg, 1954.

F. Vercauteren, Etude **sur** les civitates de la Belgique seconde. In: Mémoires de l'académie royale de Belgique. **Classe des lettres**. 1934, 2e série, tome XXXIII.

DE „ CASTELLANUS DE LEITHEN ”

door

Prof. Dr. F. W. N. HUGENHOLTZ

Over de vroege geschiedenis van de Leidse castellanus of burggraaf is reeds het nodige geschreven ¹, door Blok ², door Oppermann ³ en Fockema Andrae ⁴ om slechts de voornaamste auteurs te noemen. Indien de huidige studie daaraan wordt toegevoegd, geschiedt dat niet omdat nieuw bronnenmateriaal ons meer kennis heeft verschafft: dergelijk nieuw materiaal is nauwelijks te verwachten. Het enige dat een historicus kan doen is, op grond van de niet overtalrijke en ook reeds bekende documenten, de meningen der voorgangers nog eens kritisch te toetsen en te pogen de stukjes van de zeer incomplete legkaart opnieuw zinrijk te ordenen. Dat er ooit volledige klaarheid zal heersen lijkt intussen hoogst onwaarschijnlijk, maar dat belet ons niet ernaar te streven de waarheid zo dicht mogelijk te benaderen.

De vragen die, ondanks veel onderzoek, toch nog niet volledig zijn beantwoord, zijn niet de onbelangrijkste.

Zij betreffen de herkomst van het ambt van burggraaf te Leiden, de herkomst van de oudste bekleders van het ambt en de inhoud van het ambt. Aangezien bronnen uit de ontstaanstijd schaars zijn, moet veel worden gereconstrueerd uitgaande van jongere toestanden en gegevens, hetgeen natuurlijk niet de meest ideale methode is maar in dit geval de enig mogelijke.

De middeleeuwse burggraven in naburige landen, vooral in Vlaanderen en diverse streken van Duitsland, zijn veel beter bekend geworden dankzij een ruimere toevloed van gegevens. De geleerden, die zich met hun geschiedenis hebben bezig gehouden, hebben ook het burggraafschap buiten hun eigen gebied wel enige aandacht waardig gekeurd en terloops besproken. Zo meende Blommaert ⁵, overigens op gezag van Blok, dat de Leidse burggraaf een duidelijke replek was van de Vlaamse. Ook Rietschel ⁶ was die mening toegedaan: op grond van gegevens die hij wederom aan Blok ontleende zei hij dat het z.i. aan geen twijfel onderhevig was dat het Leidse burggraafschap een kopie was van het Vlaamse. Oppermann ⁷ heeft zich bij deze opvatting omtrent de Vlaamse herkomst aangesloten, er op wijzende dat in de vroege 12de eeuw — tijd van ontstaan van ons burggraafschap — er zeer nauwe politieke en dynastieke betrekkingen waren tussen het Hollandse gravenhuis en Vlaanderen, waardoor beïnvloeding licht kon plaats hebben. Indien deze opvatting juist is — geen der genoemde auteurs geeft voor zijn bewering enig bewijs

moet het ambt toch een inhoud hebben gehad die met het Vlaamse voorbeeld correspondeerde. Welnu omtrent de oude Vlaamse burggraven is bekend dat zij allereerst bevelhebbers waren in burchten die ter verdediging van het land waren opgericht, maar dat zij reeds spoedig in hun militair ressort ook juridische en administratieve taken vervulden, ja zelfs in hun ambtsgebied, de kasselrij, de volledige gedelegeerde graaflijkheid uitoefenden, zodat de benaming *vice-comes* die zij sinds het einde van de 11de eeuw soms droegen niet onjuist was.

Aan allerlei twistpunten die voor ons onderzoek van geen belang zijn ga ik in deze weergave stilzwijgend voorbij.

Een zaak alleen verdient nog vermelding: de oorspronkelijke Vlaamse burggraven waren graaflijke ministerialen, dienstlieden van onvrije afkomst, maar in de eerste helft van de 12de eeuw zijn zij reeds hoog op de maatschappelijke ladder gestegen en is hun ambt ook erfelijk geworden.

Tot zover de Vlaamse burggraaf. Om te zien of inderdaad de veronderstelling juist is, dat de Leidse burggraaf op enigerlei wijze aan de Vlaamse verwant is geweest, wenden we ons nu tot de teksten.

Wanneer we afzien van de onechte oorkonde van 1083 ⁸, waar onder de getuigen compareert een zekere Adaluin castellanus, is de oudste zeker dateerbare vermelding van een burggraaf te Leiden een oorkonde van de Hollandse graaf uit 1156 ⁹. In dat document komt onder de Hollandse getuigen voor een Alwinus castellanus in wie we om redenen die straks vanzelf duidelijk worden een Leidse burggraaf mogen zien. Een gelijknamige Alwinus, ditmaal castellanus de Leithen geheten, komt nog voor in een valse bisschoppelijke oorkonde van 1143 ¹⁰, die echter schijnt te zijn gemaakt uit echte bestanddelen ¹¹, zodat er weinig twijfel aan kan bestaan dat deze Alwinus een reëel en in die tijd levend Leids burggraaf was. Latere vermeldingen zijn tot c. 1200 schaars: we kennen nog een burggraaf Elinand in 1167 ¹² en dan pas weer in 1201 en volgende jaren een Jacobus in dezelfde functie. Dan is er nog een tekst in het zogenaamde Liber St. Adalberti ¹³, waarin een ongenoemde castellanus voorkomt. Deze tekst moet uit de eerste helft van de 12de eeuw dateren en ik ben geneigd hem te plaatsen omstreeks 1120, omdat in een adem met de castellanus een Dodo voorkomt en straks zal blijken dat een Dodo van Voorhout een niet onbelangrijke rol in deze geschiedenis speelt ¹⁴. Overigens mag op het onderhavige document niet al te veel staat worden gemaakt omdat het stuk pas in de 13de eeuw op grond van oudere gegevens is geredigeerd en bewerkt ¹⁵. Op het Hollands vasteland is de Leidse burggraaf de enige. Uit de geciteerde oorkonden blijkt omtrent zijn functie niets dan dat hij optrad als getuige in graaflijke oorkonden, hetgeen erop kan – sterker: zal – wijzen dat hij als ienman behoorde tot 's graven raadskring. Elinand wordt in 1167 in de reeks der getuigen nogal aan het einde vermeld, hetgeen tot een niet al te hoge maatschappelijke rang doet besluiten.

Het feit dat de Leidse burggraaf in Holland uniek is en blijft, maakt het

waarschijnlijk dat de functie niet werd geschapen op grond van een bepaald weloverwogen plan voor de bestuursorganisatie van het graafschap; in dat geval immers zouden er meer burggraven moeten zijn geweest. De Leidse toestand wekt de indruk bijzonder te zijn, een schepping ad hoc. Oppermann ¹⁶ heeft wel duidelijk gemaakt dat er zich omstreeks het jaar 1100 in het midden van Holland iets bijzonders heeft afgespeeld. Kort voor 1100 is door **aan-**eensluiting van diverse onderdelen het graafschap als geografisch-politieke eenheid tot stand gekomen; een in het midden nog ontbrekend deel, dat de graaf tot 1064 reeds had bezeten maar toen door de Roomskoning aan de bisschop van Utrecht werd toegewezen ¹⁷, werd thans als leen van de Utrechtse kerk door de graaf verworven. Een daarin liggende bezitting **Holtland** zou aan het geheel de naam hebben gegeven. De machtsverhoudingen binnen het Duitse Rijk maakten het voor de graaf onvermijdelijk openlijk de leenhoogheid van de Utrechtse bisschop te erkennen en zo verscheen in 1101 graaf Floris II in de getuigenlijst van een bisschoppelijke oorkonde ¹⁸, wat hem vrij stellig tot leenman van de bisschop stempelt. Terecht heeft Oppermann opgemerkt dat in een andere getuigenlijst, in een bisschoppelijke oorkonde van 1108 ¹⁹, naast de Hollandse graaf voorkomen een Adelwinus de Ledene, een Dudo van Futneholt (Voorhout) en een Hugo van Voorne en dat zulks erop wijst dat deze laatst genoemde personen in 1108 niet in feodale relatie stonden tot de graaf, maar gelijk met de graaf leenmannen waren van de bisschop van Utrecht. De conclusie die Opperman hieruit heeft getrokken luidde: „**Rijn-**land ist also, nachdem es 1064 der Utrechter Kirche zugesprochen war, von ihrem Bischof nicht wieder an die **holländischen grafen**, sondern an zwei kleine Dynasten vergeben worden, so dasz sich ihr Besitz wie ein Keil zwischen den **Norden** und den Süden des gräflichen Gebietes hineinschob” ²⁰. Dat is schromelijk overdreven. Oppermann heeft gelijk als hij zegt dat er twee gebieden zijn, van de heren van **Voorhout** en van Leiden, die niet van de Hollandse graaf leenroerig waren en dus als enclaves – ongetwijfeld lastig – binnen diens gebied lagen. Dat deze gebieden samen geheel Rijnland omvatten is op geen enkele wijze waarschijnlijk te maken en strijdt met Oppermanns eigen opvatting dat de graaf kort voor 1100 van de bisschop het ontbrekende middenstuk van het latere Holland, en dat was juist Rijnland, in leen moet hebben gekregen. De enige gevolgtrekking die men kan maken is deze: in het graaflijk Holland, leen van de Utrechtse bisschop, zitten in 1108 nog **niet-graaf-**lijke enclaves. Een daarvan was Leiden en zulks moet de graaf een doorn in het oog zijn geweest.

Ter Kuile ²¹ stelt naar aanleiding van deze oorkonde van 1108 dat de genoemde heren van Leiden, **Voorhout** en Voorne heren waren van gebieden waar identieke of gelijksoortige burchten lagen, Leiden, Teilingen en **Oostvoor-**ne. Hieruit leidde hij terecht af dat deze drie sterkten in 1108 als bisschoppelijke burchten reeds bestonden; Ter Kuile dateert ze op het einde van de 11de eeuw. Ik ben sterk geneigd het ontstaan van de sterkten (niet van hun hui-

dige vorm!) iets eerder te stellen en wel kort na 1064, het jaar waarin de bisschop van Utrecht Rijnland weer toegewezen kreeg: Toen moet hij behoefte hebben gehad aan militaire steunpunten, tegen de graaf gericht. De verdediging van deze burchten heeft hij in handen gelegd van autoriteiten van veel zwaarder kaliber dan de burggraven die hij elders in het Sticht in dienst had.

De overeenkomst in naam tussen Adelwinus van Leiden (1108) en de eerste bij name bekende castellanus is van betekenis, beide heren moeten aan elkaar nauw verwant zijn: in feite zal het geslacht der bisschoppelijke leenmannen van Leiden en dat der eerste burggraven hetzelfde zijn.

Met andere woorden: de heren van Leiden zijn tussen 1108 en 1156 graaflijke functionarissen en wel burggraven geworden. Oppermann heeft gelijk wanneer hij die verandering dateert op c. 1125; toen immers is het episcopaat plotseling de machtige steun van de Roomskoning kwijtgeraakt en kon de Hollandse graaf ongestoord de enclaves in zijn gebied gaan opruimen. De Leidse Adelwinus zal zich, toen hem de steun van de bisschop ontviel, niet ernstig tegen de graaf hebben kunnen verzetten: hij was door graaflijk gebied omringd en stond geïsoleerd. Zich verzetten bood weinig kans op succes en was daardoor niet zinvol; bovendien zou ernstig verzet zijn bezit en status in gevaar hebben gebracht. Liever schikte hij zich in het onvermijdelijke en zodoende mocht hij zijn positie, zij het in gewijzigde vorm, behouden, als burggraaf en als Hollands leenman.

Het is overigens niet noodzakelijk aan te nemen dat het leen, dat Adelwinus ging houden van de graaf, in omvang en betekenis geheel gelijk was aan het voormalig bisschoppelijk leen: het is natuurlijk mogelijk dat de graaf bepaalde stukken gebied aan zich getrokken heeft, maar we kennen de omvang dier lenen niet.

Over de tot dusver geschetste gang van zaken bestaat weinig verschil van mening. De opvatting van Blok²² dat het burggraafschap een gewoon ambt is geweest „opgedragen aan een ministerialis des graven”, berust uitsluitend op buitenlandse analogieën en gaat dus al eveneens uit van vooralsnog onbewezen overneming van buitenlandse voorbeelden. Uit de getuigenlijst van 1108 en de plaats van Adelwinus de Ledene daarin blijkt bovendien dat deze tot de edelvrijen moet worden gerekend.²³

Nu doet zich echter de merkwaardigheid voor dat de geleerden zich nauwelijks hebben afgevraagd hoe de Hollandse graaf op de gedachte is gekomen de Leidse heer tot een burggraaf te maken: wat had hij daarmee voor en welke taak viel aan de uit de lucht gevallen functionaris toe? Het is wetenschappelijk niet verantwoord deze vragen af te doen met een kort verwijzen naar een Vlaams voorbeeld.

Op zich zelf genomen is het wel begrijpelijk dat men eerder dacht aan het Vlaamse burggraafschap dan aan het Utrechtse, hoewel het laatste als voorbeeld ten eerste „dichter bij huis” was en ten tweede door de concrete politieke situatie meer in aanmerking scheen te komen. Maar, zoals uit de studie

van Pijnacker **Hordijk**²⁴ is gebleken, de Utrechtse castellani, die sinds 1105 in de teksten voorkomen, waren in de eerste helft van de eeuw ministerialen en bovendien was hun functie nooit van veel belang geweest: zij waren militaire bevelhebbers over een versterking en niet te vergelijken met burggraven van elders, die naast militaire ook bestuurlijke en andere taken vervulden in vrij grote ambtsgebieden. Het is ondenkbaar dat Adelwinus van Leiden, toen hij zich schikte onder het gezag van de Hollandse graaf, genoeg zou hebben genomen met een onbelangrijke, voor ministerialen weggelegde functie als een Stichts burggraafschap: dat zou ver beneden zijn waardigheid zijn geweest. Zeker was Adelwinus, resp. waren zijn voorgangers, geen Utrechtse castellani te Leiden geweest. Het Utrechtse voorbeeld komt dus niet in aanmerking, maar houdt dat nu zonder meer in dat wij moeten aannemen dat we hier een functie à la Vlaanderen voor ons hebben? Een dergelijk burggraafschap, circa 1125 in volle ontwikkeling, tenderend naar erfelijkheid en daardoor steeds autonomer wordend, moet Adelwinus in elk geval meer hebben aangesproken dan het Utrechtse, al was dan ook de herkomst der Vlaamse burggraven niet edelvrij doch ministeriaal. Voor de goede orde zij er hier de aandacht op gevestigd dat de sociale positie van de Leidse burggraaf, in tegenstelling tot die van de Vlaamse, in het midden van de 12de eeuw achteruitging. De plaats die Elinand in 1167 in de getuigenlijst innam was laag en dat valt te meer op, omdat de oorkonde in kwestie een verdrag behelst tussen de graven van Holland en Vlaanderen: onder de Vlaamse getuigen staan enkele burggraven op belangrijk hogere plaatsen. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor in de *Annales Egmondenses*²⁵, waar op het jaar 1203 een groep aanhangers van graaf Willem 1 wordt opgesomd: in die groep staat burggraaf Jacob als laatste. Deze burggraaf Jacob plaatst de onderzoeker echter nog voor moeilijkheden, zoals uit het vervolg 'moge blijken. Maar nu eerst terug naar ons uitgangspunt.

Zijn er aanwijzingen in de bronnen die aannemelijk maken dat het Leidse burggraafschap verwant is geweest aan het Vlaamse? Helaas zijn opgaven van rechten en bezittingen van de burggraaf²⁶ niet ouder dan de 14de eeuw, al geeft de oudste bewaarde lijst misschien de toestand uit de late 13de eeuw weer. Het is bijzonder hachelijk deze lijsten als bron te gebruiken, omdat nergens blijkt welke rechten of bezittingen van oudsher tot het ambt hebben behoord en welke later zijn verkregen. Ik wil er dan ook liever geen of slechts zeer weinig gebruik van maken. Ziet men de lijsten door, dan moet men concluderen dat de Leidse burggraaf c. 1300 aardig wat bezittingen en rechten had, maar men ziet voor zijn geestesoog bepaald geen ambtsgebied of kasselrij, zoals in Vlaanderen, zich aftekenen. En daarmee is het hoge woord eruit. De vraag die essentieel is maar door vele historici schijnt te worden vermeden, luidt: had de Leidse burggraaf een kasselrij, een groot ambtsressort waarbinnen hij graaflijke taken vervulde en waarin hij later, wederom als in Vlaanderen, zou worden vervangen door een nieuwe graaflijke functionaris, de baljuw? Op grond

van de zoeven genoemde lijst zou men de vraag negatief moeten beantwoorden. Daaraan heeft echter niemand iets, want c. 1300 zijn in Holland de baljuwschappen volledig ontwikkeld en was er in het geheel geen plaats meer voor een kasselrij. Heeft de burggraaf daarvóór echter ooit een kasselrij bestuurd?

Blok ²⁷ heeft deze vraag zonder argumentatie bevestigend beantwoord, al moet hij zeggen dat „beteekenis en omvang wegens gebrek aan gegevens voor dezen tijd niet vaststaat”. Oppermann en Fockema Andreae gaan aan het probleem voorbij. We moeten daarom weer de teksten laten spreken, en er zijn teksten aanwezig: een tweetal oorkonden uit 1206 en/of 1207 ²⁸, en een uit 1266 ²⁹, het jaar waarin aan de Leidenaren hun stadsrecht werd bevestigd. De belangrijkste tekst is van 14 oktober 1206; in deze oorkonde is een scheidsrechterlijke uitspraak vervat van de Vlaamse ruwaard graaf Filips van Namen in het geschil tussen graaf Willem 1 van Holland en graaf Lodewijk van Loon, echtgenoot van Ada van Holland, over het bezit van Holland en Zeeland. De arbitrage resulteert in een verdeling tussen de belanghebbenden, waarop hier niet hoeft te worden ingegaan. In dit stuk is echter op enkele plaatsen sprake van de Leidse burcht en van de burggraaf die zelf, met andere Hollandse en Vlaamse heren, te Brugge bij de uitspraak aanwezig was. De Leidse burcht blijkt van belang te zijn voor de elkaar betwistende partijen. Geen wonder, de burcht had in de jaren voorafgaande aan deze uitspraak een eersterangs militaire rol gespeeld: in 1203 was gravin Ada er gevangen genomen en in het jaar daarop werd er weer gevochten. Dat was trouwens de eerste keer dat het bronnenmateriaal het bestaan van een burcht openbaarde. De militaire betekenis van de burcht, die overigens niet op een enigszins actief beleg berekend was, zal er wel de reden van zijn geweest dat zij speciaal werd vermeld in art. 8 van de uitspraak van 1206: graaf Willem moet er met medewerking van de burggraaf voor zorgen, dat de burcht ter beschikking komt en blijft van Lodewijk van Loon. In het 11de artikel is er sprake van dat Willem een bezoek moet brengen aan Dordrecht, Vlaardingen, Leiden en Haarlem om de mensen in en om die plaatsen te bevelen dat zij graaf Lodewijk van Loon trouw zweren. Hieruit blijkt dat Leiden reeds toen een zekere betekenis had als hoofdplaats van een streek; misschien was het toen trouwens reeds de jute een stad.

Tot zover stelt dit stuk ons niet voor problemen. In art. 17 echter staat dat de graaf van Loon als leen van de Vlaamse graaf erkende „de burcht van Leiden met de stad (villa) en met het gehele allodiale bezit dat is te vinden *in* die *kasselrij* (castellaria)“. Dezelfde term komt voor in een ongedateerde maar met dit stuk in nauw verband staande notitie; daarin is namelijk sprake van een „huis te Leiden en de kasselrij (castellaria)“. Deze teksten lijken een afdoende bewijs voor de stelling dat de Leidse burggraaf een burggraaf is geweest à la de Vlaamse, want hij beheert een kasselrij. Toch moeten we met deze teksten erg voorzichtig zijn en er niet te snel onze conclusies aan verbinden. Allereerst moet er immers met klem op gewezen worden dat

deze beide stukken uit 1206 (het tweede stuk misschien uit 1207) de enige ons overgebleven documenten zijn waarin de term *castellaria* in verband met Leiden voorkomt. Over de betekenis van de term hoeft geen misverstand te bestaan: *castellaria* betekent ambt van kastelein/burggraaf en ambtsgebied van die functionaris. De context van het arbitrageverdrag van 1206 maakt het duidelijk dat ook ambtsgebied moet zijn bedoeld, immers er blijken bezittingen in te liggen. Desondanks zijn deze twee teksten niet geheel overtuigend, helaas niet, en wel om de volgende reden. Het verdrag van 1206 zeker en het tweede aangehaalde document vrijwel zeker komen uit Vlaanderen, zijn te Brugge opgesteld, althans in Vlaanderen, naar aanleiding van een te Brugge gegeven uitspraak. Er hoeft geen twijfel over te bestaan dat de opsteller een Vlaming was. En juist daarom is het voorbarig uit de gebruikte terminologie gevolgtrekkingen te maken. Het was voor een Vlaming, een man uit het vorstendom, dat was ingedeeld in kasselrijen, geheel en al vanzelfsprekend dat bij een kasteel van een castellanus een *castellaria* behoorde, voor hem vloeyde het één logisch uit het ander voort: sprak hij van een kastelein, dan sprak hij welhaast automatisch van diens kasselrij. Juist omdat de geciteerde stukken de enige stukken zijn waarin de term *castellaria* voorkomt en omdat het tevens Vlaamse stukken zijn, daarom mogen ze niet als doorslaand bewijs gelden voor de stelling dat de Leidse burggraaf iets als een kasselrij zou hebben gehad.

Bovenstaande uiteenzetting is ietwat teleurstellend, omdat op methodische gronden de bewijskracht van een tweetal zeer belangrijke gegevens moest worden geloofchend.

Dat houdt echter nog niet in dat ik het bestaan van een kasselrij in de 13de eeuw ook geheel moet ontkennen, want er is nog een document, zuiver Hollands ditmaal, al is het evenals het Vlaamse in het Latijn gesteld. Het is een oorkonde van graaf Floris V voor burggraaf Hendrik van Leiden, gedateerd op 24 december 1266³⁰, vijf dagen nadat de graaf de Leidenaren hun stadsrecht had bevestigd. Het stuk behelst nadere bepalingen omtrent het handhaven van de vrede in de stad, vooral tijdens de markt, en was gericht tegen personen die de orde door vechten zouden willen verstoren. **Dezulk**en zullen niet volgens het stadsrecht, maar volgens het gemene landrecht worden gevonnist. Wanneer nu deze onverlaten ridders (*nobiles*)³¹ zijn, zal de burggraaf hen met twee ridders (weer: *nobiles*), die hij mag kiezen overal uit zijn ambtsgebied (*districtus*) vandaan, wettig veroordelen. Tot zover de tekst van de oorkonde van 1266; een stuk dat weliswaar ook zijn problemen biedt, maar op één punt toch ondbelzinnig is: de burggraaf heeft een ambtsgebied.

Jammer genoeg spreekt deze enige Hollandse bron, die het verschijnsel van het burggraaflijk territorium noemt, niet van *castellaria*-kasselrij, maar gebruikt het stuk de vage term *districtus*; dezelfde term komt in dezelfde tijd meer voor, bijv. in de Leidse stadsrechoorkonde, waar Floris V zegt dat de Leidenaren tolvrij zullen reizen „*per totum districtum meum Hollandie vide-*

licet et Zelandie” (door geheel mijn (ambts)gebied, te weten Holland en Zeeland) ³². Het burggraaflijk district wordt dus in 1266 met een algemene en vage, niet specifieke term weergegeven. Het is altijd gevaarlijk uit één enkele mededeling conclusies te trekken; misschien mag er uit worden afgeleid dat de Hollanders minder vertrouwd waren met de technische term, omdat zij maar één hele burggraaf kenden? De burggraaf had dus in 1266 een ambtsgebied dat in elk geval zo groot was dat er een ruime keuze van ridders in woonde. Er is alle reden om aan te nemen dat dit ambtsgebied in die tijd geen recente schepping was. In hetzelfde document immers wordt gesproken van de baljuw. Inderdaad was de graaf in deze periode bezig zijn gebied administratief in te delen in baljuwschappens en hij zal zeker niet tegelijkertijd en tezelfder plaatse een burggraafschap en een baljuwschap, eerst geheten Noord-Holland en later Rijnland, hebben ingesteld. Veeleer is het zo dat het baljuwschap, zoals in Vlaanderen, in de loop van de 13de eeuw in de plaats kwam van de kasselrij, waarover we na 1266 dan ook in het geheel niets meer vernemen. In de van later tijd daterende lijst van bezittingen en rechten van de burggraaf kunnen hoogstens rudimentaire resten van een dergelijk territorium worden aangewezen. Van concurrentiestrijd tussen burggraaf en baljuw spreken de bronnen niet, zodat de overgangsperiode duister blijft.

Hoe oud zal de Leidse kasselrij zijn geweest en hoe groot? Er pleit niets tegen om de ouderdom van het ambtsgebied gelijk te maken aan die van het ambt; dus in 1156 uiterlijk zijn ambt en territorium ingesteld, of liever: uiterlijk in 1156 – misschien wel een paar decennia eerder – is wat eerst was een heer van Leiden met *zijn* gebied overgegaan in graaflijke dienst. Ik stel me voor dat het leen, dat de heren hadden van de bisschop, een graaflijk leen is geworden en dat dat leengoed de kasselrij is geworden toen de Leidse heer tot burggraaf werd benoemd. Wat de omvang van de Leidse kasselrij betreft tasten we geheel in het duister; dat de burggraaf omstreeks 1300 allerlei bezit heeft, wijd verspreid over Rijnland, zegt niets, want geen enkel bezit of recht hoeft terug te gaan tot de 12de eeuw. Er is echter één stukje zekerheid te verkrijgen: de kasselrij besloeg althans een deel van het grondgebied waarop in de loop van de 12de eeuw zich Leiden vormde. De burggraaf immers bezat in de stad een aantal rechten, die moeten zijn verworven in een zeer vroege fase van de geschiedenis van de nederzetting, omdat ze in een later fase door de graaf nooit meer zouden zijn weggeschonken. Toen er een nederzetting ontstond groeide die ten dele op de grond van de voormalige heer, thans burggraaf en deze wenste invloed te verkrijgen resp. te behouden in de jonge nederzetting en hield daartoe de aanstelling der magistraten in eigen hand. Fockema Andreae ³⁴ heeft verondersteld dat het eigenaardige even getal der schepenen, acht, te danken is aan het feit dat in een vroeg stadium van de stadsontwikkeling een overeenkomst tussen stad en burggraaf/heer is gesloten, op grond waarvan de burggraaf vier burgers tot

schepen benoemde en vier zgn. burgmannen, militairen die tegen een burgleen verplicht waren mede te werken aan de verdediging van de burcht. Het is een hypothese, verder kan niemand komen; zoveel is echter zeker, dat het onhandige achttal *moet* zijn tot stand gekomen dankzij een of ander compromis tussen heer en stad. Zeker is ook dat in **1266** van een dergelijk compromis niet gesproken wordt en dat het college der schepenen geheel uit burgers blijkt te bestaan. Fockema Andreae meent dat aan het bewaarde stadsrecht van **1266** twee redacties moeten zijn voorafgegaan; aangezien in die voorafgaande stadsrechten sprake zou zijn geweest van burgmannen in het schepencollege en men de herinnering daaraan later zou hebben willen verdringen, zouden beide oudere redacties zijn „verdonkeremaand”. Dat is een zeer wilde veronderstelling, onnodig bovendien: aan het stadsrecht van **1266** zullen zeker twee eerdere stadsrechtverleningen zijn voorafgegaan zonder dat deze schriftelijk hoeven te zijn vastgelegd; men sla er de desbetreffende speciale literatuur maar op na.

Verder dan het jaar **1266** strekt dit onderzoek zich niet uit; de functie van de burggraaf denatureerde sindsdien zeer snel. Het onderzoek leed aan tekort aan gegevens en resulteerde herhaaldelijk in niet meer dan hypothesen. Resumerend kan gezegd worden dat de functie van Leids burggraaf in het tweede kwart van de 12de eeuw is ontstaan, tengevolge van politieke veranderingen in Rijnland. Het reeds oudere bisschoppelijk kasteel komt in handen van de graaf, die de door de bisschop met het kasteel beleende familie handhaafde en in dienst nam als graaflijke burggraven. Bij de instelling van dat ambt heeft de graaf het voorbeeld van de Vlaamse, niet van de Stichtse, burggraaf voor ogen gehad. De Leidse burggraaf kreeg een meer dan louter militaire taak, en wel een besturende en rechterlijke functie in een ambtsgebied, dat o.m. geheel of ten dele het territoire van het latere Leiden omvatte en dat gelijk gesteld mag worden aan zijn oorspronkelijk bisschoppelijk leengoed, een gebied waarin in **1266** niet alleen Leidse burgers maar ook een aantal ridders woonachtig waren. Het was in omvang echter zeker niet gelijk aan het latere baljuwschap Rijnland.

AANTEKENINGEN

1. Ik dank jkvr. dr. J. M. van Winter en drs. H. B. Teunis van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis te Utrecht voor hun adviezen bij het tot stand komen van dit opstel.
2. P. J. Blok, *Geschiedenis eenet Hollandsche stad*, I, 's-Gravenhage, 1910.²
3. O. Oppermann, *Untersuchungen zur nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts*, II: Die Grafschaft Holland und das Reich bis 1256, Utrecht, 1921 (Bijdragen I. M. G., IV).
4. S. J. Fockema Andreae, *Burggrafelijk Leiden*, Jaarboekje voor de Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken 1955, blz. 50-58.
5. W. Blommaert, *Les châtelains de Flandre*, Gent, 1915.
6. S. Rietschel, *Das Burggrafenamt und die hohe Gerichtsbarkeit in den deutschen Bischofsstädten*, Leipzig, 1905.

7. a.w., blz. 25-26.
8. Oorkondenboek voor Holland en Zeeland (OBHZ), I, nr 89.
9. OBHZ, I, nr 133.
10. OBHZ, I, nr 124.
11. O. Oppermann, Fontes Egmundenses, Utrecht, 1933 (Werken Hist. Genootschap, 3de serie, 61), blz. 127*.
12. OBHZ, I, nr 147.
13. Oppermann, Fontes, blz. 75.
14. Oppermann, Untersuchungen, blz. 25 noot 2, identificeert genoemde Dodo op zeer losse gronden met een Dodo uit de jaren '60 en '70 van de 12de eeuw.
15. Oppermann, Fontes, blz. 38 *-43*.
16. Oppermann, Untersuchungen, blz. 19-20 en 23-25.
17. OBHZ, I, nr 86.
18. OBHZ, I, nr 94.
19. OBHZ, I, nr 99.
20. Oppermann, Untersuchungen, blz. 23.
21. E. H. ter Kuile, Leiden en westelijk Rijnland (De Ned. Monumenten van geschiedenis en kunst, VII, I), 's-Gravenhage, 1944, blz. 37-38.
22. a.w., blz. 17.
23. Oppermann, Untersuchungen, blz. 22.
24. C. Pijnacker Hordijk, De castellani van Utrecht, hoofdzakelijk in de 12de eeuw, Bijdr. Vad. Gesch. en Oudhk., 4de reeks, II, 1902, blz. 1-25.
25. Oppermann, Fontes, blz. 197.
26. Blok, a.w., blz. 82 e.v.
27. a.w., blz. 17.
28. OBHZ, I, nrs 206 en 208.
29. OBHZ, II, nr 151.
30. OBHZ, II, nr 152.
31. Er staat „nobiles”, maar ik gevoel mij geheel gerechtigd dit woord op deze plaats met „ridders” te vertalen, omdat het stuk geen enkele zin heeft wanneer we hier moeten denken aan edelen.
32. OBHZ, II, 151.
33. F. W. N. Hugenholtz, De graafschappen Holland en Zeeland in 1281, Bijdr. v.d. Gesch. d. Nederlanden, XIII, 1958, blz. 1-16.

EEN KWESTIE VAN TIJD

door

G. P. RODENBURG en Ir. H. H. VOS

(archaeologische onderzoeken in de periode maart 1964-juli 1966)

„... the survey and excavation of threatened sites in advance of destruction can only be achieved by the energy and vigilance of local archaeologists and interested Societies.”

(„A matter of time”, Royal Commission on Historical Monuments; H. M. 's Stationery Office London 1960)

Leiden *is* (wederom) *in* last!

Om maar met de deur in huis te vallen, Leidens bodemarchief dreigt in steeds grotere mate aan flarden te worden gescheurd door allerlei grondwerken.

Dit klinkt verontrustend en alarmerend, het is echter bittere ernst. Onze oude veste Leiden vernieuwt zich binnen haar muren in toenemende mate en breidt zich over een steeds groter wordend gebied buiten haar poorten uit. Als zoveel steden in den lande, is zij bezig vele bodemsporen, die haar verbinden met een rijk verleden, ongezien verloren te laten gaan.

Meer dan ooit is nu de kans aanwezig om onze documentaire gegevens aan te vullen met die, welke het oudheidkundig bodemonderzoek ons vaak in zo verrassende mate kan leveren.

Wellicht nog voor een luttel aantal jaren . . . tot de bodem van dit deel van Holland geheel is omgewoeld.

Dit is nog maar een kwestie van tijd!

Deskundige verkenning en begeleiding van alle grondwerken in en buiten de stad is daartoe noodzakelijk én een samenbundeling van al die krachten en middelen, welke zulks praktisch uitvoerbaar kunnen maken.

In het kader van de beschouwingen in dit jaarboekje over middeleeuws Leiden is het nader bezien van de hierboven aangehaalde problemen dan ook wel op haar plaats.

Welk beeld geeft de landelijke organisatie van het oudheidkundig bodem-

onderzoek in haar centrale structuur in grote lijnen te zien? De Monumentenwet (1961) verplicht het Hoofd van een gemeente eventuele oudheidkundige vondsten te melden aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.). Deze reageert hierop met verzoek om nadere inlichtingen of een bezoek aan het vondsterrein door een der ambtenaren van die dienst.

De praktijk heeft uitgewezen, dat, gezien de personeelsbezetting en/of de beschikbare fondsen, de R.O.B. niet prompt kán reageren op elke vondstmelding in den lande door een eigen verkenning. Aan deze vaak langzame afwikkeling zijn grote bezwaren verbonden.

Niet alleen wordt alle goodwill bij de gemeentelijke ambtenaren, bouwdirecties en aannemers verspild, maar een volgende maal wordt een vondstmelding niet doorgegeven „naar hogerhand” en gaan gegevens, die voor de bewoningsgeschiedenis van de stad van groot belang kunnen zijn, voor altijd verloren.

— Aldus lijdt de voorgeschreven „centrale structuur” schipbreuk!—

Een afdoende oplossing zou kunnen worden gevonden door een stedelijke deskundige, een full-time of part-time „stadsarcheoloog” aan te stellen, bij voorkeur opgenomen in de dienst Gemeentewerken, die de lokale schakel kan vormen met de R.O.B. en daartoe alle plaatselijke grondwerken naloopt, bodemprofielen registreert, vondsten verzamelt, een archaeologisch archief bijhoudt.

Contact met verenigingen als Oud Leiden en de Archaeologische Werkgemeenschap Nederland (A.W.N.), alsmede met plaatselijke deskundigen, zal als vanzelfsprekend door hem moeten worden onderhouden.

Een zekere mate van decentralisatie zal op deze wijze efficiënt kunnen werken en mede het nu ernstig dreigende gevaar kunnen afweren, dat het omtrent het oudheidkundig bodemonderzoek in de Monumentenwet bepaalde tot een dode letter wordt gemaakt.

Het is verheugend te kunnen melden, dat zulk een lokale onderbouw in de organisatiestructuur van het landelijke oudheidkundig onderzoek hier en daar reeds in een bepaalde vorm gestalte heeft gekregen (bijvoorbeeld in Rotterdam, Amsterdam en Groningen).

De verwerkelijking van een dergelijke lokale opzet, waarbij naast de reeds aanwezige ambtenaar voor „stedelijke monumentenzorg” bij de dienst Gemeentewerken een ambtenaar belast wordt met de „zorg voor het stedelijke oudheidkundig bodemonderzoek” verdient dan ook ernstige overweging

Recente oudheidkundige verkenningen

Uit het vorenstaande dient niet te worden afgeleid, dat de dienst Gemeentewerken middelerwijl met de handen in de schoot heeft gezeten.

Hieronder moge een summier overzicht volgen van de voorlopige resultaten van recente oudheidkundige begeleiding van bouw-, sloop- en graafwerken (1964, 1965, 1966).

Een bijzonder gelukkige omstandigheid deed zich hierbij voor, dat de eerstgenoemde schrijver, honorair medewerker van de R.O.B., bij herhaling gedu-

rende lange perioden in de gelegenheid was voor oudheidkundige begeleiding van verschillende grondwerken te kunnen zorgdragen. De werkzaamheden betroffen:

- 1 Begeleidend oudheidkundig bodemonderzoek op de Burcht tijdens restauratie.
 - 11 Onderzoek op het achtererf van het gebouw van het Hoogheemraadschap Rijnland in de Breestraat.
 - 111 Onderzoek op het kasteelterrein van Rodenburg in de Meerburgerpolder.
- IV Onderzoek bij de Pieterskerk naar de adellijke behuizing Lockhorst
- V Onderzoek op het kloosterterrein Mariënpool naar het burggrafelijke kasteel Paddenpoel aan de Wassenaarseweg.

I Begeleidend oudheidkundig bodemonderzoek op de Burcht tijdens de restauratie.

Aanleiding onderzoek

In het begin van 1964 werd begonnen met de zo nodige grondige restauratie van dit unieke middeleeuwse bouwwerk. In aansluiting op de opgravingen en onderzoekingen van achtereenvolgens: Knuttel 1890 en 1895, Holwerda 1923-1924 en Renaud 1949-1950 werd deze gelegenheid gretig aangegrepen om meerdere gegevens te verzamelen en te trachten een nader antwoord te vinden op de gerezen vraagpunten ten aanzien van het ontstaan van de Burchtheuvel met zijn bebouwing.

Voorlopige resultaten van het onderzoek gedurende de periode maart 1964-november 1965

a. *Fundering van de weermuur*

Een bijzondere kans werd benut om bij het afbreken van een niet meer te behouden muurgedeelte naast de huidige zeventiende-eeuwse toegangspoort een coupe door de fundering te maken. Hierbij werd geconstateerd, dat de ± 90 cm (± 3 voet) dikke muur was opgebouwd uit een buiten- en binnen„kors” van in lang kettingverband gelegde tufsteen in schelpkalkspecie.

De ruimte er tussen was laag voor laag opgevuld met schelpkalk specie, waarin brokken „vulmateriaal”. De kopse steen in het lang kettingverband leek dwars in het binnenwerk gelegd als een soort anker.

Het vulmateriaal bestond uit natuursteen (schieffer, Bentheimer zandsteen, enzovoort) en rode baksteenpuinbrokken.

Bij nader onderzoek bleek dit rode puin uit brokken te bestaan van Ro-

meinese tegels en dakpannen. Zelfs werden stukken Romeins „beton” gevonden. Mogelijk kwam dit materiaal van een der naburige Romeinse legerplaatsen (Valkenburg of Roomburg).

b. Ontdekking van het oorspronkelijke toegangspoortje tot de *Burcht*
Bij het afpellen van de bouwvallige buiten„korst” van de weermuur in een paneel naast het later (na 1650) aangebrachte „achterpoortje” aan de westzijde van de Burcht kwam een met vroege moppen gevulde opening tevoorschijn en in het „vulwerk” van de oude tufstenen muur ernaast twee kennelijk ingemetselde horizontaal boven elkaar gelegen sleuffragmenten. De betekenis van deze verschijnselen werd pas duidelijk, toen na verwijdering van de dichtzetting een poortdorpel met voor enkele tufsteenlagen nog aanwezige opgaande zijkanalen over de gehele muurdikte aan het licht kwamen. In een der zijkanalen bevond zich nog een brok basaltlava met een gat voor een geheng-duim en aan de andere zijkant tegenover de sleufsporen fragmenten van de Benthheimer zandstenen „omboording” van corresponderende holten. Nu werd duidelijk, dat een in het oorspronkelijk ($\pm$ 1150) metselwerk opgenomen poortje te voorschijn was gekomen (afb. 3). Aan de binnenkant werd een aansluitend tufstenen „straatje” aangetroffen met schelpgruissporen, op een niveau van $\pm$ 90 cm beneden het huidige binnenterrein.

Tijdens deze eerste restauratieperiode werd het poortje in de oorspronkelijke staat teruggebracht, met balken in de muurkokers – waarvan de bovengenoemde sleuven de restanten bleken te zijn – ter afsluiting aan de binnenzijde van de nog aan te brengen deur.

Bij bezichtiging zal worden opgemerkt, dat een en ander in Romaanse stijl werd hersteld, zij het dan, dat vroege moppen de bovenkant met een boog afsluiten.

Men kan als zeker aannemen, dat dit poortje de oorspronkelijke en enige toegang is geweest van deze versterking op de Burchtheuvel. Een en ander wordt nog nader bevestigd in het volgende punt (c) .

c. Nader *onderzoek van de funderingssporen met veel tufpuin* achter de huidige toegangspoort (na 1650), *welke* in 1949 door Renaud aan *het licht werden gebracht* en het afpellen van de bouwvallige poortpenanten
In de proefsleuven vlak achter de hoofdboort bevonden zich juist in het verlengde van de oude „boogpenanten”, die uit de puinmassa’s der „omkledingen” en „ondermetselingen” der poortpenanten te voorschijn kwamen, de aansluitingen op de funderingssporen van Renaud.

Duidelijk werd, dat de oude „boogpenanten” deel uitmaakten van tufsteen muren, die het grondpatroon der puinsleuven volgden en de wanden hebben gevormd van de onderste verdieping van een torengedebouwde.

Volledige blootlegging van de funderingssporen toonde in de achterwand

een poortopening van dezelfde basis-afmetingen als de pas ontdekte Romaanse poortgang.

Een en ander leidde tot het op metselen der torenfundering tot op hoogte van het oude loopvlak (± 90 cm beneden huidig binnenterrein).

Het afpellen der poortpenanten gaf nog twee bijzonderheden prijs, namelijk bij de aanhechting van de (van binnenuit gezien) linker torenmuur aan de weermuur werd de geboorte van een gewelf ontdekt, zodat de onderste torenverdieping met een Romaans kruisgewelfje blijkt afgedekt te zijn geweest, terwijl bij de ontgraving van de dorpel van de huidige poort en omgeving kon worden geconstateerd, dat deze poort in de vlakke buitenmuur van het poortgebouw is uitgebroken en de Burcht hier in zijn tufstenen aanleg geen toegang heeft gehad. Deze vlakke kant is nog duidelijk zichtbaar aan de buitenkant van de weermuur, waar de buiging van de weermuur nog een duidelijke knik naar het platte vlak van de muurtoren vertoont, zulks ter weerszijden van de huidige zeventiende-eeuwse poort.

d. *Ontgraving van afvoeropeningen van de muurkokers der „gemakken” in de oude tufsteen muur*

Bij de boogpenant, waarin aan de binnenzijde een „garderobe” is uitgespaard, werd aan de buitenzijde een vergaarbak (zinkput) opgedolven, opgebouwd in twee fasen.

Allereerst werden de fragmenten van een tufsteen aanleg gevonden ver beneden de muurplint, waarna men blijkbaar wegens ophoging van de grond langs de weermuur een veel grotere bak van secundair gebruikt materiaal (grote moppen met tufsteen) aangebracht heeft met een vloei-opening verder van de muur af.

Een dergelijke constructie werd even verder ook nog gevonden. Het leeghalen van deze opvangbakken, uiteraard met grote verwachtingen en voorzichtigheid begonnen en verricht, leverde uit sterk geroerde inhoud een enkel zwartpaars gesausd bekertje van wit baksel op (± 1350).

Slechts de dunne onderste lagen bevonden zich nog in ongeroerde staat met mosselschelpjes en botjes.

e. *Bodemsporen te voorschijn gekomen tijdens het verlagen van het binnenterrein tot op het oude loopvlak in een brede strook langs de boognissen*

Nadat ± 90 cm van de na 1650 opgebrachte aarde was verwijderd, bleek, dat vlak naast de huidige toegangspoort aan de linker binnenzijde banen van houtskool vermengd met verbrande leembrokken en in een duidelijk patroon aan het licht waren gekomen. Deze brandsporen waren reeds eerder vóór de poort (buitenzijde links) geconstateerd en tevens binnen in de torenfundering. Een groot vlak met dergelijke sporen kwam verderop aan het licht, terwijl in aansluiting hierop bij onderzoek aan de buitenzijde eenzelfde brand-

vlak zich aftekende, waarbij duidelijk kon worden geconstateerd, dat de funderingssleuf voor de tufstenen burchtmuur door deze brandlaag was heengegraven en deze laag derhalve ouder moet zijn dan de burchtmuur zelf.

Verder bracht het naspeuren van de omgeving van het pas ontdekte toegangspoortje aan de binnenzijde twee raadselachtige diepe gaten, gevuld met veertiende-eeuws baksteenpuin, te voorschijn. Een ervan heeft glad en recht gestoken zijanten en een vlakke vloer, terwijl de voor- en achterzijde met de buiging van de weermuur meelopen. Dit gat snijdt het reeds genoemde „straatje” af, óf het straatje heeft hierop aangesloten. Welk bouwsel in dit puin-gat (funderingsput) heeft gestaan is een raadsel. Het is niet aan te nemen, dat men zo’n keurig stukje werk maakt van een gat om er alleen maar puin in op te bergen.

Nog vreemder is het tweede gat, dat, hoewel ook meezwenkend met de burchtmuur, van een schotelvormige doorsnede is, even diep en ook gevuld met veertiende-eeuws puin en wat brokken vroege moppen. Beide gaten liggen aansluitend op de stapelmuur van moppen, die Knuttel indertijd vond.

Dit laatste bouwfragment lijkt een grondverbetering te zijn voor een gemetselde opgang naar de weergang. Het heeft zijflanken, die omvattend om twee opeenvolgende boogpenanten zijn aangebracht geweest.

Ook hier zijn dus nog wel enkele problemen, die nadere bestudering behoeven.

Vondstmateriaal

Behalve het reeds genoemde gesausde bekertje (d) en een ± 20 cm hoge Pingsdorfer pot (einde twaalfde eeuw) uit het woonvlak ± 90 cm beneden het huidige maaiveld van het binnenterrein, (afb. 4 en 5), kunnen thans geen bijzondere vondsten gerapporteerd worden.

Vondstmateriaal van Renaud 1949/1950 Bulletin KNOB zesde serie 5 (1952) geeft een goede indruk van de ook nu verzamelde schervenvondsten.

II Onderzoek op het achtererf van het gebouw van het Hoogheemraadschap Rijnland

Aanleiding onderzoek

De Dijkgraaf van het Hoogheemraadschap stelde de R.O.B. te Amersfoort ervan in kennis, dat tijdens graafwerk ten behoeve van een verwarmingskelder op het achtererf putten aan het licht waren gekomen.

Voorlopige resultaten van het onderzoek in de periode 26 mei-12 juni 1964

Na enkele profielen in de gegraven kuilen te hebben afgeschaafd bleek in de oorspronkelijke blauwgrijze klei een bijzondere grondverbetering te hebben plaatsgevonden bij de bouw van **muurwerk** (veertiende/vijftiende eeuw) van

een huis van onbekende vorm en afmetingen. In het zicht kwam namelijk bij het doorsnijden van een fundering een scherp ingestoken, 1.20 m diepe funderingssleuf met schuine zijden, welke allereerst was gevuld met vaste zwarte, sterk humeuze kleigrond, vermengd met huisvuil en mestlagen. Deze stevig aangestampte massa kon als kaas worden afgeschaafd.

Op deze sleufvulling waren gebruikte planken en balkfragmenten gelegd, ruim over het bovenvlak van de gevulde sleuf heen en vastgezet met pennen. Hierop was de 1.26 m brede zool van de muur gevleid, langzaam trapsgewijs in breedte verminderend tot 0.63 m, dat wil zeggen tot het opgaande werk. Steenmaten: 27-14-7.

Eveneens werd een muurhoek blootgelegd van dezelfde constructie. Het spoor van de zwarte sleufvulling toonde verder hier en daar het verloop van de muren.

Het kleine bestek van de vindplaats liet geen verder onderzoek toe.

De putten bleken waterputten te zijn uit de zeventiende eeuw en latere tijd.

Vondstmateriaal

Een der pennen, waarmede de houten afdekking onder de muurzool was vastgezet, was een koebot, hetwelk op het eerste gezicht, gezien de gepolijste zijde, als „schaats” werd aangeduid.

Echter bleek dit door het zwarte kleimilieu zwart geworden bot aan beide einden vertikaal op het gepolijste glijvlak te zijn doorboord in plaats van horizontaal, evenwijdig met het glijvlak, zoals bij een „glis” of „schaats” voor de bevestigingsriemen het geval is. Het is duidelijk te zien, dat bij dit exemplaar het glijvlak is ontstaan, toen deze gaten er reeds in geboord waren.

Pogingen worden thans gedaan om deze „schaatsvondsten” over het gehele Nederlandse verspreidingsgebied te doen onderzoeken op deze afwijkende boringen. Mogelijk is het hier gevonden bot een glijplaat geweest in een weefgetouw of iets dergelijks, waarbij slechts korte pennen voldoende waren om het op zijn plaats te houden. Zo zou ook een bevredigende verklaring worden gevonden voor de fijn-gepolijste vlakken van deze voorwerpen, hetgeen van het periodiek gebruik als schaatsen/glissen redelijkerwijze niet verwacht kan worden.

III Onderzoek op het kasteelterrein van Rodenburg, belendend gelegen aan het oude kloosterterrein Roomburg

Aanleiding onderzoek

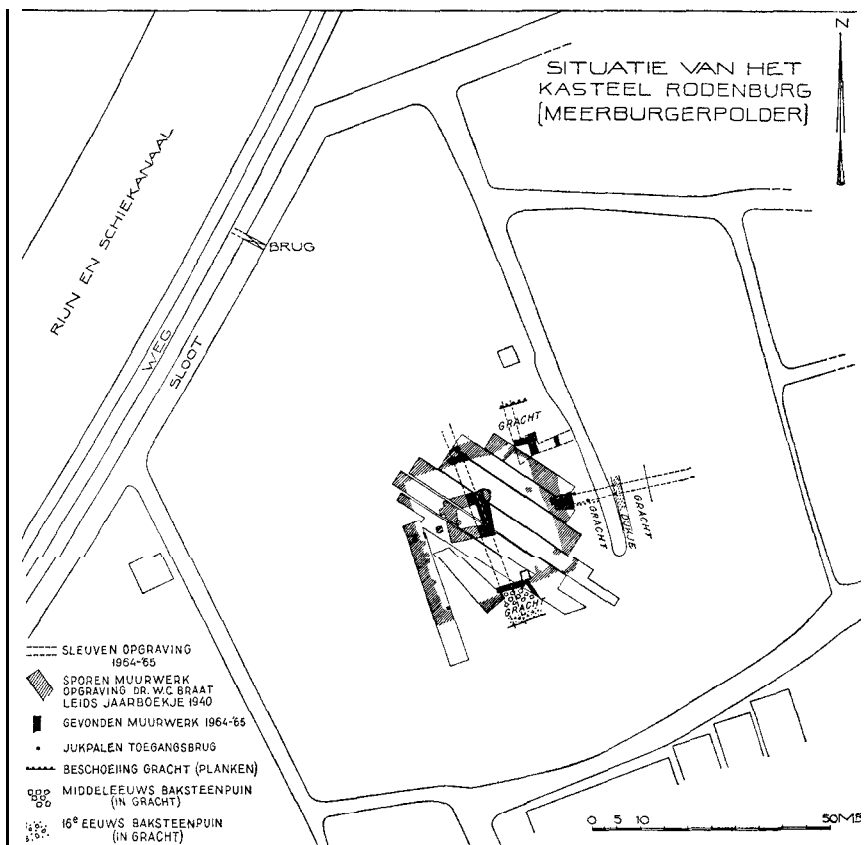
Het gemeentelijk uitbreidingsplan Meerburgerpolder was geprojecteerd over dit kasteelterrein, het wegennet reeds aangelegd en de bouw van woningen reeds in een vergevorderd stadium.

Tegenover het bejaardentehuis Roomburg werd een blok gemeentewoningen

uitgezet en het terrein gereedgemaakt voor heiwerk. De vondst van een veertiende-eeuws kannetje bij graafwerk ten behoeve van een garage — kennelijk uit een grachtprofiel — bracht de belangstelling ineens naar dit bouwproject.

Voorlopige resultaten van het onderzoek in de perioden 7 december-18 december 1964 en 10 maart-26 maart 1965

Het opgravingsresultaat van dr. W. C. Braat (Leids Jaarboekje 1940) kon met nadere gegevens worden aangevuld.

In de eerste campagne werd onder andere een zichtsleuf getrokken van buitenzijde gracht tot buitenzijde gracht dwars (noord-zuid) over de oostzijde van de donjonfundering. Aan de zuid-Westhoek van de weermuur, die

het kasteelterrein omtinde, werd nog een fragment muurwerk gevonden. Hiernaast werden in het grachtprofiel twee banen puin zichtbaar. Eén vlak op het talud van de weermuur met materiaal van vóór 1420 (vernietiging van de burcht tijdens de belegering van Leiden door Jan van Beieren) en een tweede verder de gracht in met later materiaal van vóór 1573 (vernietiging van een tweede kasteeltje voor of tijdens de belegering van Leiden door de Spanjaarden).

In de tweede campagne werd een proefsleuf getrokken loodrecht op de eerste achter de oostmuur van de donjon. Bij het doortrekken hiervan werd een zware puinbaan van de vroege weermuur blootgelegd met na een kleitalud een profiel van een dubbele gracht, waarin de palen van brugjukken te voorschijn kwamen.

Dit laatste neemt de twijfel weg aan de betrouwbaarheid van de tekening van Schoenmaker (1650) (althans op dit punt), die de houten brug op de juiste plaats weergeeft (Leids Jaarboekje 1940, afbeelding 10).

Het ziet er naar uit, dat hier de oude weermuur van het vroege kasteel nog opgenomen is in de latere bouw van het trapegevelkasteeltje. Dit laatste is ook nog te herkennen op het detail van de kaart (1530) als voorkomend op afbeelding 69 uit „Kastelen, Hofsteden, enz. van Rijnland” door Fockema Andreae c.s. 1952.

Als sluitstuk van deze campagne werd de opdracht uitgevoerd al het zware muurwerk uit het terrein te verwijderen, om het heiwerk mogelijk te maken.

Doorsneden door de grachten en graafwerk langs de funderingen bracht veel vondstmateriaal aan het licht, hetwelk nog in bewerking is.

Vondstmateriaal

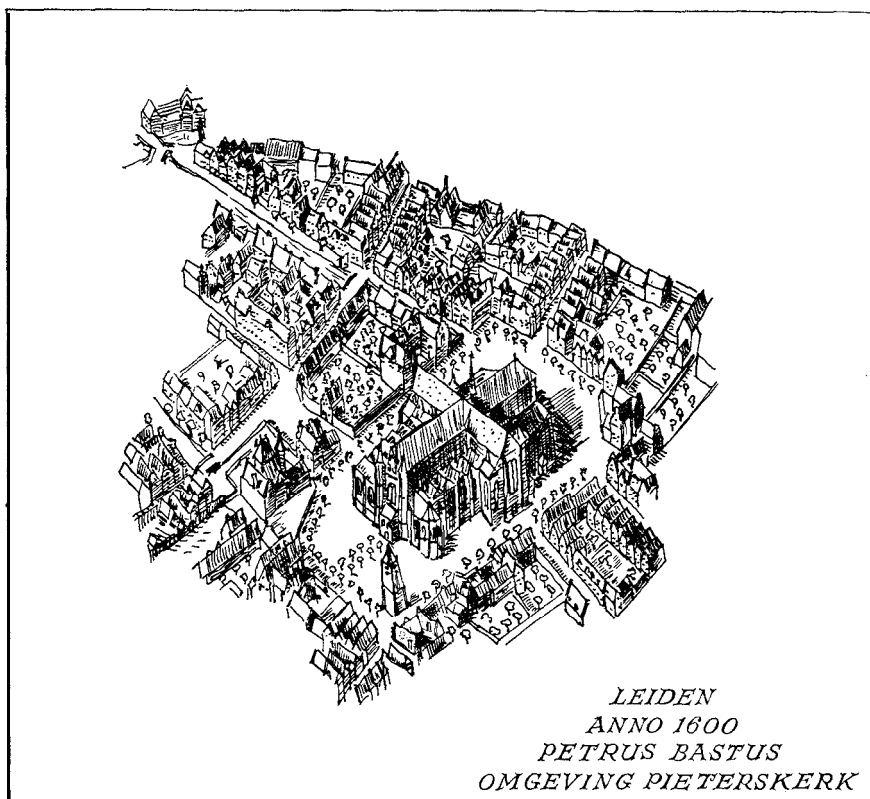
Naast het materiaal van het type, dat ook dr. Braat aan het licht bracht, trok de dragline onder andere naar boven:

1. tinnen veldfles – eind vijftiende eeuw, tweede kasteelperiode (afb. 7);
2. bronzen driepoot – eerste helft veertiende eeuw, eerste kasteelperiode (afb. 8);
3. groen-bruine kan Vlaamse „kust”ceramiek – circa 1300, eerste kasteelperiode (afb. 9);
4. grote sortering vaatwerk uit beide perioden, waarvan enkele zonder beschadiging geborgen konden worden (afb. 10).

ZV Onderzoek nabij de Pieterskerk, betreffende de adellijke behuizing De Lockhorst

Aanleiding onderzoek

Afbraak van de school voor gewoon lager onderwijs op de hoek van de Pieterskerkstraat en het Pieterskerkhof.

Voorlopige resultaten van het onderzoek in de periode 21 *augustus* – 20 oktober 1964

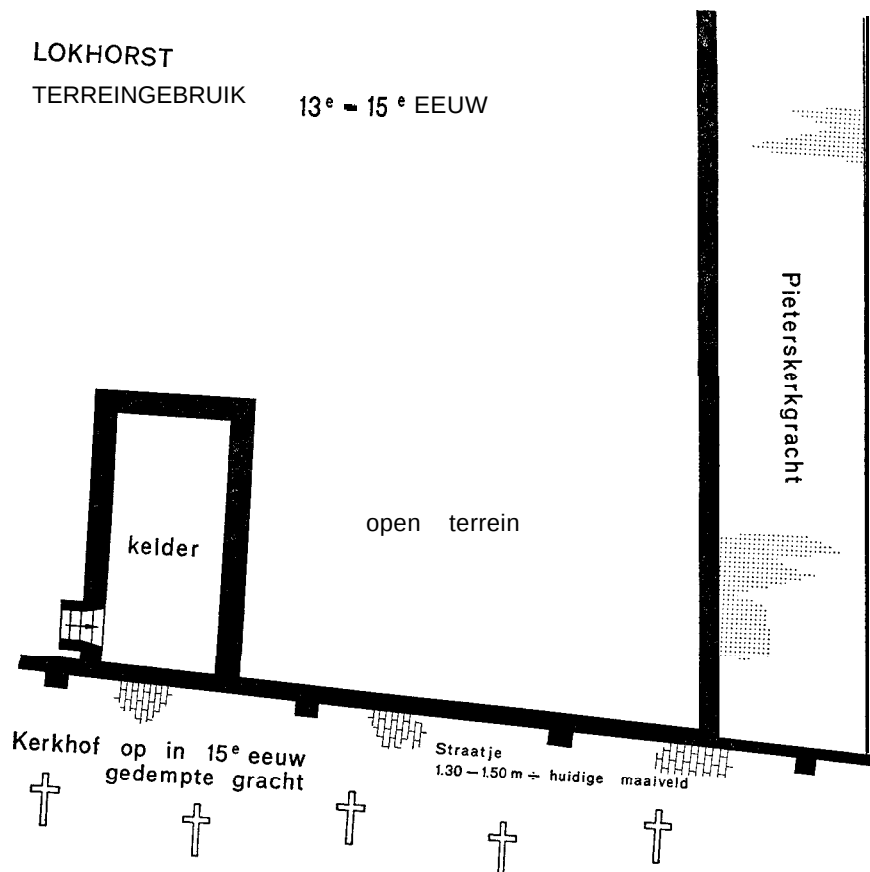
Het schoolterrein maakte deel uit van de middeleeuwse grafelijke behuizing. Bekend zijn van dit terrein de vogelvluchttekening van Petrus Bastus (1600) en de opmeting van de landmeter Dou (1607), waarop de in 1608 gedempte gracht langs de Pieterskerkstraat nog voorkomt.

Bij het ruimen van de tot 3.30 m beneden het huidige straatpeil reikende fundamenteën werden resten gevonden van vele oude woonbebouwingen, lopende van de dertiende tot de twintigste eeuw, waaronder die van het uit de dertiende eeuw daterende grafelijke stenen huis tegenover het **noorder** portaal van de Pieterskerk.

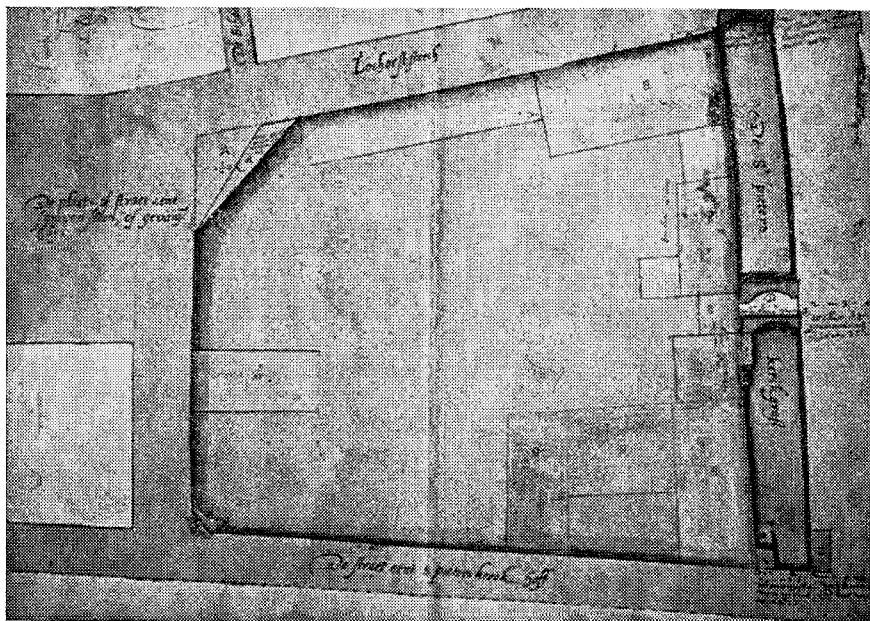
Na 1608 zijn op de gedempte gracht huizen gebouwd, waaronder de **voorbouw** van de Doopsgezinde Kerk, die tijdens de sloopwerken van de school

juist werd gerestaureerd. Het was mogelijk binnen deze voorbouw de plaats van de oude wal- of kademuur en de aanzet van de in 1607 nog aanwezige stenen boogbrug vast te leggen.

Op het terrein werden een aantal afvalputten en waterputten, daterend uit verschillende perioden, blootgelegd.

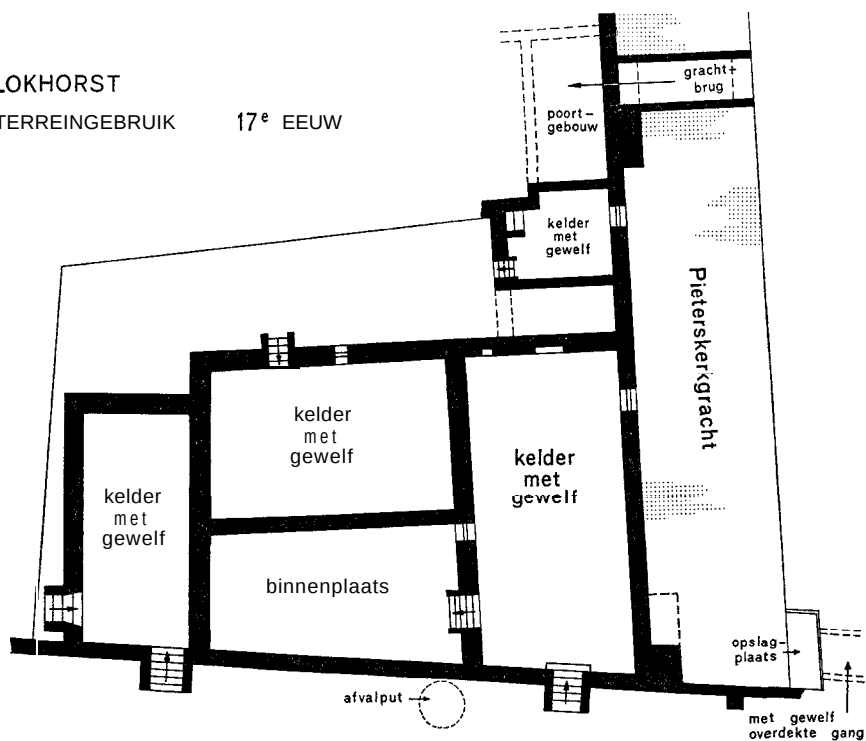
De in de vijftiende eeuw gedempte gracht tussen de Pieterskerk en de school werd na demping voor kerkhof gebruikt, hetgeen bevestigd werd door gevonden begravingsresten. Het middeleeuwse maaiveld met een straatje langs de kerkhofmuur ligt hier op 1.50 m beneden het huidige straatniveau.

LOKHORST

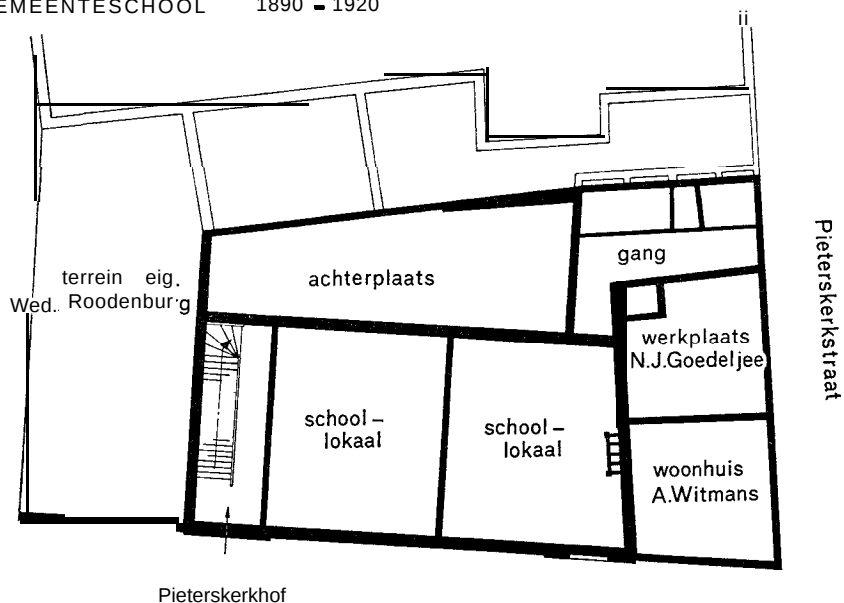
TERREINGEBUIK

17^e EEUW

LOKHORST

GEMEENTESCHOOL 1890 - 1920

Vondstmateriaal

binnenterrein: 7 cm hoog stenen bekertje (Andenne, Maasvallei) (eind dertiende eeuw) (afb. 11);

afvalputten: 23¹/₂ cm hoge bruin-grijze kan met een rondom geknepen voet en glazuurstreep op brede schouder (eind dertiende eeuw) (afb. 12);

steengoed uit de Rijnstreek (zestiende eeuw) (afb. 13) ;

roodbruin geglazuurd keukenaardewerk (zestiende en zeventiende eeuw) (afb. 14);

majolica bord (begin zeventiende eeuw) (afb. 15);

gemak (in 1607 majolica zalfpotten (afb. 16);

nog lozende spaarvarken (aardewerk) (afb. 17) ;

op de gracht): kinderlei + griffel (afb. 18);

rood en geel geglazuurd keukenaardewerk (afb. 19);

gracht (in steengoed uit de Rijnstreek (afb. 20);

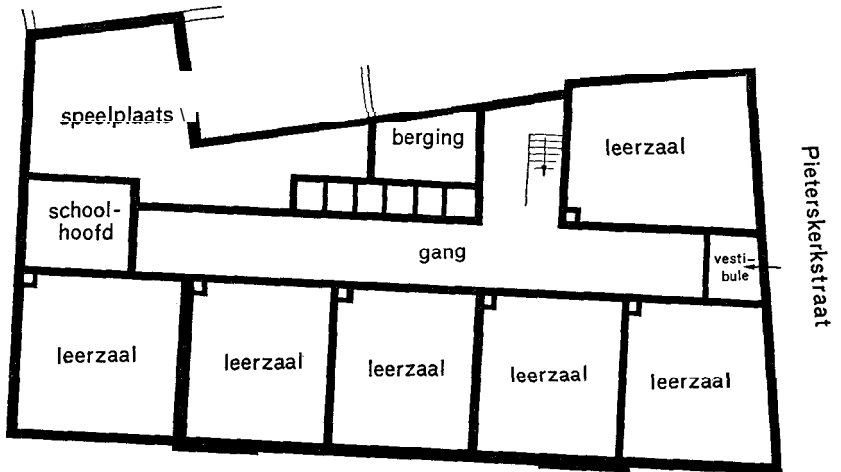
1608 ge- geelbruin geglazuurde 50 cm hoge vuurstolp met gele slib-
dempt) ; versieringen en jaartal 1607 (afb. 21).

Verdere vondsten zijn nog in bewerking.

LOKHORST

GEMEENTESCHOOL VOOR JONGENS

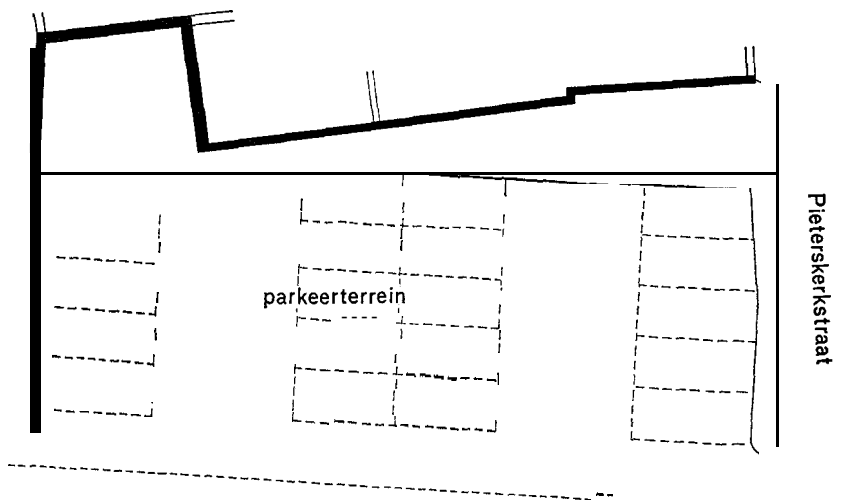
1920 - 1964

Pieterskerkhof

LOKHORST

TERREINGEBRUIK SEDERT 1964

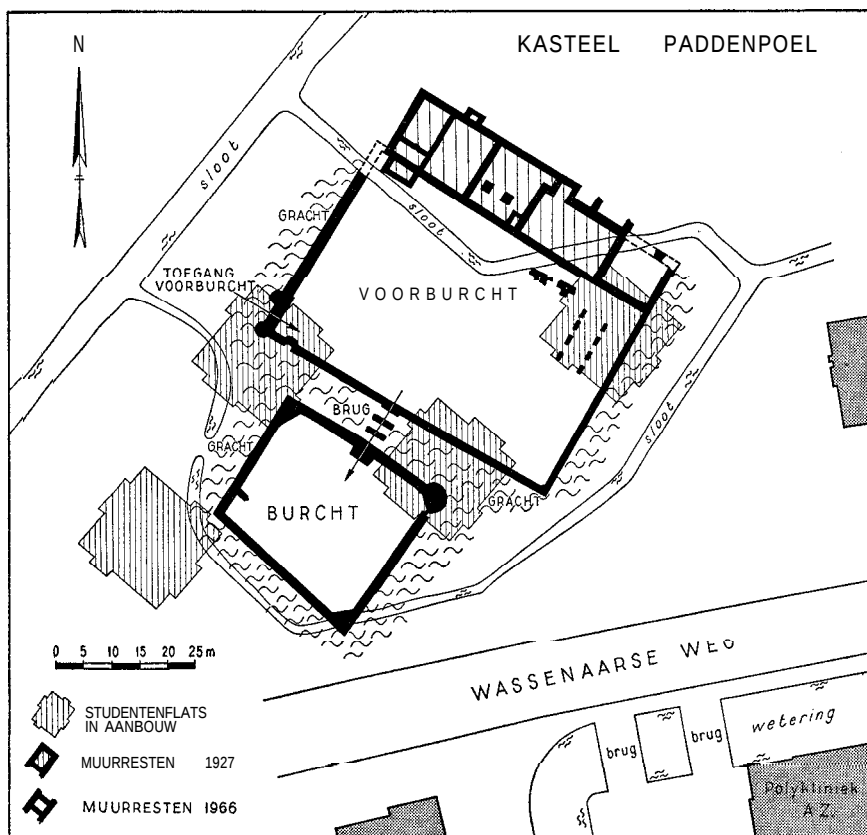

Pieterskerkhof

V *Onderzoek op het kloosterterrein Mariënpool naar het burggrafelijke kasteel Paddenpoel*

Aanleiding onderzoek

Moeilijkheden bij het inheien van betonpalen voor de bouw van vier flatgebouwen voor studentenhuysvesting en een waarschuwing van de afdeling bouwen en woningtoezicht van Gemeentewerken, dat zwaar middeleeuws muurwerk was blootgelegd hier en daar op het terrein. Onmiddellijk werd een voorlopige verkenning verricht en maatregelen genomen voor deskundige begeleiding der verdere ontgravingen.

De aansluitende muren op de aan het licht gebrachte funderingsfragmenten werden door het terrein door middel van grondboor, sondeerstaaf en proefsleuven nagespeurd en al spoedig kwam een duidelijk bouwpatroon te voorschijn.

In plaats van fundamenteën van het in 1428-1431 gebouwde klooster Mariënpool, werd een kasteelcomplex ontdekt, bestaande uit een burcht, met, voorzover thans is na te gaan, één ronde hoektoren en een toegangspoort, het geheel omringd door een brede gracht.

Gescheiden door deze gracht lag een grote voorburcht, omgeven door eigen gracht en weermuur, met toegangsbrug op twee stenen pijlers naar de burchtpoort. De toegang van buitenaf tot deze voorburcht zelf lag tussen twee ronde torens, terwijl de woon- en dienstgebouwen vooral aan een der zijden lijken te hebben gelegen. In 1927 is reeds bij de bouw van de villa van prof. dr. Eysinga een deel van dit gebouwencomplex opgegraven en in kaart gebracht. Het recente onderzoek produceerde de hierop aansluitende muurresten van de weermuur en een kapel met kerkhofje. (Deze gewijde plaats wacht nog op een volledige ontgraving.)

Steenmaten ($21 \cdot 10 \cdot 4\frac{1}{2}$ tot $23 \cdot 11\frac{1}{2} \cdot 5\frac{1}{6}$) en vondstmateriaal van de burcht en grote delen van de voorburch tonen aan dat men hier te doen heeft met het tweede burggrafelijke kasteel *Podikenpoel* of *Paddenpoel*, hetwelk na vernietiging van het eerste kasteel in 1393 (moord op Aleid van Poelgeest) spoedig werd herbouwd en zelf werd verwoest in 1420 door Jan van Beieren bij de belegering van Leiden.

De enige bouwsporen, die van het klooster (vernield in ± 1573 vóór of tijdens het beleg van Leiden door de Spanjaarden) zijn overgebleven, omvatten enkele dichtzettingen van openingen in de kasteelfundering hier en daar met baksteen van kleine afmeting $3\frac{1}{2} \cdot 4 \cdot 9 \cdot 19/18$ en muurfragmenten van secundair verwerkt materiaal (grote moppen en vijftiende/zestiende eeuwse steen) vooral bij de kapelresten.

Gedeelten van de funderingen van het oude kasteel zijn blijkbaar weer gebruikt voor de bouw van het klooster.

Een typisch verschijnsel is, dat in alle funderingen de normaal gelegde steenlagen worden afgewisseld met diagonaalsgewijs gemetselde lagen, welke laatste met „kopse” lagen aan de kanten worden afgesloten. Een en ander kennelijk ter extra versteviging van de muurmassa, die bovendien op hout bleek te zijn gefundeerd en met een zwaar kleitalud en puinpakking was beschermd aan de grachtzijde.

Van het eerste kasteeltje zijn nog geen andere sporen ontdekt dan afbraakmateriaal (moppen, maat: $30/31 \cdot 15 \cdot 7\frac{1}{2}/9$ tot $24 \cdot 12 \cdot 6$ en schelpkalkbrokken,

welke gebruikt zijn als vlijlaag onder de funderingen van het tweede kasteel, en bij de verbouw van de kapel).

Vondstmateriaal

Uit deze eerste opgravingsperiode kwam vooralsnog weinig materiaal aan het licht, dat een inzicht kan verschaffen van de wooncultuur in dit kasteelcomplex van $\pm$ 1393-1420. Putten werden nog niet ontdekt en een enkel riooltje leverde niets bijzonders op.

Uit de kloosterperiode kwam veel verspreid schervenmateriaal te voorschijn, toen een oude waterloop werd doorsneden met de dragline voor het maken van een tijdelijke afwatering.

De hoop is er nu op gevestigd, dat straks bij het graven van een vijvergordel vóór dit studentenwooncomplex, waarbij zeker grote delen van de oude ring-gracht zullen worden aangesneden, meer dateerbare vondsten zullen worden gedaan.

Samenvatting

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn geworden:

1. dat het merendeel der onderzoeken noodopgravingen waren, waarbij onder andere zowel tijdsgebrek als bulldozer en dragline het zorgvuldige werk van spade, grondboor en sondeerstaaf in een systeem van uitgezette vlakken en profielsleuven onmogelijk maakten;
2. dat desalniettemin enige belangrijke gegevens werden verkregen, welke te zijner tijd nog in veel ruimere mate beschikbaar zullen komen in de definitieve opgravingsverslagen, als het materiaal volledig zal zijn bewerkt en geordend;
3. dat deze gegevens zouden zijn vernietigd, als niet onmiddellijke verkenningen waren verricht en een aansluitende begeleiding van de uitvoering der grondwerken was geregeld;
4. dat in dezelfde periode van maart 1964-juli 1966, veel meer in en buiten de stad ondersteboven is gehaald, waardoor vele gegevens uit ons bodemarchief voorgoed verloren zijn gegaan.

Dit alles dient ons allen met ernstige bezorgdheid te vervullen. In een niet ver meer verwijderde toekomst zullen de meeste grondsporen, die ons nu nog verbinden met het zo rijke verleden van Leiden – liggend in het hart van het oude Holland – onherkenbaar zijn omgewoeld en zal deze bron van kennis zo goed als opgedroogd zijn.

Des te meer reden voor het stadsbestuur om te trachten binnen het gemeentelijk apparaat een regeling te treffen en gelden ter beschikking te stellen ter

verkrijging van een goede oudheidkundige begeleiding voor alle grondwerken, welke binnen de stadsgrenzen worden uitgevoerd.

het is nog maar een kwestie van *tijd!*

ILLUSTRATIES

Alle foto's C. Baars, Gemeentefotograaf.

afb. 3. De burcht. Het gerestaureerde oorspronkelijke toegangspoortje aan de westzijde.

afb. 4. De burcht. Maquette van de vermoedelijke oorspronkelijke toestand.

afb. 5. De burcht. Pingsdorfer pot, hoog 20 cm.; eind 12e eeuw. Met zwart-paars gesaust bekertje **van witbaksel**; midden 14e eeuw.

afb. 6. Rodenburg. Steendruk naar de tekening in het Ms. van A. Schoenmaker in A.R.A., Den Haag. Steendruk in Gem. **arch.** Leiden, prentverz. nr. 93986. (Zie ook Leids Jaarb. 1940)

afb. 7. Rodenburg. Tinnen veldfles, hoog 22,5 cm.; eind 15e eeuw.

afb. 8. Rodenburg. Bronzen driepoot, hoog 16 cm.; eerste helft 14e eeuw.

afb. 9. Rodenburg. Groen-bruine geglazuurde kan van aardewerk, Vlaams; begin 14e eeuw.

afb. 10. Rodenburg. Stenen vaatwerk, 14e en 15e eeuw.

afb. 11. Lockhorst. Stenen bekertje, Andenne (Maasvallei), hoog 7 cm.; eind 13e eeuw.

afb. 12. Lockhorst. Bruin-grijze kan van aardewerk, hoog 23,5 cm.; eind 13e eeuw.

afb. 13. Lockhorst. Stenen kan, Rijnstreek, hoog 27 cm. Uit de in 1608 gedempte gracht.

afb. 14. Lockhorst. Roodbruin geglazuurde kookpotten van aardewerk, 16e eeuw.

afb. 15. Lockhorst. Majolica bord, diam. 25 cm.; begin 17e eeuw.

afb. 16. Lockhorst. Majolica zalfpot, hoog 10,5 cm., en drinkschaaltje, diam. 10,5 cm.

afb. 17. Lockhorst. Roodbruin spaarvarken, lang 14,5 cm. en hoog 6,5 cm.

afb. 18. Lockhorst. Drie leien, 6,5 × 10,5 cm., en het spaarvarken van afb. 17.

afb. 19. Lockhorst. Rood-geel geglazuurd keuken-aardewerk, begin 17e eeuw.

afb. 20. Lockhorst. Ongeglazuurde bloempot van aardewerk; vóór 1608.

afb. 21. Lockhorst. Vuurstolp van bruingeel geglazuurd aardewerk met gele **slibversieringen**, 1607.

afb. 22. Lockhorst. Zuidelijke muur met afvalput; begin 17e eeuw.

afb. 23. Lockhorst. Hardstenen dorpel: toegang tot westelijke kelder, na demping **v/d** gracht in de 15e eeuw.

afb. 24. Paddenpoel. Toegangspoort tot de voorburcht.

afb. 25. Paddenpoel. Toegangspoort tot de voorburcht: detail van de toren.

LIJNCLICHÉ'S

fig. A. Rodenburg, Situatie van het kasteel, geprojecteerd op de kaart door W. C. Braat (zie Leids Jaarb. 1940 t.o. pag. 115).

fig. **B.** Lockhorst en omgeving in vogelvlucht. Detail van de kaart door Pieter Bast, 1600.

fig. **C-H.** Lockhorst. Terreingebruik 13e-20e eeuw.

fig. **Z.** Kasteel Paddenpoel. Plattegrond

HET KAPITTEL VAN ST. PANCRAS TE LEIDEN

door

Drs. B. N. LEVERLAND

Toen graaf Floris V de poorters van Leiden bevestigde in hun rechten „zoals zijn voorvaderen die aan hen geschonken hadden” en daarbij ook sprak over de geestelijke verzorging van de Leidenaren, was een der belanghebbenden meester Gerardus, de pastoor van de St. Pieter. Dat toen nog kleine kerkje was het geestelijk middelpunt voor het stadje, dat zich begon te ontwikkelen tussen de Rijn en de woning van de graaf, niet veel meer dan aan weerskanten van de Breestraat.

Op de punt van het eiland, tussen de beide Rijnarmen, lag nog de burcht met misschien een paar huizen, maar voor de rest was dat al „platteland”. Juist hier – op het „Hogeland” – zou Leiden zich echter gedurende de rest van Floris’ regering uitbreiden, hoewel deze streek tot het ambacht Leiderdorp behoorde en niet tot Leiden. Een halve eeuw later woonden hier al zó veel Leidenaars, voor wie hun Leiderdorpse parochiekerk te ver weg lag, dat zij bij de bisschop op een eigen kerk aandrongen. In 1314 was het zo ver. Toen verleende de bisschop hun op 20 December het recht om „op het Rijnneiland tussen de beide nieuwe grachten” een kapel te bouwen, onderhorig aan de pastoor van Leiderdorp.¹

Als motief vermeldt de bisschop de grote afstand en de moeilijke begaanbaarheid van de weg, vooral ’s winters, zodat pastoor en parochianen elkaar moeilijk konden bereiken. Ter vergemakkelijking van dat contact mocht daarom in deze kapel een doopvont aanwezig zijn, mochten er geconsacreerde hosties en de olie voor de ziekenzalving worden bewaard en mocht er een kerkhof bij worden aangelegd. En verder mocht er, zolang de kapel en het kerkhof nog niet waren gewijd, aan een draagbaar altaar de mis worden gelezen.

De St. Pieter, waaraan sinds 1289 twee priesters van de Duitse Orde waren verbonden, de een als cureit, de ander als zijn gezelschap, bleef Leidens enige parochiekerk, maar de mogelijkheid, dat het kleine kapelletje op het Hogeland zou uitgroeien tot een tweede parochiekerk, was geschapen. En dat deze mogelijkheid tot werkelijkheid werd, had de pastoor van de St. Pieter voor een groot deel aan zichzelf te danken/wij ten.

In 1325 kwam er een grote botsing tussen de Commandeur van het Duitse Huis, tevens pastoor van de St. Pieter, en de inwoners van Leiden naar aanleiding van het bevestigingsrecht van de vicarieën in de St. Pieter.²

Zo'n vicarie was een stichting met het doel om door een priester een of meer missen (per week) te laten lezen, meestal voor de zielerust van de stichter en diens familie. Uit het aan de vicarie geschonken kapitaal trok die priester dan zijn levensonderhoud of althans een deel ervan. De stichter van de vicarie had het recht om aan de kerkelijke overheid een priester voor te dragen ter behartiging van de aan die vicarie verbonden geestelijke belangen. Dat „collatierecht” was erfelijk en de stichter legde **meestal** zeer nauwkeurig vast hóe dat recht zou vererven.

In het genoemde jaar nu trachtte de commandeur door te zetten, dat na de dood van de toentertijd levende collatoren hun rechten aan hem zouden vervallen. Dan zou hij dus voortaan de vicarissen voordragen en het was wel duidelijk hoe hij dat collatierecht zou hanteren. De Leidse burgerij, dat wil zeggen de dunne bovenlaag die wij kennen tevens de belanghebbenden, kon deze inbreuk op haar rechten natuurlijk niet accepteren. Het stadsbestuur wendde zich tot de in Utrecht zetelende landcommandeur van de Duitse Orde en wist met behulp van de graaf te bewerken, dat de vicarieën in de St. Pieter bediend zouden worden volgens de stichtingsbepalingen en dat het collatierecht zou blijven aan de erfgenamen van de stichters. Het is een kwestie geweest, die nogal wat deining heeft veroorzaakt, want Philips van Leyden kwam er jaren later in zijn *De Cura Reipublicae et Sorte Principantis* op terug.³

Met de uitbouw van de stad groeide de ingewikkeldheid van de kerkelijke verhoudingen in de stad. In de 14e eeuw ontwikkelde zich tussen de (Oude) Rijn en de huidige Oude Vest een nieuw stadsdeel op het grondgebied van Oegstgeest en Leiderdorp met de Mare als kerkelijke en wereldlijke scheidslijn. Het gedeelte beoosten de Mare behoorde tot Leiderdorp en kwam nu kerkelijk min of meer automatisch onder de kapel van St. Pancras, het gedeelte bewesten de Mare was Oegstgeest. De hier wonende Leidenaren verkeerden, kerkelijk gezien, in dezelfde situatie als die op het Rijneland in de voorgaande eeuw: hun Oegstgeester parochiekerk — het groene kerkje — was ver weg. Voor hen werd in de jaren omstreeks 1345 een aan O.L. Vrouw gewijd kapelletje gebouwd aan de Haarlemmerstraat, dat in 1365 tot parochiekerk werd verheven.*

Omstreeks deze tijd groeiden opnieuw de moeilijkheden tussen de Leidenaren en de commandeur van de St. Pieter over de collatierechten ten aanzien van de vicarieën in die kerk. Maar **nú** behoeften de belanghebbenden niet meer naar Utrecht om daar met de nodige moeite de bestaande toestand te handhaven. Ze hadden „een stok achter de deur”: de inmiddels al eens ver-

grote St. Pancraskapel. Een stok, die inderdaad gebruikt is door de oprichting van een kapittel in die St. Pancras.

Overvoorde *schrijft*,⁵ dat het op het eerste gezicht vreemd schijnt „dat juist de nog zeer bescheiden kerk werd uitgekozen voor de oprichting van een kapittel, hetwelk gewoonlijk verbonden werd aan eene kerk van eenige betekenis, doch hiertegenover valt er op te wijzen, dat juist deze zich voor den bisschop hiertoe het meest eigende, wanneer hij in Leiden zijn invloed wilde uitbreiden door het stichten van een kapittel. De reeds aanzienlijke Sint Pieterskerk leende zich daartoe minder door het verband met de Deutsche Orde en de pas opgerichte O. L. Vrouwenkerk stond in een stadsgedeelte, dat weinig aanzienlijke parochianen omvatte. De omgeving van het Hoogeland had zich echter meer in de gunst der *gegoeden* mogen verheugen en de bebouwing breidde zich daar steeds uit, zoodat aldaar een toenemen van het aantal der gegoede parochianen te verwachten was. Daarenboven was ook de O. L. Vrouwenkerk niet, zooals die van Leiderdorp met de appendicia op het Hoogeland, geheel afhankelijk van den bisschop, maar stond deze in eene verhouding tot den pastoor van Oegstgeest en de abdis van Rijnsburg, die de macht van den bisschop hierover beperkte.”

Een logische redenering, die een oplossing voor de keuze geeft. Maar dé oplossing is even simpel als verrassend: het plan om aan de St. Pancras een kapittel te verbinden is *helemaal* niet van de bisschop afkomstig! Hij heeft alleen zijn toestemming gegeven en de verschuldigde leges geïnd.

Her plan *tot* oprichting van een kapittel in de Sr. Pancras is opgekomen bij enige geestelijken uit een groepje vooraanstaande Leidse families, die de al drie jaar durende moeilijkheden beu waren, welke voortvloeiden uit „de hardvochtigheid van zekere lieden, met name de cureiten van de St. Pieter, die het stichten van altaren in de St. Pieter ter vermeerdering van Gods dienst alleen wilden toestaan, indien na de eerste begeving zij het patronaatsrecht kregen.” De hele gang van zaken rond de oprichting van het kapittel is te vinden in een tweetal registers in het kapittel-archief, waar het verhaal met zijn vele verwijzingen naar en aanhalingen uit de bijbel eerst de indruk wekt een preek *re zijn*.⁶ Na aftrek van deze teksten en allerlei verwijzingen blijft er een verslag over, dat laat zien wie de aanleggers van het plan waren, hóe zij het hebben aangelegd, wie zij verder voor hun plan hebben gewonnen en waar de benodigde fondsen vandaan gekomen zijn.

De aanleggers van het plan waren Philips van Leyden, kanunnik in Condé, Volpert van den Woude, vice-cureit op het Hogeland, Philips Gerritsz., cureit in Aarlanderveen, Hugo van der Hant, cureit in Nieuwkoop, en Gerrit Jacobsz., cureit in Warmond.

De schrijver van het verhaal zegt over hen – zonder op dat moment nog hun namen te noemen – dat God enige mannen in Warmond bijeen heeft willen brengen, die aan Gijsbert van Walenborch, kanunnik ten Dom en *toenter-*

tijd cureit van Leiderdorp en dus ook van de St. Pancraskapel, om hulp vroegen bij hun plannen, aangezien tenslotte zonder zijn toestemming en medewerking nier veel te beginnen zou zijn. Hij was bij de voorlopige besprekingen, die kennelijk in de Warmondse pastorie gehouden zijn, aanwezig en gelukkig bood hij „terstond na de eerste woorden” zijn appendicia (hulpkerk = St. Pancras) aan voor het beoogde doel. Hij nam zelfs een deel van de kosten voor de inrichting van het koor van de kapel voor zijn rekening. Natuurlijk werd hem ook, ter vergoeding van zijn verlies aan inkomsten een evenredig deel van de inkomsten uit de nieuwe stichting toegezegd.

Nu kon er dus verder gewerkt worden bij de bisschop en andere belanghebbenden. Het resultaat daarvan vinden we in een acte d.d. 14 Augustus 1366 waarbij de bisschop „in de appendicia van Leiderdorp, waarin de heilige Pancratius wordt vereerd”, een kapittel opricht. Deze fundatio primaria was echter slechts bezegeld door de bisschop en Gijsbert van Walenborch als proost van her nieuwe kapittel.⁷ Het Domkapittel was er dus schijnbaar niet in gekend, terwijl volgens de Statuta Ecclesie Traiectensis van meester Hugo Uustinc (domkanunnik, † 1349) de toestemming daarvan vereist was voor het oprichten van nieuwe kapittels.⁸ Dat verklaart, dat in de definitieve stichtingsacte d.d. 29 October 1366 óók melding wordt gemaakt van de toestemming van proost (tevens aartsdiaken voor Holland), deken en kapittel ten Dom, hetgeen zij bevestigen door de acte mede te bezegelen.⁹

In deze acte motiveert de bisschop (Jan van Virneburg 1364-1371) de oprichting van het kapittel met het voorbeeld van voorgaande geslachten, wier ijver aanspoort tot een voortdurende vermeerdering van Gods eer. Daarom verheft hij, op raad en met toestemming van proost, deken en kapittel van de kerk van Utrecht (d.i. het Domkapittel) de volledig aan zijn bisschoppelijke macht onderworpen parochiekerk van Leiderdorp en haar appendicia op het Hogeland in Leiden tot een collegiale kerk van St. Pancras op het Hogeland en ontheft hij heer Gijsbert van Walenborch, de rector van de moederkerk te Leiderdorp en van haar appendicia, van de zielzorg over de parochie.

Na deze inleiding wordt de inrichting van het nieuwe kapittel vastgesteld.

Aan het hoofd ervan komt een proost te staan, genomen uit de domkanunniken die een prebende genieten. Hij moet priester zijn of zich binnen een jaar na zijn benoeming tot priester laten wijden. De proost zal verder een kapelaan van de bisschop zijn en, wanneer de bisschop in Utrecht is, voor hem de mis lezen. De Leidse proosdij zal echter in het Domkapittel niet gelden als een „waardigheid”, maar het zal eenvoudig een ambt zijn waarvan de bisschop het benoemingsrecht aan zich houdt. Als eerste proost wijst de bisschop de meergenoemde Gijsbert van Walenborch aan, tevens scholasticus van het Domkapittel. Na diens dood echter zal niemand, die reeds een waardigheid of een personaat (ambt met daaraan verbonden zielzorg) of een ander ambt in het Domkapittel bezit, tot proost van Leiden mogen worden benoemd.

Vervolgens worden de inkomsten van de proost vastgesteld: de grote en kleine tienden van Leiderdorp en van de St. Pancras, het huis en land „dat vroeger Jan de Bisdemer bewoonde en bebouwde”, een prebende van 15 pond 's jaars en een aandeel in de dagelijkse uitdelingen van het kapittel.

De rechten van de proost binnen het kapittel waren de presentatie aan de aartsdiaken van zowel de vicaris voor de moederkerk in Leiderdorp als de cureit van de St. Pancras zelf, waarbij hij echter de laatstgenoemde functionaris moest nemen uit de kanunniken van het St. Pancraskapittel. Eveneens berustte bij hem het collatierecht – en dus praktisch de benoeming – voor de functie van thesaurier van het kapittel, waarvoor hij vanzelfsprekend ook een der kanunniken moest nemen.

In feite was echter de deken de belangrijkste persoon. Bij hem berustte immers de dagelijkse leiding van het kapittel, zowel naar de wereldlijke als naar de geestelijke kant. Hij was voorzitter in de vergadering van de kanunniken. De rechtspraak over de leden van het kapittel was in zijn handen en zonder zijn medewerking kon het kapittel geen enkele rechtsgeldige handeling verrichten. Het was dan ook een belangrijk voorrecht voor het St. Pancraskapittel, dat de kanunniken de deken uit hun eigen kring mochten kiezen en niet verplicht konden worden iemand van elders te nemen of te aanvaarden. Wel moest een nieuwgekozen deken de bevestiging van zijn verkiezing bij de bisschop aanvragen.

Vóór zijn installatie moest de deken een eed afleggen, waarin hij gehoorzaamheid beloofde aan de paus en trouw aan zijn eigen kerk en dat hij de goederen en rechten van het kapittel naar beste kunnen en weten zou verdedigen en eventueel verloren goederen of rechten zou trachten te herwinnen.¹⁰

De inkomsten van de deken bestonden uit de opbrengst van zijn eigen prebende, 20 groot uit elk van de overige prebenden en een dubbele portie in de dagelijkse uitdelingen van het kapittel.

Verdere in de stichtingsacte vermelde ambten, die de organisatie van het kapittel betreffen, zijn de camerarius maior en minor, de thesaurier en de scholasticus.

De camerarius maior beheerde de goederen van het kapittel en zorgde voor de verdeling van de inkomsten onder de kanunniken.

De camerarius minor ontving van elke prebende – uitgezonderd van die van de proost, deken, scholasticus en thesaurier – 5 pond. Op 30 groot na van elk dezer 5 pond gebruikte hij dat geld ter nivellering van de verschillen in opbrengst tussen de diverse prebenden.

De thesaurier was belast met de zorg voor de kleding en de kostbaarheden van het kapittel, waarvan hij een inventaris moest opmaken, terwijl hij ook (zakelijke) zekerheid moest stellen. En verder moest hij op Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Allerheiligen de was voor de kaarsen verstrekken; het geld daarvoor (10 groot van elke prebende) kreeg hij van de camerarius minor.

De scholasticus had de zorg voor het onderwijs van de scholieren en de

koorknapen van de kapittelschool ten behoeve van de eredienst. Hij werd vrijgelaten om het onderwijs zelf te geven of zich te laten vervangen. Hij werd door de kanunniken in onderling overleg aangewezen.

Twee belangrijke personen – niet als kapittelfunctionarissen, maar uit hoofde van de inhoud van hun functie – waren de vicaris van de kerk in Leiderdorp en de cureit van de St. Pancras zelf.

Door de verheffing van de St. Pancras tot kapittelkerk werd de verhouding tussen deze en de Leiderdorpse kerk sterk gewijzigd. De voormalige hulpkerk St. Pancras werd de hoofdkerk, bestuurd door een eigen cureit (pastoor) genomen uit de leden van het kapittel, en de Leidenaars, die er kerkelijk thuishoorden, vormden voortaan een zelfstandige parochie in plaats van een onderdeel van de Leiderdorpse.

De parochie van Leiderdorp daarentegen, hoewel nog steeds moederkerk genoemd (*matrix ecclesia*), werd voortaan bestuurd door een vicaris, weliswaar onafzetbaar (*vicarius perpetuus*), maar toch in zekere mate ondergeschikt aan het St. Pancraskapittel. De mate van ondergeschiktheid blijkt niet uit de oprichtingsacte van het kapittel, maar het feit als zodanig is af te leiden uit het feit dat deze vicaris een gedeelte van zijn inkomen ten bedrage van 18 pond hollands trok uit de inkomsten van het kapittel. Verder bestond er vanouds een band tussen Leiderdorp en de St. Michielskapel in Utrecht.¹¹ De Leiderdorpse kerk was namelijk zódanig aan die kapel verbonden, dat de bezitter van de kapel – altijd een domkanunnik, aangewezen door de bisschop – de beschikking had over de Leiderdorpse kerk en deze door een vicaris kon laten bedienen.

In de oprichtingsacte van het St. Pancraskapittel werd het inkomen van de Leiderdorpse vicaris – buiten de vermelde 18 pond – vastgesteld op de offergaven van zijn parochianen en toevallige baten, (de opbrengst van) een stuk grond bij het kerkhof ten noorden van de kerk waarop de voormalige pastoor Gijsbert van Walenborch zijn huis had gebouwd, en de door hem of zijn opvolgers (eventueel) te verwerven vaste inkomsten.

De cureit van de St. Pancras kreeg naast zijn eigen prebende de toevallige baten van de kerk en 10 pond hollands uit de offergaven van de parochianen. Verder werd hem in de kapittelstatuten in de paragraaf over zijn verplichting tot preken daarvoor een apart inkomen van 14 pond toegezegd.¹² Wanneer hij echter door een spraakgebrek of anderszins in dat opzicht niet zou voldoen, zodat er gemopper over zou ontstaan, dan zou hij slechts 4 pond krijgen en deken en kapittel zouden zorgen voor een goede prediker, hetzij een lid van het kapittel, hetzij een ander.

Overigens werden beide heren door de proost ter benoeming voorgedragen aan de aartsdiaken in Utrecht. Ten aanzien van de Leiderdorpse vicaris was de proost blijkbaar vrij in zijn keuze van de persoon, voor de cureit van de St. Pancras was hij gebonden aan een keuze uit de kanunniken. De eerste cureitsbenoeming echter hield de bisschop aan zich.

De fondsen, nodig voor de instandhouding van het nieuw opgerichte kapittel, moesten de kanunniken zélf bijeenbrengen, zowel wat betrof het college als geheel, alsook wat betrof de afzonderlijke prebenden voor elk der leden. In de stichtingsacte werd het aantal kanunniken vastgesteld op 11 personen (de proost niet meegerekend), die ieder een prebende zouden stichten met een jaarlijkse opbrengst van tenminste 15 pond hollands. Er werd meteen rekening gehouden met de mogelijkheid van grote verschillen in opbrengst tussen de prebenden. Daarom werd bepaald, dat die ongelijkheid moest worden genivelleerd door onderlinge „verrekening”. Mede om dat te bereiken werd de functie van camerarius minor ingesteld. Overigens werd reeds na 2 jaar – in 1368 – in een kapittelvergadering vastgesteld, dat de heren opnieuw uit hun eigen beurs de fondsen van hun prebenden zodanig zouden vergroten, dat de jaarlijkse opbrengst tot 20 pond zou stijgen.

Nieuw aangenomen kanunniken zouden een inleggeld van 6 gulden betalen, bestemd voor het aankopen van kerkelijke gewaden, en een cadeautje van 4 taken wijn ter verdeling onder de kapittelheren.

Het aantal van 11 kanunniken was geen numerus clausus, maar zou mogen stijgen tot 25. De stichters van die canonicaten – hetzij geestelijken, hetzij leken – en hun erfgenamen zouden het volledige patronaatsrecht erover behouden: zij zouden dus telkens zélf de nieuwe gerechtigde aan deken en kapittel ter benoeming mogen voordragen. Die voordracht zal in het begin meest mondeling hebben plaats gehad; sinds 1380 beoordeelde het al schriftelijk ¹³ en ongeveer een eeuw daarna veelal bij notariële acte.

Ten behoeve van de kerkelijke diensten moest in elk geval de helft der kanunniken priester zijn; de andere helft kon bestaan uit diakens en subdiakens, en voor een deel zou zelfs opnemning in de geestelijke stand reeds voldoende zijn.¹⁴ Uit deze laatste groep zouden, indien nodig, op aanwijzing van de deken de rijen van de diakens en subdiakens worden aangevuld.

Velerlei andere regelingen, getroffen door het kapittel in de loop van zijn bestaan, worden door Overvoorde vermeld in zijn inleiding op de inventaris van het kapittelarchief, maar doen in het bestek van dit verhaal niet ter zake.¹⁵

Met de stichtingsacte van 29 October, waaruit hier de voornaamste punten vermeld zijn, was het kapittel dus ook formeel gevestigd. Natuurlijk was het sinds de fundatio primaria van 14 Augustus al wel zó zeker, dat het nieuwe kapittel er zou komen, dat we nog geen twee weken later (op 24 augustus) reeds twee stichtingen van een prebende vermeld vinden, terwijl in een acte van 16 september al aan „deken en kapittel” een rente wordt geschonken, waarvoor memoriediensten worden bedongen.¹⁶

In die tussentijd hebben de aanleggers van het plan ook nog zes andere geestelijken ervoor weten te interesseren (Willem Heerman t/m Jan Willemsz. in

de tweede kolom van bijlage 1), die in de definitieve acte eveneens worden genoemd.

De schrijver van het verhaal vertelt, dat zowel de vijf initiatiefnemers als de zes anderen inwoners en burgers van Leiden waren evenals hun vaders en dat zij uit hun eigen beurs de aan de bisschop en de aartsdiaken verschuldigd de kosten hebben betaald.

De initiatiefnemers behoorden tot de vooraanstaande Leidse families, waaruit vrijwel constant de schepenen genomen werden. Zo Philips van Leyden en Hugo van der Hant, van wiens broeder **Daniel** van der Hant in het kapittelarchief bij zijn memorie staat aangetekend, dat hij het burgemeestersambt of het schepenenambt placht te bekleden, („Qui, dum viveret, vel in burgimastrio vel in scabinatu opidi Leydensis esse consueverat.“)

Volpert van den **Woude** behoorde misschien tot het riddermatige geslacht Van den **Woude**, dat Warmond en Woubrugge bezat. Uit zijn zegel, waarvan enkele exemplaren in het kapittelarchief berusten, is het echter niet op te maken. Er is slechts weinig van hem bekend, slechts enige neven en nichten uit zijn testament, maar niet eens zijn ouders. Zijn broederszoon Willem **Jansz.** (van den **Woude**), die in 1372 collator van Volperts prebende werd, woonde in Delft.

Gerrit Jacobsz., cureit in Warmond, zette de door zijn ouders Jacob **Vlaminx** en Machteld Alewijnsdr. anno **1356** in de St. Pieterskerk gestichte **vicarie**, waarvan hij zelf vicaris was, om in een prebende in het kapittel. Bij de stichting van die **vicarie** blijkt ook al iets van de moeilijkheden met de commandeur door de omschrijving „**ene** capelryen, die men virdienen zal in Sinte Pieterskerke te Leyden op Sinte Nyclaes' outaer, also verre als men 't **vercrighen** **mac** van den prochypaep der selver kerk, **ende** mach men 's dair niet vercrighen, so **zel** men se virdienen in der prochykerke van den Hoghelande op 't **nuwe** outare.“ Jacob **Vlaminx** komt in de jaren rond 1356 verschillende malen als schepen voor.

Het geslacht van Filips Gerrit Doedenzoon was, blijkens acten waarin hij samen met zijn broeder Nicolaas Gerrit Doedenzoon optreedt, zeer gegoed in Leiderdorp. Een zoon van deze broeder – Gerrit Doede **Claesz.** – blijkt getrouwd te zijn met Margriete, bastaarddochter van Dirc van **Teylingen**, terwijl hij door Willem van Naeldwijk (maarschalk van Noord-Holland) zijn neef wordt genoemd. Vanaf 1380 komt **Filips** Gerrit Doedenzoon ook voor als deken van de St. Adriaan in Naeldwijk.

Ook (tenminste) twee van de zes erbij gehaalde priesters blijken met de initiatiefnemers in betrekking te staan. Een zuster van Pieter de Hoesche (Jutte) was getrouwd met een broeder van Philips van Leyden. En Frank Zeveritsz., die een kapelrie bezat in Warmond, waar Gerrit Jacobsz. – een der initiatiefnemers – pastoor was, was waarschijnlijk een broeder van Gerrit Zeveritsz., die gehuwd was met Clara van der **Hant** (een zuster van de bovengenoemde Hugo).¹⁷

En zo konden daags voor Allerheiligen 1366 bij de eerste intocht in de kerk de elf kanunniken en hun proost worden voorgesteld door 12 mannen, die ieder een steen op de schouders droegen. „De last immers en de kosten hebben die oprichters ieder voor zich gedragen, zodat zij met recht de fundamenten van dat college genoemd kunnen worden.” De verwijzingen naar Josua IV en Openbaring XXI, die de schrijver van het verhaal hier maakt, geven de oplossing van deze symbolen.¹⁸ De stenen zijn de moeilijkheden, die de oprichters van het kapittel moesten overwinnen bij de bisschop en het Domkapittel, en ook van de moeilijkheden, die er in de voorafgegangene jaren telkens waren gerezen met de commandeur van het Duitse Huis met betrekking tot de patroonsrechten over de altaren en vicarieën in de St. Pieter. De vergelijking met de doortocht van de Israëlieten door de Jordaan bij het betreden van het Beloofde Land is duidelijk, evenals die van de eerste twaalf kanunniken met de twaalf fundamenten van het Nieuwe Jeruzalem.

De statuten van het kapittel lichten ons ten aanzien van het interne leven van het kapittel in over allerlei onderwerpen.¹⁹ Slechts enkele daarvan behoeven hier een vermelding.

Bij zijn installatie legt een nieuwe kanunnik, gekleed in superplie, eerst zijn gevouwen handen in die van de deken en belooft hem gehoorzaamheid en eerbied. Dan installeert de deken hem of neemt hem op onder de „knapen” indien de nieuwelinge nog geen wijding heeft. Daarna zweert deze, met de handen op een evangelieboek gelegd, dat hij de deken zal gehoorzamen, dat hij trouw zal zijn aan zijn kerk, dat hij de verplichtingen van het kapittel zal nakomen zolang hij er lid van zal zijn en niets tegen het college of de broeders zal ondernemen. Met een tweede eed zweert hij dan nog goederen en rechten van het kapittel niet te zullen vervreemden, te zullen trachten eventueel vervreemde goederen en rechten terug te winnen en te zullen zwijgen over geheim te houden besluiten.

Overigens zal een nieuw aangenomen kanunnik gedurende het eerste jaar na zijn opname geen stem in de kapittelvergadering hebben noch aanwezig zijn bij de keuze van een deken of scholasticus. Evenmin zal hij aanwezig mogen zijn bij het vaststellen van statuten of andere allen bindende regelingen of gunstverleningen, tenzij door de aanwezigen met algemene stemmen anders wordt bepaald.

De opname van een nieuwe kanunnik (bedoeld zal zijn: door de stichting van een nieuwe prebende) kan slechts plaats hebben met toestemming van de anderen.

Echter niet alleen de kannuniken waren tot een eed van trouw verplicht, ook de collatoren van de prebenden moest bij ede hun toewijding aan het kapittel bevestigen: „Ik zweer bij dit heilig evangelie dat ik, zolang ik patroon van een prebende zal zijn, een trouw begunstiger van deze voornoemde stichting zal zijn, dat ik de waardigheidsbekleders van de stichting in ere zal hou-

den en niets zal ondernemen tegen de stichting, tegen het college of de leden ervan, wat tegen hun recht of eer kan ingaan. Zo helpen mij God en zijn heiligen.”

Kanunniken, die (in het buitenland) studeren ten behoeve van hun algemene vorming, ontvangen de opbrengst van hun prebende, terwijl – indien zij daarom vragen en de persoon van de aanvrager daar aanleiding toe geeft – een aanvulling gegeven kan worden. Zij zullen dan (= gedurende hun studie) echter niet gerekend worden tot de kanunniken met stemrecht.

Ten aanzien van de tucht binnen het kapittel is in de statuten vastgelegd, dat de deken zelfstandig de lichte misstappen zal berechten, zoals schelden, slordigheid in het koor, rumoer maken tijdens de kerkdienst, weglopen tijdens de mis of uit andere zangdiensten tijdens de eigen dienstweek. Ernstige overtredingen, die met inhouding van de inkomsten gestraft dienen te worden, zoals ongehoorzaamheid, geen bestraffing willen aanvaarden of een opgelegde straf minachten, zullen worden berecht door de deken en kapittel samen. Misdrijven echter, die uitsluiting (uit het kapittel) met zich meebrengen, worden ter berechting aan de bisschop overgelaten. En dan wordt er een serie mogelijke misdrijven opgenoemd, die bij eerste lezing het ergste doet vrezen met betrekking tot het zedelijk leven van de heren.

Er heeft natuurlijk kaf tussen het koren gezeten, maar de hier opgenoemde misdrijven – diefstal, moord, openbare ontucht, vrouwenroof – zullen toch echt geen „dagelijkse zonden” zijn geweest. Eindigend met „en dergelijke” is het kennelijk niet meer dan een catalogus van de ergste gevallen, die men zich kon indenken. Over de kanunniken uit de eerste periode, tijdens wier leven deze statuten nog zijn opgesteld, zijn in het archief feitelijk alleen maar *lōven-* de woorden te vinden.

In de handhaving van de tucht en in het verdere interne leven van het kapittel had de proost geen enkele bevoegdheid. Hij was alleen maar de verbindingsman tussen de bisschop en het kapittel met slechts de paar, reeds vermelde, voordrachtsrechten. Als kanunnik ten Dom had hij, wanneer hij in Leiden was, in de kerk de voorrang boven de deken, maar voor de rest was de deken de leidinggevende persoon.²⁰ In feite kon de proost gemist worden, zoals blijkt bij de kapittels, die er nooit een gehad hebben.

Het hoogtepunt in het bestaan van het kapittel is wel geweest de verlening van exemptie door Paulus II in 1469.²¹

Door de exemptie werd een klooster of kapittel onttrokken aan de rechtsmacht van de bisschop in wiens diocees het gelegen was en rechtstreeks ondergeschikt gemaakt aan de paus.

Exempte corporaties in het bisdom Utrecht waren volgens S. Muller Hzn. slechts de abdijen van Egmond, Elten, Middelburg en Rijnsburg en de kapittels van Den Haag (de hofkapel) en Zierikzee. Hoe hij tot die conclusie is gekomen, vermeldt hij niet. Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij het St.

Pancraskapittel over het hoofd gezien. Ook bij Nolet-Boeren, waar het onttrokken zijn aan de rechtsmacht van de aartsdiaken het beste criterium wordt genoemd, wordt Leiden niet vermeld.²²

Toch is de tekst van de bulle duidelijk genoeg: de paus eximeert de kerk van de heilige Pancratius met deken en kapittel en de overige aan de kerk verbonden personen en bezittingen, hoe ook genaamd en waar ook gelegen, van elke jurisdictie, machtsuitoefening en visitatie door de fungerende bisschop van Utrecht en zijn opvolgers en hun rechterlijke ambtenaren en ook van die van aartsbisschoppen en hun officialen en neemt hen onder de bescherming van de zalige Petrus en van hemzelf, zó dat niemand over hen enige jurisdictie kan uitoefenen. Dit tegen betaling van 1 ons goud per jaar, op straffe van verlies van de exemptie.

Die jaarlijkse bijdrage heeft men trouw voldaan, blijktens de uit de jaren 1552-1560 nog bewaard gebleven kwitanties.²³

Een bijzonderheid bij deze exemptieverlening is, dat zij verworven is door voorspraak van Karel de Stoute. De paus zegt namelijk, dat hij gehoor geeft aan het verzoek van Karel, hertog van Bourgondië, die verzekerde een speciale verering voor de kerk van St. Pancratius te Leiden te hebben. Hoe het kapittel die voorspraak heeft verworven, is tot dusver nog niet aan het licht gekomen.

Door deze exemptie wordt ook duidelijk, hoe het is gekomen, dat tegen de regel van de stichtingsacte de deken één keer niet door de gezamenlijke kanunniken is gekozen, maar door de paus benoemd.²⁴ Dat was in 1493, toen Jacob van den Hoek – wel na of ten behoeve van zijn verkiezing/benoeming tot deken van de St. Adriaan te Naaldwijk – in handen van de paus afstand deed van zijn dekaanat in Leiden, waardoor volgens een constitutie van Johannes XXII de benoeming van de nieuwe functionaris voor die zo vrijgekomen plaats aan de paus was vervallen. Alexander VI benoemde toen Pieter Bruun, licentiaat in decretis en baccalarius in legibus, tot deken van de St. Pancras. Toch wordt in de bul nog uitdrukkelijk gewag gemaakt van de toestemming van Petrus Uterweer, zelf kanunnik aan de St. Pancras en toentertijd collator van de door Van den Hoeks resignatie vrijgekomen prebende, ten aanzien van de feitelijk aan hem toekomende collatie. Pieter Bruun moet overigens wel een bekwaam man zijn geweest; bij de aantekening van zijn overlijden wordt hij genoemd „een blijvend sieraad van onze kerk, een ijveraar voor de rechtvaardigheid en verdediger van de billijkheid, een eeuwige gedachtenis waardig.”²⁵

Het kapittel van St. Pancras is nooit rijk geweest. Meester Philips van Leyden, de eerste tesorier, zal spoedig klaar zijn geweest met zijn inventaris, want nog in 1406 schrijven deken en kapittel bij gelegenheid van de instelling

van een gezongen mis op Vrijdag ter ere van het Heilig Kruis „dat onse goods-huys crancke renten heeft ende dicwijl seer belast is van tymmeringhen ende van anderen zaken, die den goodshuysse angaen, ende wi wel behoeven vele juwelen ende sierheden ter eren Goods in onser kercken als men wel ghe-noech heeft in anderen kercken als ornamenten, kelken ende boeken ende ander sierheden in onsen coer den dienst Gods eersameliken mede te doen ende oec mede stoelen in den coer, daer wi ende anders eersamighe lude in onser prochyen ende oec goede lude van buten mit eren in den dienste Goods in staen moeghen, ende ander sticken die daar toe horen, die welke onse goods-huysmeesters ons nyet also wel berechten en moghen noch besorghen als wi wel weten dat si gaerne doen souden of si mochten”. Daarom sluiten deken en kapittel een overeenkomst met de godshuysmeesters (kerkmeesters), dat de offergaven der parochianen tijdens deze vrijdagse H. Kruismis alle in één „busse” gestort zullen worden. Ook het geld voor de memories, die de parochianen in deze mis willen laten houden, zal daarin gestort worden. Eenmaal per jaar zal deze offerbus geleegd worden en de inhoud in drieën verdeeld: een derde zal zijn voor het kapittel en de rest zal in gemeenschappelijk overleg tussen deken en kerkmeesters worden bestemd tot „ornamenten sonderlinghe mede te copen ende ander juwelen in den coer den dienst ons Heeren mede te doen” totdat het kapittel voorzien zal zijn van 4 stellen ornamenten, te weten voor Pasen, voor aposteldagen en andere feestdagen „die wi dicwijl hebben in onser kercken,” voor de zondagen en voor de werkdagen. Onder ornamenten zullen we hier moeten verstaan kerkelijke kleding, inzonderheid misgewaden voor priester, diaken en subdiaken en assisterende priester(s) voor een drie- of vier-heren-dienst. De juwelen zijn natuurlijk heel gewoon gebruiksvoorwerpen als miskelken, ampullen, kandelaars, wierookvaten, etcetera. Wanneer zo 4 stellen bijeengebracht zijn, zal de jaarlijkse opbrengst in tweeën worden verdeeld: de ene helft voor het kapittel, de andere helft voor de kerkmeesters ten behoeve van de kerk.²⁶

Een andere aanwijzing voor de – althans in de eerste tijd – „vergulde armoe” – van het kapittel is het ongedateerde maar wel van omstreeks 1400 daterende besluit om elke nieuw aan te nemen kanunnik eerst te examineren, vooral ook in het zingen (belangrijk voor de koordienst van het kapittel), en dat de onbekwamen eerst naar een school zullen moeten gaan. De motivering ervan luidt „want als een ygelyc wel weet onse goede ende renten seer cleyn ende smal zijn, dat wij gien cralen houden en mogen ende wij en kunnen gien scoel of kinder of clerken krigen van die stede, wairom wij.. .” Het kapittel was toen dus te arm om zelf een school te kunnen bekostigen.²⁷ Of later wel een school is gehouden, blijkt niet uit het archief, al is er in de 16e eeuw een paar maal sprake van de scholasticus en is er uit het midden van die eeuw een register van de goederen der **choralen** bewaard gebleven.²⁸ Wél heeft de kanunnik Bartholomeus Ysbrandsz. († 1467) met toestemming van deken en kapittel – in verband met zijn daardoor ontstaand verzuim van de koordienst

— vanaf 1447 „gedurende vele jaren” het rectoraat van de Latijnse School waargenomen.²⁹

Pas over de zestiende-eeuwse financiën van het kapittel zijn we redelijk ingelicht door de over de periode 1546-1569 bewaard gebleven rekeningen van de rentmeester.³⁰

De totale ontvangsten uit renten op huizen en landerijen, pachtgelden, offergaven en heffingen op de prebenden bedroegen gemiddeld 2325 £ per jaar. (2592 £ in 1569; 1880 £ in 1553.)

De totale uitgaven aan uitkeringen aan de kanunniken zélf en aan instellingen, lonen en diversen bedroegen gemiddeld 1987 £. (2292 £ in 1569; 1526 £ in 1554.) Van de uitgaven was de post uitkering van presentiegelden, supplement-presentiegelden en memoriegelden aan de kanunniken de grootste; gemiddeld 1708 £. (1956 £ in 1569; 1292 £ in 1554.) In deze uitkeringen deelden de kanunniken gelijkelijk, behoudens dat de deken een dubbele portie genoot en dat enige aan de kerk verbonden vicarissen een halve kanunniksportie kregen.

Dat resulteert dan in een gemiddeld jaarlijks inkomen van 1708 : 27 = ongeveer 63 £. (24 kanunniken + deken met dubbele portie en — zeg — 2 vicarissen met een halve portie.) Dat wil zeggen: 63 £ uit de gemeenschappelijke goederen van het kapittel. Daar moet bij geteld worden de opbrengst van de door elke kanunnik afzonderlijk bezeten prebende.

De opbrengst van deze prebenden — sinds 1383 al op het toegestane maximum van 25 stuks — liep zeer uiteen. Een van de rijkst gedoteerde was de aan St. Matthias apostel opgedragene, gesticht 1366/67 door Gerrit Jacobsz., een dergenen die het plan tot stichting van het kapittel hadden ontworpen en uitgevoerd. Een van de minst gedoteerde daarentegen was de aan St. Barbara opgedragene, door Frank Zeveritsz. gesticht, eveneens in 1366/67.

De prebenden waren ieder door hun stichter opgedragen aan een bepaalde heilige voor wie zij speciale verering hadden, en wel, zoals dat in de oudste statuten van 1368 staat opgetekend, „opdat deze heiligen, in wie de kerk Gods wordt geëerd, hen zullen geleiden en de dienst van God doen vermeerderen en hun in hun stervensuur zullen bijstaan en hen geleiden tot de eeuwige rust.”³¹

Er zijn slechts een drietal overzichten van de opbrengst der prebenden in het kapittelarchief bewaard gebleven en wel uit 1543, 1567 en 1573.³² (In het laatstgenoemde jaar was het kapittel al ter ziele.) Dit is eigenlijk te weinig om een goed inzicht te krijgen in de werkelijke waarde, mede doordat bij enkele prebenden de opbrengst in die jaren zeer verschillend is. De totale bruto-opbrengst in 1543 en 1567 bedroeg 887 resp. 1142 £ terwijl in de rentmeestersrekening van 1573 een bedrag van 1838 £ verantwoord is. Van de bruto-opbrengst werd gemiddeld 1 £ afgehouden voor de dekanie en thesaurie en een wisselend bedrag „totter boerse”. Mogelijk is dat het bedrag, dat de camerarius minor volgens de stichtingsacte van elke prebende ontving ter nivellering van te grote verschillen.

Rekening houdend met die voorgeschreven nivellering kan het inkomen van elk der 25 kanunniken uit de prebenden gesteld worden op ongeveer 38 £.

Alles *tesamen* bedroeg het totale jaarlijkse inkomen van een Leidse kanunnik omstreeks het midden van de 16e eeuw uit presentiegelden en prebende dus iets meer dan 100 £.

Ter vergelijking met wat de stad in diezelfde periode aan haar dienaren betaalde, volgen hier enige salarissen uit de post „wedden ende dienaers loon” in de rekening over 1559.³³ Daarin staat de secretaris genoteerd voor 100 £ en de pensionaris voor 150 £ (daar kwam voor elk nog 14 £ bij voor kledinggeld), de klerk van de tresorie 64 £, de twee tresoriers (leden van het stadsbestuur) elk 34 £, de tresoriersknecht 18 £; de twee chirurgijns, de kloksteller en de nachtwaker op de toren ieder 30 £; de rector van de Latijnse School 75 £ (zijn opvolger – in hetzelfde jaar – kreeg 124 £) en twee meesters aan de Latijnse School 50 resp. 90 £.

De gegeven cijfers betreffen uiteraard alleen het kapittel. Over de fondsen waaruit de kerkmeesters het onderhoud van de kerk betaalden en wat verder tot hun bevoegdheid behoorde, is door het ontbreken van hun archief niets te zeggen. Het feit, dat de kerk nooit voltooid is geworden, is echter even welsprekend als de aantekening in het resolutieboek van de vroedschap, toen eens een verzoek van de heren van St. Pancras om subsidie ter sprake kwam: „daer een swigen toe gedaen werde.”

In de jaren, waarover we de financiële gegevens van het kapittel ter beschikking hebben, was het einde echter al nabij.

De zinloze vernielingen tijdens de beeldenstorm van Augustus 1566 – juist 200 jaar na de „fundatio primaria” van het kapittel – hadden heel wat schade aangericht (ook in het archief, zoals blijkt uit een beëdigde verklaring van twee jaar later ³⁴), maar de kerk kon hersteld worden. Verschillende altaren werden in 1567 opnieuw ingewijd ³⁵ en de kerk bleef tot in 1572 bij het kapittel in gebruik. Op 31 juli kwam toen, volgens een door Orlers gebruikt kroniekje,³⁶ de graaf Van der Mey (= Lumey) in de stad, hetgeen na de gebeurtenissen in Den Briel wel tot de uittocht van een aantal geestelijken zal hebben geleid. Twaalf dagen tevoren was op de vergadering van de Staten van Holland in Dordrecht besloten om beslag te leggen op de inkomsten uit de goederen van de kerken, kloosters, gilden en broederschappen.³⁷ Hier ter stede werden de kerkelijke goederen in de eerste maanden van het volgende jaar geïnventariseerd en op 27 mei 1573 stelden de Commissarissen tot de Rekeningen in Holland Lodewijk van Treslong – zelf vanaf 1553 kanunnik van de St. Pancras geweest – aan tot rentmeester over die goederen.³⁸

Daarmee was de ondergang van het kapittel van St. Pancras een feit geworden. De goederen werden bestemd om te dienen tot onderhoud van de predikanten. Zo werd in zekere zin het doel gehandhaafd, waarvoor zij twee eeu-

wen tevoren aan de kerk waren geschonken: het vergroten van de lof van de Almachtige en de vermeerdering van de goddelijke dienst, zij het op een andere manier dan bisschop Jan van Virnenburg voor ogen stond, toen hij de oprichtingsacte van het kapittel van St. **Pancras** bezegelde.

BIJLAGE I

Overzicht van de prebenden in het St. *Pancraskapittel*

<i>Naam v/d prebende</i>	<i>Stichter</i>	<i>Eerste bezitter</i>	<i>Stichtingsjaar</i>
1. Conversio Pauli	Volpert v/d Woude	idem	1366
2. St. Andreas, apostel	Philips van Leyden	idem	1368
3. St. Andreas, apostel		N.N.	(bestaand)
4. St. Catharina		idem	1366/67
5. St. Matthias, apostel	Philips Gerrit Doedenz.	idem	1366/67
6. St. Antonius, abt	Hugo v/d Hant	idem	1366/67
7. St. Laurentius	Willem Heerman	idem	1366
8. St. Georgius		Pieter Heerman Gerritsz.	
9. St. Barbara		idem	1367/68
10. St. Gregorius, paus	Frank Zeveritsz. Nicolaas Jacobsz. v. Bleyswijc	idem	1367
11. St. Petrus en Paulus apostelen	Pieter de Hoesche	idem	1366/67
12. St. Jacobus (maior)		Pieter Jacobsz.	1368-72
13. St. Jan Baptist	Jan Goode	idem	1367/67
14. St. Maria Magdalena	Jan Willemsz.	idem	1366/67
15. St. Agatha	Hugo Heynricsz.	idem	1368
16. St. Philippus en Jacobus, apostelen	Michiel Gerritsz. v/d Heyde	Pieter Michielsz.	1367
17. St. Bartholomeus, apostel	Rutger van den Poel	idem	1368
18. Exaltatio sancte Crucis	Jan Aerntsz.	Philips Jansz.	1368
19. St. Willibrordus	Dirc Robbrechtsz.	idem	1368
20. St. Jan Evangelist	Diedewi Everarts weduwe	Willem Symonsz.	1369
21. St. Michiel, aartsengel	Dirc Tierloet	Dirk Heynricsz.	1369
22. St. Benedictus, abt	Willem Willemsz.	Jan Philipsz.	1375
23. Onze Lieve Vrouw	Willem van Naaldwijc	Claes Dirc	1376
24. St. Nicolaas		Coenenzz.? Jan Dirksz. v. Poelgeest	
25. St. Hiëronymus	Frank Gerritsz. Rijswijc	idem	1383

De in deze prebendenlijst vermelde gegevens zijn ontleend aan de archieven van de kerken, inv. **nrs.** 390 (statuten anno 1368). 415 en 416 (memoriaalboeken), 420 (**fundatie**-boek), 493 (cartularium) en eerste vermeldingen van kanunniken.

De stichters van de prebenden 1-11 en 13 en 14 **zijn** de eerste elf kanunniken **geweest** (allen priester). Zij worden vermeld in de oprichtingsacte van het kapittel.

In 1367/68 zijn daar (blijkens de toestemming door de bisschop om het aantal kanunniken tot 15 te verhogen; **arch.** v/d kerken, inv. nr. 380) bijgekomen de stichters van 15 en 17 en de eerste bezitters van 16 en 18. Van deze was Pieter Michielsz. (bezitter van 16 en — voor zover na te gaan — zoon van de stichter) slechts clericus, de overigen waren priester.

De eerste bezitter van de tweede St. Andreas-prebende (**nrs.** 2 en 3, beide gesticht door Philips van Leyden, waarvan hij in elk geval-één zelf bezette) is tot nog **toe** onbekend. Wiilem **Heerman** (stichter van 7 en 8 en cureit van Haarlem) is **waarschijnlijk** slechts kort lid van het kapittel geweest. In 1368 is hij het blijkbaar. nog (vermeid **in** de statuten), maar wanneer hij in november 1371 aan zijn prebenden een nieuwe schenking doet is **zijn** neef Pieter Gerritsz. **Heerman** de bezitter van 8 en **zijn** eigen zoon Pieter **Heerman** de bezitter van 7.

Frank Zeveritsz. (stichter van 9 en anno 1366 kapelaan in Warmond) is waarschijnlijk eveneens slechts kort lid van het kapittel geweest. In 1368 is hij het nog, in 1374 vermoedelijk al niet meer en in 1379 is hij kanunnik in Den Haag (Hofkapel).

De prebenden van 0. L. Vrouw en St. Nicolaas zijn gevormd door **splitting** van een **vicarie** in Leiderdorp en omzetting van die stukken in twee prebenden (23 en 24). De **prebende** 0. L. Vrouw werd door de stichter (**collator** van de voormalige **vicarie**) in **overleg** met de voormalige vicaris (Philips **Gerrit** Doedenzoon; zie bij 4) en de pastoor van Leiderdorp voorlopig niet bezet. Claes **Dirc Coenenzz.** is misschien de eerste bezitter, maar hij wordt pas als kanunnik vermeld in 1398.

Voor de familiebetrekkingen tussen Philips van Leyden, Pieter de Hoesche, Michiel **Gerritst.** van der Heyde en Frank Gerritsz. Rijswijk zie: Leids Jaarb. 1965, Philips van **Leyden**, kanunnik van St. Pancras.

Pieter Jacobsz., eerste bezitter van de **prebende** St. Jacobus maior. was een neef van de stichter **Pieter** de Hoesche. Mogelijk **was** hij een zoon van **Pieters** halfbroeder Jacob **Gerrit** Emmen. (Pieter de Hoesche heeft namelijk ook een volle broeder Jacob gehad.) In dat geval is hij ook een oomzegger van Frank Gerritsz. Rijswijk, stichter van de St. **Hiëronymus**-prebende. Zie Leids Jaarb. 1965, Philips van Leyden, kanunnik van St. Pancras (tabel 1 en III).

BIJLAGE 11

De deken van het St. Pancraskapittel.

1. *Volpert van den Woude.*

Vermeid sinds 1349, kapelaan in Warmond 1361, vice-cureit van de St. Pancras 1365, kanunnik en deken van het kapittel sinds 1366, overleden 11 september 1371.

2. *Hugo van der Hant.*

Vermeld als cureit in **Nieuwkoop** sinds 1354. vicaris van een **kapelrie** in de St. Pieter 1359, kanunnik en scholasticus **van** het kapittel sinds 1366, deken 1371, overleden 5 september 1382.

3. Jan *Philipsz.*

Kanunnik sinds 1375, deken 1382, overleden 31 december 1417.

4. *Arent Dirkszoon van der Does.*

Vermeld als rentmeester van het kapittel 1397 — ca. 1406, vermeld als kanunnik 1405, deken 1418, overleden 22 mei 1427.

5. *Arent Bartholomeusz. (Heerman; maar ook genaamd Brouwer)*

Kanunnik sinds 1402 (toen nog slechts clericus), als rentmeester vermeld 1414, deken 1427, overleden 17 augustus 1459.

6. *Gerrit Florisz. Heerman.*

Kanunnik sinds 1459 (opvolger in de prebende van **Arent** Bartholomeusz., de vijfde deken), blijkbaar direct tot deken gekozen, overleden 20 februari 1489 („de zesde deken vanaf het begin van dit college”).

7. *Jacob van der Hoek.*

Pastoor in Wassenaar 1479, stichter van een St. Agatha-vicarie in de St. Pancras 1479, vicaris van het St. Nicolaas-altaar in de St. Pancras tot 1479, kanunnik 1479 (door ruil met Gerard Symonsz.), professor theologie, deken 1489, afstand van zijn dekenaat gedaan in handen van de paus 1493, sindsdien niet meer vermeld als kanunnik van St. Pancras, vicaris van de door hemzelf gestichte vicarie van St. Agatha in de St. Pancras 1497, als deken van Naaldwijk vermeld in 1497.

8. *Pieter Bruun*

Tot deken benoemd door de paus 1493 (toen nog slechts clericus), overleden 1 april 1518.

9. *Pieter Wiggersz.*

Kanunnik sinds 1489, deken 1518, overleden 24 november 1528.

10. *Jan Adriaansz. van Adrichem.*

Vermeld als deken van Rijnland 1513, vermeld als kanunnik 1515, deken 1529, overleden 27 februari 1551.

11. *Raso van Treslong.*

Kanunnik sinds 1536, door keizer Karel in 1551 als deken voorgedragen en daarna door het kapittel eendrachtig gekozen, overleden 12 juli 1578 op omstreeks 70-jarige leeftijd.

AANTEKENINGEN

1. Arch. v/d kerken, inv. nr. 374.

De gebruikte archivalia berusten, voor zover niet anders is vermeld, bij de gemeentelijke archiefdienst van Leiden.

2. Arch. v/d kerken, inv. nr. 325.

3. Philippus de Leyden, De **cura** Reipublice et Sorte Principantis, casus 43 : 9. Uitgave verzorgd door R. Fruin en P. C. Molhuysen in de Werken der Ver. tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 2e reeks nr. 1 (M. Nijhoff, Den Haag, 1900).

4. Arch. v/d abdij Rijnsburg, inv. nr. 957. (In Alg. Rijksarchief, Den Haag.) Gedrukt (o.a.) F. van **Mieris**, Beschrijving der stad Leyden, deel 1 pag. 85.

5. J. C. Overvoorde, Inventaris van de archieven van de kerken, deel 1 pag. 25 (Inleiding).

6. Arch. v/d kerken, inv. nr. 415 vóór folio 1 en inv. nr. 493 folio 1.

7. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 5. Deze acte is slechts in afschrift bewaard.

8. Hugo Ustinc, Statuta Ecclesie Trajectensis; ed. S. Muller Fzn, in de Werken der Ver. tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, eerste reeks nr. 18; Den Haag, 1895. (Hierin pag. 227.)

9. Arch. v/d kerken, inv. nr. 375.

10. Arch. v/d kerken, inv. nr. 391 folio 9v.

11. Arch. v/h Kapittel ten Dom, inv. nr. 68 folio 5 en 25. (Rijksarchief in de provincie Utrecht.)

12. Arch. v/d kerken, inv. nr. 391 folio 2 en 2v.

13. Arch. v/d kerken, inv. nr. 430 (d.d. 13 juni 1380).

14. De vermelding door Overvoorde (Inleiding op de inventaris van de archieven van de kerken, pag. 31), dat de laagst toegelaten rang voor de kanunniken van de St. Pancras die van geminoreerden was, is onjuist. Er staat in de oprichtingsacte „in simplici tonsura” in plaats van „in minoribus (ordinibus).”

15. J. C. Overvoorde, Arch. v/d kerken, deel 1 pag. 28 vgg. (Inleiding)

16. Arch. v/d kerken, inv. nr. 982,991 en 415 folio 45v.

17. Filips van Leyden; Leids Jaarboekje 1965 pag. 61, Philips van Leyden, kanunnik van St. Pancras.

Hugo van der **Hant** (ook **Huge** Jan Grietenzoon); **Arch. v/d kerken** (o.a.) inv. nr. 415 folio 11v, **58**, **66v** en **78v** en inv. nr. 420 folio 16.

Volpert van den **Woude**; **Arch. v/d kerken** (o.a.) inv. nr. 992 (testament) en 993.

Gerrit Jacobsz.; **Arch. v/d kerken** (o.a.) inv. nr. 955 (stichting kapelrie) en inv. nrs. 5 15 en 602: vader als schepen vermeld.

Filips Gerrit Doedenzoon C.S.; **Arch. v/d kerken** (o.a.) inv. nrs. 415 folio **73v**, 815 en 873.

Pieter de Hoesche; Leids Jaarboekje 1965, Philips van Leyden, kanunnik van St. Pancras (hierin pag. 63).

Frank **Zeeveritsz.**; **Arch. v/d kerken** (o.a.) inv. nr. 493 folio **27v**.

18. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 493 folio 1v. Zie ook Leids Jaarboekje 1965, Phiips van Leyden, kanunnik van St. Pancras, noot 60 (pag. 91).

19. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 391 folio 1v, **1,2v** en **3v**.

20. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 375.

21. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 381.

22. Geschiedkundige Atlas van Nederland; De kerkelijke indeling omstreeks 1550, het bisdom Utrecht, pag. 114 (S. Muller Hzn.).

W. Nolet — P. C. Boeren, Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen, pag. 157.

23. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 485.

24. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 412.

25. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 417 folio 183.

26. **Arch. v/d kerken**; inv. nr. 493 folio 10.

27. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 395.

28. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 1404.

29. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 417 folio 137.

Arch. der secretarie 1253-1575, inv. nr. 1180 folio 2.

30. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 481.

31. **Arch. v/d kerken**, inv. nrs. 390 en 391 folio 3.

32. **Arch. v/d kerken**, inv. nrs. 482-484.

33. **Arch.** der secretarie 1253-1575, inv. nr. 630.

34. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 410.

35. J. J. Orlers, Beschrijving der stad Leyden, pag. 556 (ed. 1641).

36. J. J. Orlers, Beschrijving der stad Leyden, pag. 567 (ed. 1641).

37. De datum 19 juli 1572 is vermeld door dr. **I. H.** van Eeghen in haar inleiding op het Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz., pag. XVII. (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap; vierde serie nr. 5.)

Op pag. 224 en 225 (van deze uitgave) vertelt Wouter Jacobsz., dat de pastoor van de St. Pancras — Gijsbert **Jorisz.** (de vermelding in de Bijdragen voor de gesch. **v/h** bisdom Haarlem, anno 1873, in de noot aangehaald, is onjuist) — en nog twee kanunniken in april 1573 in Amsterdam verblijven, evenals hijzelf.

38. **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 482.

ILLUSTRATIE

Zegel van het kapittel van St. Pancras, hangend aan **Arch. v/d kerken**, inv. nr. 940 (anno 1372).

DE VOORSTAD OP DE HOGE WOERD

door

Ir. H. A. VAN OERLE

De uitbreiding van een stad was in vroegere eeuwen een zorgelijk probleem. Het bracht mee, dat de gehele bestaande stadsverdediging moest worden gesloopt en elders weer worden opgebouwd. Dit vergde veel mankracht aan gravers en metselaars en een investering, die het stadsbestuur grote zorgen baarde. Geen wonder, dat men probeerde deze beslissing zo lang mogelijk uit te stellen en uitzag naar tijdelijke oplossingen om dit tekort aan leefruimte op te vangen. Noodgedwongen moest het stadsbestuur er dan toe overgaan gebieden buiten de stadsmuren onder zijn jurisdictie te brengen. Het waren uitstulpingen van het stadsgebied buiten de muren, die daardoor onbeschermd waren. De daar gebouwde opstallen moesten volgens de keuren in tijd van oorlogsgevaar met de grond gelijk worden gemaakt.

We kennen verscheidene van deze voorsteden of stadsvrijheden. Bekend is de stadsvrijheid buiten de Witte Poort, waar het Leprooshuis was gevestigd, opgenomen in de stadsuitleg van 1386-89. In 1403 werd een stadsvrijheid gesticht buiten de Rijnsburger poort ter bescherming van de kloosters die buiten de stadsmuur gelegen waren. Buiten de Coepoort lagen de raamlanden, gesticht in 1450 en vergroot in 1516, die uit oogpunt van veiligheid eveneens onder stadstoezicht stonden. De laatste voorstad werd in 1604 gesticht buiten de toenmalige Zijlpoort. Het omvatte het stads gedeelte tussen de Zuidsingel en de Rijn.

Minder bekend is, dat er reeds lang voordien nog twee vrijheden of voorsteden geweest zijn; het was in de tijd dat de stad nog besloten lag tussen de Rijn en het Rapenburg en de Steenshuur, die toen beide stadsvestgrachten waren.

Het was een gebied buiten de Antonisbrug aan het einde van de Breestraat buiten de toenmalige Noortpoort, waar de Antoniskapel, het Leprooshuis, was gevestigd, waardoor de naam van de brug verklaard wordt. Bij de stadsuitleg van 1386-89 werd het Leprooshuis verplaatst **buiten** de nieuwe stadsmuur, doch de brug behield de oude naam.

Een groter gebied, een voorstad met bewoning, ontstond aan de andere zijde van de stad op de hoge woerd. Toen het stadsgebied volgebouwd raakte, ontstond er bewoning buiten de stadswal. De meest geëigende plaats was hiervoor de hoge woerd, welke buiten de Oostpoort, ook wel Zuidpoort geheten,

was gelegen. Het was, zoals de naam reeds aangeeft, een hooggelegen terrein en daardoor voor bewoning zeer geschikt. De waterbeheersing was in die dagen een zorg en men zocht dus de hogere watervrije plaatsen op om te wonen.

Over dit gebied buiten de oude stad kunnen we ons nu wel een gedachte vormen.

Orlers geeft een vrij gedetailleerde beschrijving van deze voorstad.¹

De voorstad was omsloten door de Rijn en het Levendaal. De Hogewoerd was een deel van de oude verkeersweg langs de Rijn. Hier heeft zich ongetwijfeld de eerste bewoning als een lintbebouwing gevormd tussen de straat en de Rijn en aan de Zuidzijde.

De St. Jorissteeg was aanvankelijk, zo deelt Orlers mee, een laan, die leidde naar een brug over het Levendaal, die toegang gaf tot de St. Jorisdoelen. Deze was gelegen op het driehoekig terrein tussen Levendaal, Zijtgracht en stadsvest, later bekend als Berckendal, waarnaar nog een steegje genaamd is. Men kon de St. Jorisdoelen ook bereiken vanuit de Oostpoort langs een kortere weg, het zogenaamde Stinksteegje, welke naam het ontleent aan de brouwerij welke ten noorden hiervan lag. Aan de westzijde van het Doelenterrein sloot de Kleine Hoef aan, een gebied, dat in gebruik was als raamland. Deze raamlanden hebben zich gaandeweg meer naar het westen uitgebreid tot aan de Coepoortsgracht, zoals op de kaart van Jacob van Deventer goed te zien is.

Volgens Orlers moet er ook een brug gelegen hebben bij de Voldersgracht over de vestwal, de huidige Steenschuur, waarover men de raamlanden rechtstreeks kon bereiken.³ Orlers voert geen nader bewijs aan voor het bestaan van de voorstad. Hij grondt zijn geschiedschrijving op de betrouwbare overlevering, ontvangen van iemand met gezag, die in de geschiedenis van de stad zeer ervaren was. We denken dat hij hiermede zijn oom Jan van Hout op het oog heeft. Aan de juistheid van deze getuigenis hoeft zeker niet te worden getwijfeld. Er zijn voldoende archivalia die het bestaan van deze voorstad steunen.

Al tientallen jaren voor het tot stand komen van de stadsuitleg 1386-89 blijkt het stadsbestuur van Leiden hier de rechtsmacht uit te oefenen.

Op 24 februari 1362 treden de schepenen Reymbrandt Vinck en Symon Willemsz op bij het passeren van een akte betreffende de verkoop van een huis op de Hoge Woerd.⁴

Op 15 mei 1369 treden Jan Costijnssoen ende Dirc Poes Janssoen, schepenen in Leiden op bij het opmaken van een akte betreffende een huis „... gelegen op die Hogewoert”.⁵

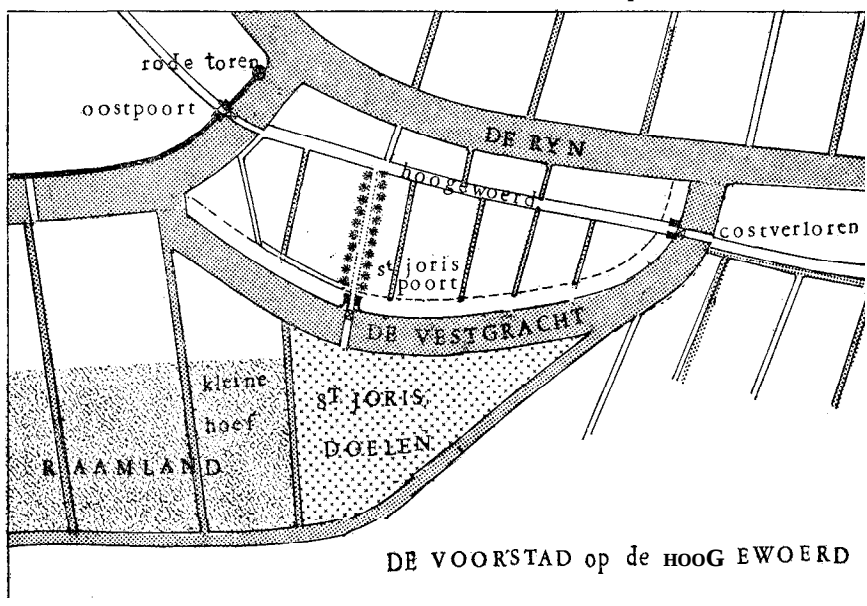
Dit gebied viel toen niet onder de ambachtsheer van Zoeterwoude.

Op 8 februari 1381 treden Dirc Poes Janssoen en Vranc Michielssoon, schepenen in Leiden, op bij het opmaken van een akte betreffende een huis gelegen „... op die Hoghe woirt ende geleghen an die ene side in Crauwelsteghe...”.⁶ Ook hier blijkt dit gebied reeds onttrokken te zijn aan het rechtsgebied van de ambachtsheer.⁷

In 1386 wordt van de landsheer toestemming ontvangen de nieuwe stadsuitleg aan de zuidkant van de stad ten uitvoer te leggen.⁸ Na de bewilliging door de ambachtshoofd, Bertolomeus van Raephorst op 22 juli 1386, werd hiermede in 1389 een aanvang gemaakt.⁹

Toen de Gerecht van de stad in 1389 de nieuwe stadsuitleg keurde d.w.z. ging vastleggen in een verordening, beschreven ze de loop van de nieuwe stadswal. Deze zou worden aangelegd langs de raamlanden ten zuiden van de stad en lopen langs de St. Jorisdelen en bij de Hogewoerd aansluiten bij „het poorthuis ghehieten Costverloren”. Daar lag dus reeds een stadspoort. Dit impliceert, dat er tussen de oude Oostpoort en deze poort Costverloren een stadsbebouwing gelegen moet hebben.

DE VOORSTAD op de HOOGEWOERD

Vast staat dus, dat er vóór er nog sprake was van de stadsuitleg van 1386-89 een stedelijk gebied lag buiten de Oost- of Zuidpoort, die aan de oostzijde door een poort genaamd Costverloren, de latere Hogewoerds poort bij de Kraaiersstraat, was afgesloten.

Gebleken is ook dat het stadsbestuur van Leiden er de jurisdictie uitoefende. Er waren huizen en stegen, zodat we ons een stadsdeel met een stedelijk karakter moeten voorstellen.

Het bestaan van een voorstad op de hoge woerd is hiermede aangetoond.

Ook zonder de bovengenoemde bewijsstukken zou het niet moeilijk zijn op grond van stedenbouwkundige structuur tot een aanzienlijk verschil in stichtingstijd van deze voorstad en de stadsuitleg van 1386-89, waarin deze is opgegaan, te concluderen.

Wanneer we een blik werpen op de vogelvlucht van Bast of Blaeu, dan springt wel dadelijk in het oog, dat de voorstad en de verdere stadsuitleg van 1386-89 moeilijk als één stedenbouwkundig ontwerp kunnen worden gezien.

Het brede Levendaal, dat beide delen zo geheel scheidt, doet de gedachte opkomen aan een vestgracht, welke de oude voorstad tot verdediging strekte. Een gracht van een dergelijk breed profiel, dat ons nu na de demping zo bijzonder opvalt, staat niet in evenredigheid tot de bebouwing. Alleen voor een voorname gracht met grote kostbare huizen zou dit financieel haalbaar geweest zijn. De aangehuisden met de kosten hiervoor belast, zouden de zeer welgestelden moeten zijn. Deze woonden echter aan de hoofdstraat.

Hierbij moet nog worden bedacht dat doorgaans bij een stadsuitleg, waarbij de vest een bewoonde gracht werd, de straat door aanplemping of verbreding van de berm buiten de muur werd gevormd.¹⁰ Het Levendaal moet dus als vestgracht nog breder geweest zijn.

Nog duidelijker wordt het, wanneer we het stedenbouwkundig patroon nader bezien. De aanleg van de stadsuitleg van 1386-89 werd nauwkeurig in het keurboek geregeld.¹¹ Het had het karakter van grachten met straten aan beide zijden, waarvan de breedte op 15 roeden werd gesteld. De voorstad daarentegen bestond geheel uit kleine smalle stegen, welke op een veel oudere stichtingsperiode wijzen.

Hierdoor is ook verklaarbaar, dat dit stadsdeel niet in deze bebouwingsvoorschriften werd betrokken. Het is een bewijs te over, dat de voorstad toen reeds volgroeid was. Het bon Hogewoerd, onder welke benaming dit stadsdeel in de belastingadministratie bij de stadsuitleg van 1386-89 staat ingedeeld, is identiek met de voorstad op de hoge woerd. De nieuwe uitleg van 1386-89 sloot hierbij aan. Ze werden te samen door een nieuwe stads-gordel omgeven. Het is niet moeilijk te raden, waarom het aansluitende stadsgebied het „Nieuwland” werd genoemd. Hier ontstonden de bonnen oost- en west-Nieuwland.

Omtrent de stedenbouwkundige ontwikkeling van deze voorstad kunnen we ons een voorstelling maken. Door de sterke industrialisatie ontstond er een grondschaarste binnen de stad, welke een verhoging van de grondprijs ten gevolge had. Er moesten industrieën worden gesticht en woningen worden gebouwd voor de beroepsbevolking. Dit voerde tot een zekere verpauperisering van het stadsbeeld. De grotere welvaart, waardoor het bezit van de bovenlaag van de bevolking toenam enerzijds en de industrialisatie van de stad anderzijds, leidde ertoe dat welgestelden een tweede huis buiten de stad gingen verwerven.

Orlers weet te melden, dat buiten de stadspoort de gegoede burgers hun tuinen en speelhoven stichtten, waar zij hun vrije tijd doorbrachten. Ook

daar begon zich langzamerhand de verstedelijking te doen voelen. De grote terreinen welke zich uitstrekten van de Hogewoerd tot het Levendaal werden steeds kleiner verkaveld.

De kavelsloten werden gedicht en zo ontstonden er stegen die ook werden bebouwd.

De ons bekende Crauwelsteeg wordt herhaalde malen in de oude stukken genoemd.¹² Aan het Levendaal, dat de vestgracht was, ontstond na de uitleg van 1386-89 ook bebouwing.

Zo ontstond dat intensief bebouwde stadsdeel, doorsneden door smalle stegen, een stadsdeel, dat door een geheel aparte ontwikkelingsgeschiedenis, ook een apart karakter behouden heeft.

De Voorstad was dus bevest. Het privilege van de landsheer geeft aan dat de uitbreiding zal komen aan de zuidzijde van de stad waar de ramen lagen „van de Hogewoertsveste ommegaande bij den Doelen. . .”

Het Levendaal moet zijn gegraven als vestwal rond deze voorstad.¹³ De veiligheid was een primaire eis. Het wordt dan ook na de uitleg van 1386-89 betiteld als de „oude vest”. Zij diende om dit buiten de stadsmuren gelegen woongebied een zekere veiligheid te bieden tegen overvallen en overlast van rooflustigen. Het is wel aan te nemen, dat deze nieuwe gracht het beloop volgde van de bestaande afwaterings-sloot van de hoge woerd.

We moeten dit concluderen uit het feit, dat het kavelpatroon, dat veel eerder is ontstaan, niet aan de beide zijden van het Levendaal in elkaars verlengde doorloopt. De kavelsloten hebben aan beide zijden een eigen richting. Het Levendaal moet dus zijn ontstaan uit een verbreding of normalisering van een bestaande watering.

Het kan eerst de naam Levendaal gekregen hebben toen het van vestgracht woongracht was geworden.

Dit is vermoedelijk een verenging van de naam, die voor dit gebied gebruikt werd. Men sprak van een huis „in Levendael”.

In 1402 wordt gesproken van een huis „in Levendael . . . streckende ute ouder veste afterwaerds aan die nuwe veste”.¹⁴

In 1431 en 1445 wordt nog gesproken van een huis en erve gelegen „opte oude vest after die Hoge woert”.¹⁵

We hoeven hierbij nog niet te denken aan een vestingmuur met torens, of-schoon dit niet onmogelijk is.

In de Wielmakerssteeg is men onlangs op muurwerk gestoten, dat hierop zou kunnen wijzen. Een uitvoerig onderzoek zou hierin uitsluitsel moeten geven.

We mogen wel voor zeker aannemen dat aan het einde van de St. Jorislaan het Sinte Joryspoorthuys gelocaliseerd moet worden, waarover de oude stadsrekeningen spreken.¹⁶ De achterrooillijn van de vestwal is herkenbaar aan de knik in de Stinksteeg en de Wielmakerssteeg.

De datering van deze voorstad is moeilijk scherp te begrenzen. Er zijn

geen berichten uit de periode van het ontstaan. Zij moet een aanvang genomen hebben toen het oude stadsgebied volgebouwd raakte en is te stellen na 1250, in elk geval voor 1300. Het gebied in de Waard werd toen door een stadsmuur afgesloten. Deze sloot op deze voorstad aan. Het moet voordien zijn territoriale begrenzing geconsolideerd hebben.

Orlers geeft het jaar 1294 als begin aan. De gehele ontwikkeling van dit stadsdeel moet dus ongeveer hebben plaatsgevonden tussen 1294 en 1386. Zo kwam de Voorstad op de Hoge Woerd tot stand. Zij zou het uitgangspunt worden van de stadsuitleg van 1386.

AANTEKENINGEN

1. J. J. Orlers. *Beschrijvinge der Stadt Leyden* blz. 42
 2. . . . St. Jorissreegh. . . wesende de ordinaris gang of te **Laen** daer mede men ter Doele waert ging.. .
 3. . . . tot **gerijf** van de Volders.. .quackel gheweest is, t' eynde de **Voldersgracht** . . . in de Ramen te **comen**. . .
 4. Kerken inv. no. 230 regest no. 14.
 5. S. A. no. 1439, regest no. 114.
 6. S. A. no. 1440, **regest** no. 139.
 7. Andere **bewijzen Gasthuizen Cart.** A. Fol. 41 v., 42 v. 58. Reg. no. 129, 66, 84.
 8. Van **Mieris**, Groot Charterboek 111, blz. 444.
 9. **Secr.arch.** 1253-1575, inv. no. 11, 12, 13.
 10. Bijv. Rapenburg-Oude Vest.
 11. Keurboek 1392-1406, inv. no. 339 fol. 33.
 12. S. A. inv. no. 1440, regest 139, 8-2-1381. S.A. inv. no. 1557, regest 449, 31-10-1431.
 13. Ook Fockema Andreae komt op grond van de naamsafleiding tot deze conclusie; Leids Jaarb. 1958, blz. 68.
 14. S.A. no. 1491, regest 245, 28-2-1402.
 15. S.A. no. 1558, regest 553; 17-12-1445. S.A. no. 1557, regest 449, 31-10-1431.
 16. Mr. A. **Meerkamp** van Embden, stadsrekeningen van Leiden 1390-1434, Deel 1, blz. 155; anno 1399.
- Hier werden de 3600 en nog eens 5200 toortsen opgeslagen die in de naburige poort Costverloren lagen „. . . van deze **torken** weder op Sinte Joryspoorthuys te brengen so si verderflic **laghen** in Costverloren.. .” Dit poorthuis niet te verwarren met de St. Joristoren in de nieuwe **vestwal** van 1386 op de plaats, waar het Levendaal door de nieuwe **vestwal** liep.

LIJNCLICHÉ

De voorstad op de Hogewoerd

Het economisch overwicht van de laat-
middeleeuwse stad t.a.v. haar
agrarisch ommeland, in het bijzonder
toegelicht met de verhouding tussen
Leiden en Rijnland

door

Prof. Dr. T. S. JANSMA

1

Wanneer wij ons de vraag stellen, hoe in de late Middeleeuwen de verhouding is geweest tussen de stad en het haar omringend platteland, dan wekt die vraag terstond de gedachte aan één der bekendste „Stufentheorien” van de 19e eeuw, n.l. die van Karl Bücher. De tweede fase der economische ontwikkeling wordt bij hem gevormd door de Stadtwirtschaft. Uitgaande van de lengte van de weg, die het product volgde van producent tot consument, meende hij de tweede fase te kunnen karakteriseren door het gebied van stad en ommeland als een eenheid, de Stadtwirtschaft, te mogen beschouwen, waarbinnen het productie- en consumptieproces zich voltrok. De lokale markt, gevestigd binnen de stad, vormde daarbij het aanrakingspunt tussen de stedelijke producenten van industrieproducten en de agrarische producenten van levensmiddelen en grondstoffen. Nu is in de practijk Büchers hypothese der Stadtwirtschaft onhoudbaar gebleken en zelfs de verklaring van diens Stufen tot „Idealtypen” in de zin van Max Weber, terwijl men geneigd is Walter Eucken bij te vallen in zijn stelling, dat Bücher oorspronkelijk zijn Stufen wel degelijk als „Realtypen” bedoeld had, heeft Büchers Stufentheorie niet kunnen redden ¹. Toch dienen wij te constateren, dat er wel een bijzondere verhouding heeft bestaan tussen de middeleeuwse stad en het haar omringende platteland. Pirenne heeft indertijd kernachtig gesproken over de stad in haar verhouding tot haar agrarisch ommeland: „L'esprit civique qui l'anime est singulièrement égoïste. Elle se réserve jalousement les libertés dont elle jouit dans ses murs. Les paysans qui l'entourent ne lui apparaissent point du tout comme des patriotes. Elle ne songe qu'à les exploiter à son profit. Elle veille de toutes ses forces à les empêcher de se livrer à la pratique de l'industrie dont elle se réserve le monopole; elle leur impose le devoir de la ravitailler et elle les soumettrait à un protectorat tyrannique si elle en avait la force. Elle l'a fait d'ailleurs partout où elle l'a pu, en Toscane par exemple, où Florence a soumis à son joug les campagnes avoisinantes” ². Hoewel wat Pirenne hier naar voren brengt in

de eerste plaats betrekking heeft op de steden tot ongeveer de 13e eeuw, geldt veel daarvan toch ook nog voor het einde der Middeleeuwen. Wij dienen ons, ter verklaring van de verhouding tussen stad en platteland in de Middeleeuwen te realiseren, dat de middeleeuwse stad ontstaan is tegen een achtergrond van een nagenoeg uitsluitend agrarische maatschappij, zeker in het gebied ten noorden van de Alpen ³. De vernieuwingen, die zich omstreeks de 11e en 12e eeuw hebben voorgedaan, moeten ongetwijfeld gezien worden onder de impuls van de stijgende curve in de demografische ontwikkeling en tot die nieuwe verschijnselen behoort dan stellig het ontstaan van steden, zij het, dat deze verschijning in het westen van ons land zich toch wel pas laat doet gelden. Welnu, deze bevolkingsagglomeraties, hoe bescheiden ook in moderne ogen, hebben ongetwijfeld t.a.v. haar voeding problemen gesteld. Pirenne heeft betoogd, dat juist de steden het platteland gedwongen hebben tot een productiesurplus boven de eigen behoefte; vandaar die vergroting van het akkerbouwareaal door ontginningen, de enige mogelijkheid toen en lang daarna tot vergroting der productie ⁴.

Toch is voor en na de voeding der eigen bevolking een voortdurende bron van zorg voor de stedelijke overheid gebleven. Vandaar, dat bij vele steden de eigen verzorgingspolitiek haar stempel heeft gedrukt op de verhouding van de steden tot haar agrarisch ommeland, ja zelfs hebben vele steden een soms groot agrarisch gebied bezeten, dat men in de Duitse literatuur wel onder de naam „Feldmark” aangeduid vindt. Daar de verzorgingspolitiek en ook andere facetten, die soms in de verhouding stad-platteland een belangrijke rol spelen, zich in het geval Leiden-Rijnland minder doen gevoelen, wil ik mij, daar de mij ter beschikking staande ruimte beperkt is, in deze bespreking bepalen tot drie elementen in de verhouding stad-platteland, die zich bij Leiden-Rijnland duidelijk doen zien: de stedelijke verdedigingspolitiek, de bevolkingspolitiek en de economische politiek.

De factor „verdediging” gaat uiteraard vaak hand in hand met de hier niet nader besproken „verzorging”. Rörig ⁵ geeft een indrukwekkende opsomming van voorbeelden, hoe Duitse steden zich in de late Middeleeuwen, juist in conflict met in macht toenemende territoriale vorsten, in het bezit hebben weten te stellen van een aanzienlijk agrarisch stadsgebied, waarbij men er zelfs naar streefde zo mogelijk een aantal vestingen mede in dat gebied op te nemen. Onder de door hem genoemde voorbeelden valt bijv. op Erfurt, dat aan het einde der 15e eeuw een gebied van 610 km² onder haar macht had gebracht, waarin behalve de stad zelf het stadje Sömmerda en 83 dorpen gelegen waren met in totaal een 42 tot 50.000 inwoners. Voorts noem ik hier Lübeck, waarbij de strategische ligging van het stedelijk grondbezit buiten de stad opvalt en ook dat van geestelijke stichtingen en van burgers. Door de aanleg van z.g. „landweren” heeft men ook belangrijke delen van dat agrarisch gebied tegen overvallen trachten te beveiligen. Ter verdediging van de stad gold ook een verbod tot het bouwen van huizen in de naaste

omgeving van de stad, de z.g. Stadtflur. Daarnaast had Lübeck tussen de jaren 1303 en 1316 haar „Feldmark” van een „Landwehr”, een gracht met daarlangs geplant struikgewas voorzien, voorzover natuurlijke waterlopen als Trave, Wakenitz en Ratzeburgersee geen bescherming boden. Bovendien bracht Lübeck in 1350 ter beveiliging van het gebied, waardoor enkele van de voor zijn handel gewichtigste wegen liepen, nl. naar Hamburg en Lüneburg, be- nevens in oostelijke richting naar Mecklenburg, Maagdenburg etc., in samen- werking met hertog Erich van Saksen-Lauenburg en de stad Mölln een land- weer tot stand tussen Mölln en de zuidelijke punt van de Ratzeburgersee. In 1359 heeft Lübeck de facto de stad Mölln en de Vogtei van die naam ge- kochts. Wij zullen later kunnen constateren, dat het verbod tot het oprichten van opstallen in de naaste omgeving van de stad ook economische belangen kon dienen. Doch wij wenden ons nu tot de noordelijke Nederlanden en wij ontleen daarbij materiaal aan het nog steeds zeer bruikbare proefschrift van Gosses ⁷.

Hoewel wij daarvan elders ook wel vernemen, lijkt het erop, of bij vele Nederlandse steden de beveiliging van haar ommeland vooral de vorm aan- nam van het weren van adellijke, versterkte huizen uit de omgeving van de stad. Het is overigens opmerkelijk, dat de klachten over „roofzieke” adel, waarvan men, voorzover onze gewesten aangaat, de ergste excessen in het Oosten aantreft, juist in de 14e en 15e eeuw te dateren zijn. Nu was, zowel in Utrecht als in het Oversticht, het landsheerlijk gezag ongetwijfeld zwakker dan in Holland, maar het geeft toch te denken, dat zulke „roofridders” daar juist in die tijd aanwijsbaar zijn. In de tijd, dat Gosses schreef, wist men nog niet van de crisisperiode, waardoor juist die eeuwen gekenmerkt wor- den. Juist voor het Oosten van ons land bestaan er enkele aanwijzingen voor het verschijnsel der „Wüstungen”, dat wij voor een belangrijk deel van Euro- pa kennen en dat wij, met Wilhelm Abel, geneigd zijn in verband te brengen met een agrarische crisis, die moet samenhangen met het teruglopen der be- volking, gevolg in het bijzonder van pestepidemieën sinds het midden der 14e eeuw. Daar de adel een afgeleid agrarisch inkomen genoot, moet, door de daling der graanprijzen en door het in de steek laten van cultuurgrond door de boeren, de normale bestaansmogelijkheid van vele edelen zijn aange- tast ⁸. Het verschijnsel der roofridders heeft daarmede in het algemeen een economische, meer dan een romantische verklaring gevonden, die vroeger gebruikelijk was. In het Sticht lagen de zaken anders: om „des Gestichts slo- ten”, Vreeland aan de Vecht, Eembrugge, Stoutenburg bij Amersfoort en Horst bij Rhenen uit het pandschap van de graaf van Holland te lossen moest een bisschop, als hij onder de Hollandse druk uit wilde komen, een financieel beroep op de stad Utrecht doen, die daardoor à contre-coeur en tegen gewel- dige sommen die kastelen duurzaam of tijdelijk in handen kreeg en daar bur- gers der stad als kasteleins mocht installeren. Onder bisschop David van Bour- gondië werd echter aan deze stedelijke beheersing een einde gemaakt. De

kastelen in handen van een bisschop met machtsaspiraties vormden echter evenzeer een bedreiging van de stad. In 1481 ondernam zij samen met Amersfoort een expeditie tegen Bembrugge, dat geslecht werd. In het Oversticht konden onder het episcopaat van Jan van Arkel (1342-1364) de bisschop en de hoofdsteden, Deventer, Kampen en Zwolle, samengaan in hun strijd tegen Zwerder van Voorst; later volgde, na een zoenverdrag met Herbern van Putten de gedwongen afbraak van diens slot Puttenstein bij Kampen, dat noch op de oude plaats, noch binnen een mijl afstand van Kampen zou mogen worden herbouwd. Deze bepaling vindt men voortaan vaak: binnen zekere afstand van een stad zullen geen versterkte huizen mogen worden gebouwd. Dergelijke bepalingen treft men in Holland aan ten aanzien van Dordrecht (reeds in 1352 beperking van de dikte der muren van zulk een huis tot 1½ voet) en ook Leiden ontving, reeds in 1351, een soortgelijk, zeer royaal privilege, zoals wij nog nader zullen zien. Hierbij valt te bedenken, dat omstreeks die tijd het gezag van graaf Willem V een dieptepunt bereikt had. Volstrekte verboden van het bouwen van stenen huizen binnen een zekere straal om de stad vindt men voor Haarlem (1389), Leiden (1405, 145 1) en Naarden (1442).

Haast onmerkbaar mengen zich daarin economische motieven: Delft heeft geklaagd over ballingen uit de stad, die zich ophouden in buiten de stad gelegen huizen, die als herberg dienst doen. Zij verkrijgt een privilege (1448-9), waarin de verbodsbepaling om in een gebied van 60 roeden buiten de vrijheid huisjes te bouwen anders dan voor berging van vee of graan, niet voor „woenste, herberge off taverne noch cabaret”. Het maakt sterk de indruk, dat Delft een eind wil maken aan het tappen van accijnsvrij bier onder de rook van de stad. Het motief van het effectief doen zijn van zijn jurisdictie werd ook aangevoerd door Haarlem: het verkreeg een uitbreiding van zijn vrijheid (1478-9).

Hetzelfde mag *mutatis mutandis* voor Amsterdam gelden, toen zij, min of meer noodgedwongen, de ambachtsheerlijkheden van Amstelveen, Sloten, Sloterdijk en Osdorp in 1529 van Reinout van Brederode kocht, omdat, ofschoon de stad in 1489 haar jurisdictie „elffhondert roeden ommegaens der stede” uitgebreid zag, de Brederodes als ambachtsheren der genoemde aangrenzende ambachten hun jurisdictie-pretentie zelfs tot binnen de stad deden gelden ⁹.

Het tweede aspect, dat wij hier behandelen, heeft pas in een later tijd dan waarin Gosses zijn proefschrift schreef, in ruimer mate aandacht gekregen: de bevolkingspolitiek der steden. Zeker, ook de 19e eeuw heeft zich met demografische problemen van de middeleeuwse stad ingelaten, getuige o.m. Büchers studie over de bevolking van Frankfort ¹⁰. Het gaat hier echter vooral om de vraag, in hoeverre de stedelijke bevolking zichzelf kon reproduceren en eventueel vermeerderen.

Het komt ons voor, dat dit onderzoek vooral op gang gekomen is naar aanleiding van de zojuist aangestipte laatmiddeleeuwse crisis, samenhangend met de bevolkingsverliezen tengevolge van de pest, een crisis op agrarisch ge-

bied, waarop in de eerste plaats door Abel is gewezen en die tot veel nieuwe literatuur geleid heeft vooral na Wereldoorlog 11. Men beschikt over enkele betrouwbare cijfers over grote sterfte in enkele steden tengevolge van hongersnood of epidemieën in de 14e eeuw (Ieper, 1316: 10%; Brugge, 1316: 5,5% (?); Bremen, 1350: 50 à 80%)¹¹. Nu waren dit uitzonderlijke situaties, ook t.a.v. het platteland bestaat in sommige plaatsen een traditie, dat de bevolking daar voor bijna 100% zou zijn overleden. In het algemeen krijgt men echter de indruk, dat de kans een epidemie te overleven, op het platteland groter was dan in de stad. Doch ook onder normaler omstandigheden was de bevolkingssituatie in de steden ongunstig. Men heeft dat kunnen nagaan bij het patriciaat, de bevolkingsgroep, waarvan uiteraard het meeste bekend is en die materieel de gunstigste kansen zou moeten hebben. Toch zijn vele geslachten in de 3e of 4e generatie uitgestorven¹². Volgens Erich Keyser¹³ werd in de 13e-15e eeuw de bevolking der Duitse steden voor de helft door vestiging van buiten aangevuld (ergänzt). De bevolkingsopbouw was ongunstig: hoge kindersterfte, overschot aan vrouwen. De noodzakelijke aanvulling der stedelijke bevolking kwam in de eerste plaats van het agrarische land in de omgeving van de stad. De stad heeft reeds in de periode, voorafgaande aan de 14e eeuw met haar grote verliezen aan in het bijzonder stedelijke bevolking, bij voortduring het platteland als bevolkingsreservoir gebruikt. Aan de ene kant is er een natuurlijke zuigkracht: Stadtluft macht frei, doch Abel¹⁴ bijv. houdt ook rekening met gedwongen verhuizing, „daar geestelijke of wereldlijke „Stadtherren” de economische en militaire kracht van hun steden trachtten te vergroten”. Er blijkt verschil te bestaan tussen de grote steden met verre economische betrekkingen en de kleinere steden: de eerste trekken ook immigranten uit kleinere steden aan, de laatste beperken zich voor hun immigranten tot het vnl. nabije platteland. Voor degenen, die zich van elders binnen de steden vestigen, kunnen poortersboeken of -lijsten enige aanwijzing geven. Hoewel de gegevens over het algemeen wel als betrouwbaar kunnen worden beschouwd, vertoont deze soort bronnen toch ernstige inconvenienten: het zijn éénrichting-gegevens, binnenkomende poorters worden geboekt, vertrekkenden niet afgeschreven, het totaal van de stedelijke poortersgroei is daardoor altijd te hoog. Het aantal nieuwe inwoners is echter veel groter dan dat der nieuwe poorters, veel nieuwe inwoners hebben *het* poortrecht niet kunnen en niet behoeven te kopen. Het is zeer de vraag, of het aantal nieuwe poorters als graadmeter voor het aantal nieuwe bewoners kan gelden. De ingeschreven nieuwe poorters beperken zich in het algemeen tot die mannelijke meerderjarigen, die zich tegenover de stad tot een band van wederzijdse solidariteit verplichten; tegen zekere prestaties verwachten zij een geprivilegieerde positie te verwerven¹⁵. De vrouwelijke immigratie, die volgens Mols¹⁶ altijd belangrijk geweest is, ontsnapt nagenoeg aan de waarneming. In vele poortersboeken staan alleen de *binnenkomende* poorters, in enkele ook meerderjarig geworden zoons van poorters. Mols heeft een groot aantal sa-

menvattende statistiekjes gegeven, getrokken uit de burgerboeken van een groot aantal steden. Temidden van de Nederlandse steden treedt hierbij Leiden op de voorgrond, wij besteden daaraan later aandacht. Ondanks de schaduwzijden van deze soort bronnen meent Mols toch wel enkele regels aan dit materiaal te kunnen ontleen, waarvan, met Leiden voor ogen, de volgende van betekenis is: middelgrote en kleine steden blijven „des villes de terroir”, d.w.z. onder normale omstandigheden beperkt het gebied, waarover zij haar aantrekkingskracht uitoefenen, zich tot het omringend platteland en enkele naburige steden. Een voorbeeld: te Middelburg blijken tussen 1360 en 1400 van de nieuw binnengekomen poorters afkomstig van Walcheren: 62%, overig Zeeland: 14%, Noord-Nederland: 13%, Europa: 2%; uit steden afkomstig: 26,5%, van het platteland: 73,5%. Naarmate Middelburg belangrijker wordt, valt een verschuiving bij de herkomst van stad resp. platteland te constateren (in procenten): 1401-'50: 45,7-54,3; 1451-1500: 49-51; 1501-'71: 58,8-41,2. Al moge men dan met de cijfers van binnengekomen poorters volstrekt geen absolute cijfers over de immigratie bezitten — en bovendien niets weten over het vertrek —, in ieder geval zegt het toch wel iets vanwaar de bij deze immigratie voor de stedelijke gemeenschap meest waardevolle elementen gekomen zijn. Wanneer wij ons nu bovendien realiseren, dat de Noordnederlandse steden in de 15e eeuw toch wel tot de categorie der middelgrote of kleine steden kunnen worden gerekend, dan kunnen wij aannemen, dat voor die steden in belangrijke mate kan hebben gegolden, dat niet alleen de nieuw gevestigde poorters uit de nabije agrarische omtrek afkomstig zijn geweest, doch evenzeer de stellig grotere groep van nieuwe inwoners, die een maatschappelijk lagere groep der bevolking hebben gevormd. Ook de vergroting van de stedelijke vrijheid, zoals wij die boven bijv. voor Haarlem en Delft hebben vermeld, vaak gepaard aan een bouwverbod voor althans een nabijgelegen zone buiten de stadsmuren, die vaak gemotiveerd zijn als maatregelen voor de veiligheid van de stad, kan tegelijk een welkome aanvulling van de bevolkingssterkte van de stad hebben bevorderd.

In dit opzicht kan ook de economische politiek der stad t.o.v. het omringend platteland, een aspect, dat wij hier als besluit aan de orde willen stellen, zijn uitwerking ook op de migratie naar de stad hebben gehad. Alvorens nader in te gaan op die economische politiek, die zich vooral richt op concentratie van industrie binnen de stad ten koste van het platteland, kan ook nog iets omtrent fiscale oogmerken gezegd worden. Om ons tot de noordelijke Nederlanden te beperken, kan bijv. voor Middelburg gelden, dat het in 1304 voor geheel Walcheren, met uitzondering van dat gedeelte van de grond, die zich in het bezit van kloosters bevond, een schatting van 6 d. per gemet wist re verkrijgen met als doel versterking van de stad¹⁷, zij het ook, dat deze schatting voor één keer werd toegestaan. Ten gunste van Enkhuizen kwam in 1425 het gebod aan vele dorpen in West-Friesland, om de stad 2 à 3 dagen te helpen met graafwerk ten behoeve van haar vestingwerken. In dezelfde tijd sanc-

tioneerde Jan van Beieren het gepretendeerde recht van Den Briel op een gel-
delijke bijdrage – en dit op gelijke voet als de stedelingen – voor het ma-
ken van vesten voor de stad aan de landzijde. Een soortgelijke eis stelde
Naarden voor de bewoners van het om de stad gelegen gebied. Het is stellig
geen toeval, dat dergelijke privileges aan de steden vooral te beurt vallen, wan-
neer de landsheer extra op de steden aangewezen is.

Veel ingrijpendere waren intussen de pretenties der steden tegenover het plat-
teland omtrent de industriële vestiging binnen de steden, zo mogelijk met
uitsluiting van het platteland. Wij komen hier op verlangens, die ten slotte
geleid hebben tot de naar de smaak der steden zeer onvoldoende voorschriften
in de Order op de buitennering van 11 oktober 1531. De geschiedenis daarvan
is, zoals bekend, behandeld in het proefschrift van Brünner ¹⁸. Maar men zou
de voorgeschiedenis van dit plakkaat veel vroeger kunnen beginnen dan met
de aanvang van de regering van Karel V. Het is bekend, dat zowel Delft als
Leiden reeds in 1351 een privilege wisten te verwerven, waarin verboden
werd binnen drie mijlen van de genoemde steden laken te laten reden behalve
in onze vrije steden¹⁹. Juist in verband met het stedelijk streven tegen ves-
tiging van nijverheid op het platteland is verreweg het meeste bekend om-
trent Leiden, waarop wij later terugkomen. Doch daarnaast kan bijv. het Gron-
ingse stapelrecht worden aangevoerd, dat stellig een protectionistische strek-
king had voor de stedelijke brouwerij. Deze werd beschermd, ja in een mono-
polie-positie gebracht door het verbod om ander dan Gronings bier bij **tap-
maat** in de Ommelanden te verkopen. Dit eenzijdig door de stad afgekondig-
de verbod (1467), werd later door de Ommelanden gesanctioneerd (1473,
1482) ²⁰. Ook voor Dordrecht bracht het Groot Octrooi een praktisch mono-
polie van het stedelijk bier op het platteland van Zuid-Holland, d.w.z. dat deel
van het tegenwoordige Zuid-Holland, dat aan de noordzijde begrensd wordt
door Hollandse **IJssel** en Nieuwe Maas. Vóór 1444 was de stad eigenmachtig
tot op 2 mijlen buiten de vesten één groot per ton bier gaan heffen, wel werd
dit bij de sententie van hertogin Isabella van dat jaar verboden, doch later
stond Karel de Stoute het haar weer toe, ja zelfs gedurende 12 jaar het dubbele
bedrag (1468). Doch blijkens de **Informacie** van 1514 betaalde nagenoeg het
gehele platteland van Zuid-Holland voor het te Dordt gebrouwen bier accijns,
van vreemd bier werd zelfs 20 st. per vat geheven, wat op een verbod **neer-
kwam** ²¹. De strijd om de bieraccijns buiten de stad is een gewoon verschijn-
sel. Delft, Leiden, Haarlem en Schiedam geven andere voorbeelden, men
sprak wel van de biermijl. Ook voor deze belasting trachtte de stad vergroting
van haar rechtsgebied te verkrijgen in de strijd tegen de buitenkroegen, die ac-
cijnsvrij bier taptten. Zulk een uitbreiding gaf dan weer aanleiding tot verplaat-
sing van die herbergen.

Bij Amsterdam hebben de zaken anders gelegen. Inderdaad heeft ook Am-
sterdam een economisch onderhorig plattelandsgebied gekend. Rudolf Häpke
heeft op die symbiose van stad en platteland zijn begrip „ökonomische

Landschaft" in het bijzonder toegepast ²². Toch staat hier niet, als bijv. bij Dordrecht en Zuid-Holland, de verzorgingspolitiek op de voorgrond. In de loop van de 15e en 16e eeuw is het gebied ten Noorden van het Y hoe langer hoe meer onder de invloed van het opstrevende Amsterdam gekomen: velen varen „om een huyt" op de schepen, waarvan de scheepsparten in overweldigende meerderheid in de steden, maar bovenal in Amsterdam hebben thuisgehoord. Het is de invloed van het Amsterdamse handelskapitaal, die zich er drukkend — en nog het meest in Waterland — doet gevoelen ²³. Ook in zijn scheepvaartpolitiek weet Amsterdam ongewenste concurrentie de kop in te drukken: het weet de Waterlandse dorpen te dwingen af te zien van het laten meren van uit de Oostzee komende schepen buiten het havengebied van Amsterdam, waar deze zouden kunnen profiteren van goedkoper arbeidskracht door het ontbreken van stedelijke accijnzen. Ook weet de Amsterdamse overheid enkele met het oog op zijn scheepvaartpolitiek afgekondigde keuren zo te hanteren, dat het de inwoners van Waterland dwingt in plaats van voor de Leidse, voor de Amsterdamse draperie de ruwe wol tot garen te spinnen ²⁴.

De algemene slotsom moet zijn, dat de steden op het omringend agrarisch gebied een druk hebben gelegd, die in vele opzichten voor dat platteland als ongunstig moet worden gekenschetst.

11

Fockema Andreae heeft er de aandacht op gevestigd, dat Rijnland stellig sinds de 13e eeuw, wanneer het meer binnen ons gezichtsveld komt, een talrijke adel heeft gekend, die, behalve dat hij enigszins ongelijkmatig op het platteland, op de geest en op de kieistrook langs de Rijn was gezeten, ook zijn huizen in de stad Leiden heeft gehad, waaraan het Hoogheemraadschap zijn fraaie Gemeenlandshuis, het stedelijk huis van het geslacht Van der Does, te danken heeft ²⁵. Ook in het middeleeuwse stadsbestuur van Leiden hadden edelen zitting en er bestaat collegialiteit tussen stadsgerecht en landelijke gerechten. „Leiden vertoont zich niet als een vreemd element aan de rurale maatschappij opgelegd, maar het schijnt veeleer uit en door de reeds voorhanden maatschappij te zijn ontstaan". Ook elders heeft dezelfde geleerde hierover gehandeld: „Misschien mag men ter verklaring (van die collegiale verhouding) aannemen, dat het oude Leiden niet was een nederzetting van handelaren-van-elders, een vreemd element aan de streek opgelegd, doch een ontwikkeling uit de streek zelf, een centrum-vorming van Rijnlanders, onder de leiding van de burggraaf en van de graaf (die immers in de aanvang elk de helft der stadsschepenen benoemden)" ²⁶.

Deze zaken moeten zich dan in de eerste helft van de 13e eeuw afgespeeld hebben. Hoe dit zij, in de late Middeleeuwen valt in verschillende opzichten wel degelijk een tegenstelling tussen de stad en het omringend platteland op te merken. In het eerste deel van deze studie hebben wij in het algemeen een drie-

tal aspecten in de verhouding stad-platteland besproken, die o.i. in de verhouding Leiden-Rijnland op de voorgrond treden: de verdediging, de bevolkingspolitiek en de economische politiek.

a. *Verdediging*. Vergelijken wij de situatie te Leiden met voorbeelden in het eerste deel van deze studie genoemd, dan vallen dadelijk grote verschillen op. In het geval Leiden is geen sprake van een groot agrarisch territoir, zoals dat in enkele 'boven genoemde voorbeelden in Duitsland – en trouwens ook in oostelijk Nederland – blijkt. Ongetwijfeld doet zich het groter landsheerlijk gezag in Holland daarbij gelden, wellicht ook de door Fockema Andreae althans aanvankelijk aangenomen geringere tegenstelling tussen de stad en Rijnland. De zeer geringe omvang van het oudste Leiden uit het begin der 13^e eeuw was wel vermeerderd in 1351 met „200 Rijnlandse roeden alomme gaande”, doch ook toen bleef het gehele gebied van de stedelijke vrijheid nog bescheiden. Van „landweren”, zoals wij die gezien hebben in het voorbeeld Lübeck is dan ook op 't agrarisch gebied van Leiden geen sprake geweest. Hetzelfde bleef gelden voor het in 1389 opnieuw vergrote gebied der stadsvrijheid. En al beschikten edelen dan over huizen op het platteland en over huizen in de stad, er dient toch op te worden gewezen, dat datzelfde privilege van 1351 de bouw van enigszins versterkte huizen in een gebied van 2½ mijl om de stad verbiedt: alleen werden toegelaten „slechte woningen, dair die muyr of sal sijn anderhalven stien”²⁷.

In 1406 werd te Leiden, op grond van een grafelijk privilege, gekeurd, „dat men voortan gheen huysse timmeren sel binnen 50 roeden den wtkant van der vesten”: wel was de hier aangegeven strook smaller dan in het privilege van 1351, doch het betrof hier een algeheel bouwverbod, waarmede vóór de vesten een vrij schootsveld verkregen werd, een strook overigens, die in 1451 op een breedte van 200 roeden gebracht werd. In het keurboek van 1508 vindt men overigens een uitzondering op het 50-roeden-verbod voor de huizen staande buiten de Rijnsburgerpoort binnen de vrijheid ²⁸.

Tijdens het beleg van Leiden in 1420 werden, blijkbaar vóór de belegeraars de ring gesloten hadden, enige Leidse expedities ondernomen, waarbij de huizen Zuidwijk en Raaphorst onder Wassenaar en Rijnenburch onder Voorschoten vernield werden. Overigens blijken de „kastelen” om Leiden in hoofdzaak in Leidse handen geweest te zijn. Jan van Beieren nam er verschillende zonder slag of stoot, andere na een korte beschieting. Met succes trad de stad Leiden voor de Raad van Holland op tegen Floris van Boschuyzen, die in strijd met het privilege binnen 50 roeden van de stadsvesten een nieuw huis had opgetrokken: bij het beroep voor de Raad tegen een schepenvonnis, waarbij Boschuyzen tot een boete en tot afbraak van het huis was veroordeeld, werd de stad in het gelijk gesteld. Ook bij de herleefde Hoekse en Kabeljauwse twisten in de jaren tachtig verdedigde het Hoekse Leiden zich tegen Maximiliaan, waarbij de Leidenaars bezetting hadden gelegd in de huizen Ter Does, Ter Zijl en Zwieten, doch zij konden zich niet staande houden. Ter

Does was in 1488 in handen van de burggraaf van Montfoort gekomen: Leiden verzocht daarop aan Maximiliaan het te mogen bezetten om zich tegen „die quaetwilligen” te kunnen verdedigen. Enkele jaren later was het echter weer in het bezit van de eigenaar **Arent van IJselstein**, die aan Leiden de verzekering gaf, dat de stad Ter Does als haar open huis mocht beschouwen ²⁹. b. *Bevolkingspolitiek*. In het voorgaande is opgemerkt, dat Leiden bij het historisch-demografisch onderzoek onder de noordnederlandse steden een bijzondere plaats inneemt. T.a.v. de mogelijkheid tot bevolkingsschattingen bevindt Leiden zich weliswaar in dezelfde, vrij ongunstige omstandigheden als de andere Hollandse steden voor de tijd der late Middeleeuwen en het begin der 16e eeuw, doch daarnaast beschikt Leiden nog over twee volkstellingen, die van 1574 en de merkwaardige en modern aandoende telling van 1581. Bovendien, en dat is het punt, dat wij reeds vroeger hebben vermeld, bezit de stad poorterslijsten sinds 1365, hoewel helaas niet zonder lacunes. De cijfers van deze lijsten met nieuwe poorters hebben echter, zoals wij boven hebben kunnen vaststellen, slechts betrekkelijke waarde. Bovendien wordt slechts bij 25 van de nieuwe poorters de plaats van herkomst vermeld. Uitgaande van dit kwart der vermelde nieuwe poorters voldoet ook Leiden aan de regel, die door **Mols** is geformuleerd, nl. dat kleine en middelgrote steden zich, wat de toestroming van nieuwe poorters betreft, beperken tot het omringende platteland en enkele nabijgelegen steden. In verband daarmee spelen de dorpen van Rijnland een belangrijke, zij het met de groei van de stad afnemende rol. Terwijl voor de jaren 1365 – 1399 het aantal poorters uit de omtrek van Leiden nog 53,1% van het totaal (bruikbare) bedraagt en dat voor het overige – regenwoordige – Zuid-Holland 18,2 %, veranderen die percentages voor de jaren 1400-1449 in resp. 45,1 en 29,3; voor 1450-1499 in 36,7 en 22,2 en voor de jaren 1500-1574 in 24,2 en 27,1% ³⁰.

Er is nog een ander gegeven, dat met deze aanwijzingen voor aantrekkingskracht van de stad, ongetwijfeld samenhangend met de zich ontwikkelende lakenindustrie, correspondeert. Wij doelen hier op de merkwaardige onuitgegeven inquisitie, die moet dateren tussen de jaren 1369 en 1372, waarin het resultaat wordt medegedeeld van het onderzoek van enkele commissarissen naar door grafelijke ambtenaren bij de heffing van boeten gepleegde knevelarijen, overal op het platteland van het (oude) Noord-Holland. Van Riemsdijk geeft een korte beschrijving van het handschrift en geeft de datering ³¹. Bij mijn weten heeft Fockema Andreae deze inquisitie het eerst gebruikt als hulpmiddel voor een demografisch inzicht betreffende het platteland van Rijnland in de 14e en 15e eeuw ³². Op het platteland zijn door de commissie van onderzoek blijkbaar alle volwassen mannelijke ingezetenen (echter geen geestelijken) opgeroepen tot het afleggen van een verklaring. De commissie heeft daartoe in elk baljuwschap, achtereenvolgens te Oudewater, Leiden, 's-Gravenhage, Delft, Rotterdam en Schiedam zitting gehouden.

Ook de namen van die opgeroepen, die wel verschenen zijn, maar geen

getuigenis hebben afgelegd, zijn met name in het register opgenomen, doch die namen zijn met „niet” voorzien of doorgestreept. Zo telt het register 1248 genummerde namen, doch daarnaast wordt bij een gegeven verklaring soms vermeld, dat „vele anderen” hetzelfde hebben getuigd.

Gaan wij nu uit van de hypothese, dat de met name genoemden als gezinshoofden mogen worden opgevat, dan is direct duidelijk, dat het vermelde aantal een minimum is: wel kunnen misschien enkelen opgenomen zijn, die geen gezinshoofden waren, maar daarnaast ontbreken nagenoeg de vrouwen en daarmede de weduwen-gezinshoofden, een niet onaanzienlijke categorie der bevolking ³³, terwijl krachtens het bovenstaande stellig niet alle opgekomenen met name vermeld zijn en het bovendien onaannemelijk is, dat alle opgeroepenen uit hun dorp de tocht naar de stad, waar de commissie zitting hield, hebben ondernomen. Er is dus stellig een veiligheidsmarge aanwezig, zodat zeker het totaal der gezinshoofden op het platteland van het district in kwestie hoger heeft gelegen. De in het register gehoorde getuigen zijn naar hun dorpen gerangschikt en wanneer wij de totalen van de dorpen vergelijken met de corresponderende haardstedencijfers van Enquete (1494) en Informatie (1514) kan een idee worden gevormd over aanwas of teruggang in bevolkingssterkte van de opgesomde dorpen van „Noord-Holland” (= ± tegenw. provincie Zuid-Holland ten noorden van Nieuwe Maas en Hollandse IJssel). Fockema Andreae heeft een teruggang der bevolking van de Rijnlandse dorpen tussen de tijd der inquisitie (ca. 1370) en ca. 1500 geconstateerd, te weten van ca. 3250 op ca. 2500 huishoudingen. De teruggang is stellig niet vast te stellen voor alle dorpen. Zo vertonen Leiderdorp en Warmond een aanmerkelijke stijging, stelt men het getal van ca. 1370 = 100, dan bedragen de indexcijfers voor Leiderdorp en Warmond in 1494 resp. 124 en 207, doch andere als Oegstgeest, Ter Aar, Hazerswoude, Alfen, Voorschoten, Zoetermeer, Kouderkerk, Zoeterwoude en Lisse een min of meer aanzienlijke daling. Daar deze bevolkingsteruggang niet door pest, hongersnood of iets dergelijks kan worden verklaard, ligt het voor de hand deze bevolkingsdaling in verband te brengen met stijging van de bevolking in het bijzonder van Leiden, waarvoor weliswaar geen tot een bevolkingscijfer te herleiden gegevens vóór 1494 bekend zijn (wanneer men de opgave van aantallen haardsteden voor 1477 in de Enquete buiten beschouwing laat), doch uit de cijfers van nieuwe poorters van Leiden kon toch ook al de tendentie tot bevolkingsgroei, in de eerste plaats ten koste der Rijnlandse dorpen, worden afgelezen.

Posthumus heeft ongetwijfeld terecht aangenomen, dat de hoogte van de jaar-cijfers der nieuwe poorters correspondeert met de gang van zaken in de Leidse lakenindustrie. Volkomen in overeenstemming daarmede is dan ook het teruglopen van die cijfers na 1510 (de eveneens opgegeven tienjaarlijkse cijfers, die daaraan voorafgaan en die ook al een dalende lijn vertonen, nl. 1480-'89, 1490-'99 en 1500-'09, laat ik buiten beschouwing wegens onvolledige overle-

vering). Echter met één uitzondering! In 1542 werd de plattelandsbevolking, die zich met de z.g. buitenneringen bezighield – wij spreken daarover beneden uitvoeriger – binnen een strook met een breedte van 500 roeden buiten de vesten, gedwongen zich in de stad te vestigen: vandaar het voor dat jaar hoge cijfer van 163 nieuwe poorters ³⁴. In die tijd is intussen aan de stijging van het inwonertal reeds een einde gekomen en met de neergang der draperie moet ook het bevolkingscijfer zijn teruggelopen. Tijdens het tweede beleg (1574) werd een volkstelling gehouden: 12.660, een in zoverre wel geflatteerd cijfer, omdat daarbij ook vrijwat binnen de stad gevluchte plattelanders meegeteld moeten zijn. Bij de zeer nauwkeurige telling van 1581 was het resultaat 12.144. Posthumus onderstelt ook de eerste jaren na het beleg nog een sterk landelijk element onder de Leidse bevolking: veel cultuurgrond in Rijnland lag verlaten ³⁵. Daarna moet Leiden nog zware bevolkingsverliezen geleden hebben tengevolge van de pest, de schattingen varieerden tussen 5 en 9.000 sterfgevallen.

c. *Economische politiek.* Bij Leiden valt stellig reeds in de 14e eeuw de tendentie waar te nemen, die wij boven als typisch stedelijk gekenmerkt hebben: de concentratie van de industrie binnen de stad. Zoals boven reeds is vermeld, is in het grote privilege van 1351 voor de eerste maal het reden van laken binnen een gebied drie mijl buiten de stad verboden. Betreft dit eerste verbod van buitennering de wolnijverheid, waaruit men mag afleiden, dat reeds een zekere berekening aan die nog jonge industrietrek werd gehecht, omstreeks het midden van de 15e eeuw werden evenzeer maatregelen tegen tapperijen buiten de stadsvrijheid mogelijk gemaakt, eerst, in 1451, in de buurt van het Minderbroedersklooster in een strook van 200 roeden, later werd die strook op 400 roeden gebracht (1463); in 1476 kwam het tot een overeenkomst met de heer van Zoeterwoude over heffing van stedelijke accijnzen binnen een deel van zijn ambacht. In 1494 verkreeg de stad een privilege tot heffing van accijnzen op koren, brood, wijn en bier binnen een strook van 500 roeden. Ook hier deed zich echter het gewone verschijnsel voor, dat de verkoopplaatsen van de aan accijns onderworpen goederen zich verplaatsten buiten het gebied, waar die accijnzen mochten worden geheven ³⁶.

Bij de wolnijverheid werd de deelbewerking van het spinnen in de regel niet onder de maatregelen tegen de buitennering begrepen. Vóór de Industriële Revolutie heeft de spinnerij moeite gehad aan de weverij voldoende garen te verschaffen. Vandaar, dat ook de Leidse wolindustrie zich van arbeidskracht op het platteland bediende om over voldoende wollen garen te kunnen beschikken ³⁷. Uiteraard trof men die arbeidskracht in de eerste plaats aan in Rijnland, doch daarnaast zelfs in een wijder gebied en boven is reeds vermeld, dat Amsterdam de Waterlandse dorpen onder druk heeft gezet (1473) om de inwoners te dwingen voor de Amsterdamse in plaats van voor de Leidse lakennijverheid te spinnen, waarbij Amsterdam de verzekering moest geven aan de inwoners van Waterland hetzelfde, hogere loon te zullen betalen, als

zij van de Leidse drapeniers ontvingen ³⁸. Soms werd ook voor het spinnen op het platteland van Leidse kant een verbod afgekondigd, doch het werd in de regel niet herhaald en het was vaak als een strafmaatregel bedoeld voor die streken, waar betaling van stedelijke accijnzen werd verlangd maar geweigerd ³⁹.

Ten slotte nog de strijd tegen de buitenneringen in Holland in de zestiende eeuw. Vroegere maatregelen — en zij beperken zich niet tot Leiden — hadden een plaatselijk karakter gehad, maar het nieuwe van de bepalingen in de zestiende eeuw is geweest, dat nu de zaak op gewestelijk plan werd gebracht. Wellicht zal men daarin het effect mogen zien van een doorwerkend centraliserend bestuur, doch het moet vooral ook de nood van de Hollandse steden geweest zijn, gevolg van de oorlogen tegen de Wendische steden, de Friezen, Geldersen en Fransen, die economisch hun uitwerking hebben doen gevoelen. Vandaar het verzoek, bij de inhuldiging van de nieuwe landsheer Karel V in 1515 om de plattelandsbevolking 'binnen een mijl om de besloten steden onder het stedelijk accijnsrecht te brengen, waardoor aan haar sterke concurrentie-positie bij het uitoefenen der buitenneringen een einde zou worden gemaakt. Werd dat accijnsrecht er niet toegestaan, dan zouden de buitenneringen dienen te worden verboden ⁴⁰. Doch de wens der steden stuitte af op het verzet van de adellijke ambachtsheren, die profiteerden van de plattelandsnering. Terwijl de regering bij deze zaak aan het verlangen van de adel tegemoetkwam, viel, merkwaardig genoeg, een beslissing van de Grote Raad in 1520 ten gunste van Dordrecht uit, waarbij die stad voor 12 jaar zijn *Groot Octrooi* bevestigd zag en het platteland van Zuid-Holland aan de stedelijke bieraccijns werd onderworpen ⁴¹. Een nieuwe gemeenschappelijke poging der steden in 1525 tijdens de hachelijke financiële omstandigheden tengevolge van de oorlog met Frankrijk werd eveneens afgewezen. Pas in 1531 werd de Order op de buitennering toegestaan, echter niet in de stringente vorm, die de steden hadden verlangd: buiten de „besloten steden”, waartoe ook Alkmaar en Den Haag werden gerekend, zou niemand „van nieuws mogen opstellen eenige weverieën, loyerieën, metselarieën, timmerieën of andere gelijkke ambachten, negociatie of neeringhen, die men binnen besloten steden behoort te doen, noch deselve neeringhen doen ende exercceeren”, evenmin zou men binnen 600 roeden van de vrijheden van genoemde steden „van nieuws mogen opstellen eenige backerieën of tapperieën”, „noch oock opstellen opt platte lant eenige nieuwe brouwerieën”. Het is aannemelijk, dat de uitwerking van deze regeling niet aan de wensen van de steden voldeed: Kleine neringen en ambachten bleven in het algemeen toegestaan, zoals ook de *bestaande* grote neringen (draperie, brouwerij en scheepstimmerij)⁴². Met het Octrooi van 1531 voelde Leiden zich onvoldoende geholpen: in de ambachtsheerlijkheden in de omtrek kon de plattelandsnering zich handhaven. Het zullen waarschijnlijk vooral de moeilijkheden met Zoeterwoude geweest zijn, die Leiden tot de extra-inspanning bij de centrale regering brachten, die het 't octrooi van 1540 opleverden. De stad had zich beroepen op het

privilege van 135 1 en geconstateerd, dat „nochtans dien niet jegenstaende diversche personen hen vervoirderden lakenen, lappen ende voederlakenen vast aen der stede vesten ende poorten te maken, meest van hierlandsche wolle” (het gebruik van inlandse wol was aan de Leidse industrie verboden).

De klachten richtten zich vooral tegen de heerlijkheden Wassenaar, Oegstegeest en Leiderdorp. In het nieuwe octrooi werd niet alleen het verbod van laken reden binnen 500 roeden van de stadsvesten herhaald, maar bovendien werden de in de aangrenzende ambachten uitgeoefende neringen in drie categorieën verdeeld: zij, die deze neringen reeds vóór 1514 hadden uitgeoefend, mochten dit blijven doen; zij, die een nering waren gaan uitoefenen na 1514, maar vóór het octrooi van 1531 moesten die nering staken, doch kregen schadevergoeding van de stad; zij, die na 1531 begonnen waren, moesten daarmee ophouden zonder enige schadevergoeding. Merkwaardig is de op grond van het octrooi van 1540 door commissarissen ingestelde enquête in het gebied der 500 roeden rondom Leiden. Posthumus heeft die enquête geanalyseerd en haar later in haar geheel uitgegeven. Men krijgt de indruk van een povere bevolking, die ook van de Gelderse oorlogen te lijden had gehad. Toen ook nu opnieuw verplaatsing dreigde, heeft Leiden het ten slotte met verschillende ambachtsheren op een accoordje gegooid: in de eerste plaats in 1541 met die van Leiderdorp. Tegen betaling van een geldelijke tegemoetkoming door de stad heeft deze toegezegd in zijn ambacht geen „draperye ofte hanteringe met wolle” te zullen toestaan. Met de Heer van Zoeterwoude was geen accoord mogelijk. Toen deze, de Heer van Zwieten, overleden was, heeft Leiden de ambachtsheerlijkheid voor 5000 Karolusgulden aangekocht, doch toen in 1546 de keizer die koop slechts wilde goedkeuren onder voorbehoud voor zichzelf van een deel der boeten, die een belangrijk deel van de inkomsten van de ambachtsheer vormden, heeft Leiden, tegen een veel lagere som, het ambacht opnieuw verkocht. De stad deed dit echter niet dan nadat zij, opnieuw tegen een geldelijk offer, met de nieuwe functionaris een soortgelijk accoord had gesloten als met de ambachtsheer van Leiderdorp (1574). En hiermede heeft Leiden blijkbaar voor het vervolg het gevaar van de plattelandsconcurrentie in Rijnland kunnen bezweren ⁴³.

Hoewel ons verhaal veel weg heeft van een klaagzang van het platteland over de economische onderdrukking door de stad, kunnen wij toch aan het einde nog een wat gunstiger geluid laten horen. Uit de quohieren van de 10e penning van 1561 blijkt, dat Leiderdorp het grootste centrum van bedrijfsgroententeelt in Holland is geweest, met een oppervlakte van ca. 26 ha ⁴⁴. Hoewel dat oppervlak naar moderne maatstaven zeer gering is, mag men toch aannemen, dat althans in dit opzicht de nabijheid van de stad en de mogelijkheid van afzet aldaar een gunstige invloed op deze tuinbouw heeft gehad.

AANTEKENINGEN

1. K. Bücher, Die Entstehung der Volkswirtschaft 1 (le dr. 1893); W. Eucken, Die **Grundlagen** der Nationalökonomie, ⁵1947, p. 68 vgg.
2. H. Pirenne, Les villes du moyen-âge, in: Les villes et les institutions urbaines, 1 (1939), p. 419.
3. In zijn beschouwingen heeft Pirenne zich ook beperkt tot het gebied ten noorden van de Alpen.
4. H. Pirenne, Histoire économique et sociale du moyen-âge, édition revue et mise à jour . . . par H. van Werveke (1963), p. 65.
5. F. Rörig, Die europäische Stadt und die **Kultur** des Bürgermms im Mittelalter (²1953), p. 113 vgg.
6. G. Fink, Lübecks Stadtgebiet, in: Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte, Gedachtnisschrift für Fritz Rörig (1953), p. 243 vgg. F. Bruns - H. Weczerka, Hansische Handelsstrassen, Atlas (1962), kaarten 2, 3, 7, 8, 14.
7. I. H. Gosses, Stadsbezit in grond en water gedurende de Middeleeuwen (1903), voor het volgende, in het bijzonder p. 99-115.
8. W. Abel, Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters (²1955); T. S. Jansma, De „Wüstungen“ der late Middeleeuwen, in: Landbouwgeschiedenis (1960), p. 132 vgg.
9. E. Smith, Koop of spel, in: Jaarboek Amstelodamum 36 (1939), p. 39 vgg.
10. K. Bücher, Die **Bevölkerung** von Frankfurt am **Main** im XIV. und XV. Tahrhundert (1886).
11. Pirenne, Histoire économique et sociale du moyen-âge, ed. Van Werveke, p. 160, 218; H. Reincke, Bevölkerungsprobleme der Hansestädte, in: Hansische Geschichtsblätter 70 (1951), d. 8 vgg.
12. Rörig, Die europäische Stadt, p. 78.
13. Die **Bevölkerung** der deutschen Städte, in: Städtewesen und **Bürgertum** als geschichtliche Kräfte, p. 28, vgl. R. Mols, Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du **XIVe** au **XVIIIe** siècle 11 (1955), p. 374.
14. **Wüstungen** des ausgehenden Mittelalters, p. 32.
15. Mols, Introduction à la démographie des villes d'Europe 11 p. 360 vgg.
16. Idem, II, p. 363.
17. Gosses, a.w., p. 101.
18. E. C. G. **Brünner**, De order op de buitennering van 1531 (1918).
19. N. W. Posthumus, De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie 1 (1908), p. 39;
- J. F. Niermeyer, Delft en **Delfland** (1944), p. 92.
20. P. G. Bos, Het Groningsche gild- en stapelrecht tot de Reductie in 1594 (1904), p. 129 vgg.
21. Gosses. a. w.. o. 118. De aldaar in noot 5 vermelde accijns van 10 st. **per** vat, dient, volgens de aangehaalde plaats uit de **Informacie** 1514, 20 st. gelezen te worden.
22. R. **Häpke**, Die Entstehung der holländischen Wirtschaft. Ein Beitrag zur Lehre von der ökonomischen Landschaft, in: Verslag algem. vergadering der leden van het Historisch Genootschap, op 7 April 1926.
23. Vgl. W. van Ravesteijn Jr., **Onderzoekingen** over de economische en sociale **ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16de en het eerste kwart der 17de eeuw** (1906). Eerder dan te menen, dat Van Ravesteijn de Amsterdamse druk op het Noorderkwartier in de 2e helft der 15e eeuw overschat, geloof ik, dat Posthumus, De oosterse handel te Amsterdam (1953) die druk onderschat.
24. N. W. Posthumus, Geschiedenis Leidsche lakenindustrie 1, p. 292; T. S. Jansma, **Scheepvaartpolitiek** van Amsterdam in de tweede helft der vijftiende eeuw, in: Jaarboek Amstelodamum 47 (1955), p. 13.
25. Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland (1952), p. 2 vgg.
26. Leids Jaarboekje 43 (1954), p. 60.

27. P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen* (1910), p. 22, 42.
28. Gosses, a.w., p. 100; M.e. *Keurboeken van Leiden*, ed. Hamaker (1873), p. 4, 146, 272.
29. J. G. N. Renaud in: *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, p. 42 vgg.; Gosses, a.w., p. 102.
30. Posthumus, *Geschiedenis Leidsche lakenindustrie* 1. D. 377.
31. Th. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche Huis* (1908), p. 560, no. 91; p. 658.
32. In: *Kastelen, ridderhofsteden etc.*, p. 6.
33. Mols. a.w., II, p. 129, 219; III, D. 129.
34. Posthumus, *Geschiedenis Leidsche lakenindustrie* 1, p. 375.
35. Posthumus, t.a.p., 11 (1939), p. 7, 8, 19. Vgl. Posthumus, *Gegevens betreffende landbouwtoestanden in Rijnland in het jaar 1575*, in B.M.H.G. 35 (1914), p. 169 vgg.
36. Posthumus, *Geschiedenis Leidsche lakenindustrie* 1, p. 39, 130 vg.
37. Posthumus, a.w., 1, p. 105.
38. Posthumus, a.w., 1, p. 292 vgg.; Jansma in *Jb. Amstelodamum* 47 (1955), p. 13.
39. Posthumus a.w., 1, p. 132.
40. Briinner, *Order op de buitennering*, p. 77.
41. Brünner, a.w., p. 81.
42. Brünner, a.w., p. 126, 128.
43. Posthumus, a.w., 1, p. 135 vgg.; N.W. Posthumus, *Een zestiende-eeuwsche enquête naar de buitenneringen rondom de stad Leiden*, in B.M.H.G. 33 (1912), p. 1 vgg.
44. W. J. Sangers, *Gegevens betreffende de ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw (tot het jaar 1800)* (1953), p. 48, vgl. dez., *De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw (tot het jaar 1930)* (1952), p. 76 vg.

DE WITTE POORT AAN DE VLIET

door

Ir. H. A. VAN OERLE

Pleyte heeft er in zijn boek „Leiden voor 300 jaar en thans”¹ op gewezen, dat er in de oudste vestingmuur van de stad Leiden reeds een poort heeft gelegen, die de naam Witte Poort droeg. Het toenmalige stadsgebied werd omsloten door de Rijn en het huidige Rapenburg en Steenschuur, die toen vestgrachten waren.

Hij heeft deze poort geplaatst aan het einde van de Kloksteeg, in de toenmalige vestmuur, dus tegenover de Nonnensteeg. Deze poort is een andere dan de ons bekende Witte poort aan het einde van het Noordeinde.

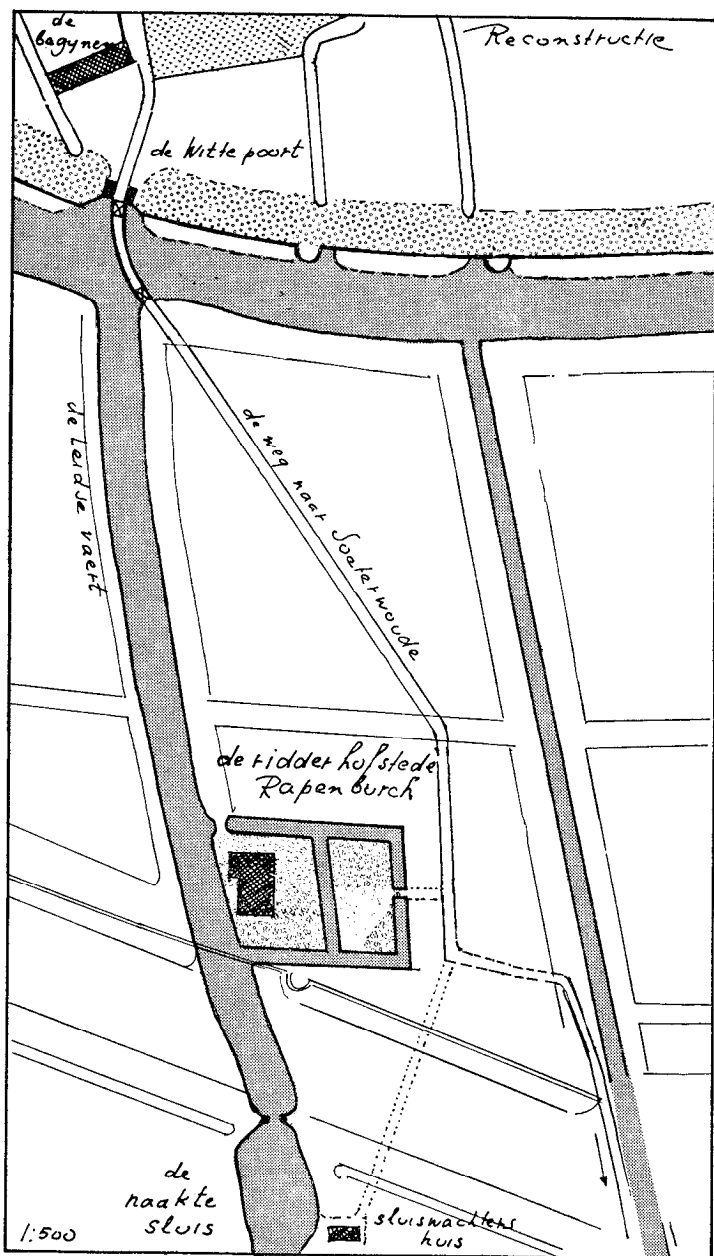
Pkyte heeft deze conclusie gegrond op een passage in het Stedeboek² — hem door jhr. Rammelman Elsevier gewezen — betreffende de bepaling van de hoofslag³ van de brug over de Voldersgracht tussen de beide Schoolstegen. Op de Donderdag na St. Victorsdag in het jaar 1435 werd deze verhoefslagging als volgt vastgesteld en in het Stedeboek geregistreerd⁴:

„Item tot deser brugge sellen gelden van der Hagepoort⁵ an beider siden ende an beide siden van der straet tot Ghijs Nachtegaels huys toe en an die ander siden tot Hugen van der Hant Claesz. huys toe ende die westside van der Varckensstege totten kerkhove toe⁶ ende van meester Andries dat kerkhof omme gaende tot den Begheynhove toe streckende van den Begheynhove die oude vest langs tot Mees Leuwens. huys⁷ toe ende al dat er woen twysken den Verkenstege ende der stede oude vest. , .”

De omschrijving geeft dus nauwkeurig de begrenzing aan van het rayon. Zij begint bij de Noortpoort, loopt oostwaarts aan, aan beide zijden van de Breestraat tot de toenmalige Varckensstege, buigt zuidwaarts af tot het Pieterskerkhof, vervolgt langs de noord- en westzijde ervan, de noordzijde van de Kloksteeg om langs het Rapenburg O.Z. „der Stede oude veste” weer in het beginpunt terug te komen.

Dit hield in, dat de aangehuisden van de binnen dit rayon liggende straten moesten bijdragen in het onderhoud van de brug over de Voldersgracht. In de verhoefslagging was ook begrepen een gebied buiten de Noortpoort in de stadsuitbreiding van 1386/89 aan beide zijden van het Noordeinde „van de Hagepoort an beyden siden” zoals de omschrijving in het Stedeboek luidt.

In het jaar 1386 had de stad Leiden vergunning gekregen het stadsgebied in westelijke en zuidelijke richting 62 roeden uit te breiden. De grens zou nu

gaan lopen langs de singelsloot van de huidige Witte Singel, langs de huidige Geregracht tot de Costverloren poort aan het einde van de Voorstad op de Hogevoerd, ter plaatse van de huidige Kraaierstraat.

Het gebied, tot de hoefslag behorende, dat zich uitstrekte ten noorden van de Vliet tot het Galgewater heette „Rapenburgh”, welke naam het, als we de mededeling van S. van Leeuwen voor waar houden, ontleende aan een gelijknamig groter gebied, waaruit het was afgescheiden.

In 1435, het jaar van de vaststelling van de verhoefslaging van de genoemde brug, was dit gebied nog niet of nauwelijks bebouwd. De grote nieuwe stadspoort, de ons bekende Witte Poort, was juist gereed gekomen ⁹. Voordien werd dit gebied door wachters bewaakt ¹⁰.

Degenen, die in de nieuwe uitleg reeds hadden gebouwd, vielen voorlopig onder de bestaande hoefslag.

Toen de nieuwe stadsuitleg tot ontwikkeling kwam en in de bonnen Noord- en Zuid-Rapenburg de nodige kunstwerken, zoals de bruggen, waren gebouwd, was het tijdstip gekomen om in de verdeling der kostdragers wijziging te brengen en de hoefslag te veranderen.

Op St. Lucasavond in het jaar 1458 wordt door het gerecht besloten „dat van der Hagepoort an beyden zijden totter brugge toe, die die Witte poort plach te wesen niet meer gelden en sullen totten bruggen die leyt over de Volresgracht after der Lombarderhuys overmits, dat hij alle die bruggen die leggen in ‘t nuwe lant ter Vliet toe houden en gelden moeten”¹¹.

Losgemaakt uit de hoefslag werd het in 1389 binnen de stedelijke jurisdictie getrokken gebied „Rapenburg”. Dit gebied ter weerszijden van het Noordeinde „van der Hagepoort an beyden siden” zou nu voortaan gaan bijdragen in de onderhoudskosten van de bruggen in de bonnen Rapenburg, en derhalve niet meer in die van de brug over de Voldersgracht.

Als uiterste grens van de hoefslag in de nieuwe uitleg wordt genoemd de brug, „die die Witte poort plach te wesen”. Deze poort bestond dus niet meer, maar lag nog voldoende in de herinnering om als plaatsbepaling te kunnen dienen. Deze grens wordt nog verduidelijkt door de nadere omschrijving: „t nuwe lant ter Vliet toe”.

De toenmalige Witte Poort lag dus op de plaats, waar de Vliet de stadswal kruiste. Dit wordt nog bevestigd door een reparatie-rekening aan deze poort van 1419, waarin gesproken wordt van „die Witte poort in die Vliet” ¹².

Het is uit deze aantekening duidelijk, dat de hier genoemde Witte Poort niet identiek is met de ons bekende, gelegen aan het einde van het Noordeinde. Deze onlangs gereed gekomen, zeer monumentale stadspoort werd toen nog aangeduid als de nieuwe Haagpoort ¹³.

In de stadsrekening van 1426 worden de Grote Nuwe poort en de Witte Poort na elkaar genoemd¹⁴.

Dat de nieuwe poort na het verdwijnen van de oude, in de volksmond dezelfde naam kreeg, is niet zo toevallig. Het drogen van de witte lakens,

waaraan de Witte Singel haar naam dankt, geschiedde vermoedelijk voordien eveneens op de toenmalige stadswal.

Pleyte heeft dus terecht het bestaan van een voorganger van de huidige Witte Poort gesignaleerd ¹⁵. Ten onrechte heeft hij deze geplaatst aan het einde van de Kloksteeg. Hij grondt zijn mening op het feit, dat de grens van de hoefslag aan de Kloksteeg gelegen zou hebben. Het is hem ontgaan, dat de hoefslag aan de overzijde van de voormalige vestgracht, thans Rapenbutg, zich verder uitstrekte tot de Vliet.

In het nieuwe land aan de overzijde van de vestgracht, het huidige Rapenburg, waarop de mutatie van de hoefslag in 1458 betrekking heeft, liep deze verder door „ter Vliet toe”.

De moeilijkheid dat „t nuwe lant ter Vliet toe” met de plaatsbepaling van de Kloksteeg moeilijk in overeenstemming te brengen was, loste hij op door de Vliet en de Cellebroedersgracht identiek te stellen, hetgeen, zoals we zeker weten, niet houdbaar is.

Een rol hierbij heeft ook gespeeld de overweging, dat aan het einde van de Kloksteeg, in die dagen „Coninxweg” geheten, een stadspoort wel in de lijn der verwachting lag. In het landschapspatroon buiten de stadswal is echter op die plaats geen enkele aanwijzing voor een oude uitvalsweg ter plaatse aan te wijzen.

De juiste plaats van een oude Witte Poort is natuurlijk vast te stellen uit een -keur van 1389., waarbij de aanleg van de nieuwe stadsgracht om de nieuwe stadsuitbreiding door het gerecht werd geregeld. De afstand tot de nieuwe vest werd op 62 roeden gesteld. Uitgezet in het terrein blijkt dat de stadsmuur juist gelijk ligt met de voorkant van de huizen van het Rapenburg.

De plaats van het oude Vlietgat is nog goed te herkennen. De onregelmatige zetting van de huizen wijst op het historisch verleden van deze plaats. Het oude Vlietgat lag met de voorkant gelijk met de voorgevels van de huizen aan het Rapenburg. De weg is eerst aangelegd toen de oude vestgracht woonstraat werd. Deze watergang werd als overkluizing uitgevoerd. Een goed beschouwer ziet nog in de walkant de boog van de doorgang, welke men bij alle herstellingen gehandhaafd heeft.

We moeten ons de Witte Poort voorstellen als een klein bouwwerk. Een poortgebouw van bescheiden afmeting, alleen bestemd voor het doorlaten van voetgangers en vee aan de lijn. Eerst veel later werden de stadspoorten zodanig verbreed, dat er wagens doorheen passeren konden.

Zij was met riet gedekt ¹⁵.

Hierbij moet hebben aangesloten het watergat met de poort, waar de Vliet de stadsmuur binnenstroomde ¹⁶.

In 1419 worden er nog verschillende reparaties aan verricht. Zij was toen nog volop in functie. Uit de betaling van de bewaking blijkt, dat hier altijd 2 of 4 man wachtpersoneel aanwezig was, welk aantal voor de andere poorten niet onderdeed. Er was ook een wachthuis bij.

In 1426 worden voor het laatst reparaties aan deze poort vermeld. Zij moet daarna spoedig uit het stadsbeeld verdwenen zijn, zoals uit de **hoefslagbepaling** van 1435 blijkt. Haar taak was toen overgenomen door de poort in de nieuwe stadsmuur, de Koepoort.

In 1419 deden ze nog samen dienst. De Koepoort, welke reeds vanaf het jaar 1400 in aanbouw was, bleek toen nog niet gereed te zijn. Daar werd een lichte bewaking van één man in stand gehouden.

Hiermee is een reeds lang vergeten poort in de historie teruggebracht.

De waarde hiervan is meer dan een louter geschiedkundig feit. Het bestaan en de plaatsbepaling van deze in vergetelheid geraakte stadspoort is van belang, omdat hierdoor meer licht wordt geworpen op de structuur van het gebied waar de stad is ontstaan.

Het is een belangrijk gegeven voor de reconstructie van de weg en het water, die hier aan de zuidkant van de stad het stadsgebied zijn binnen gekomen.

Hier stroomde de Vliet het stadsgebied binnen. De Witte Poort lag „in de Vliet” zoals de rekening vermeldt.

De weg van Zoeterwoude, een zeer oude weg, die we nu nog kunnen volgen tot het beginpunt van de Doezastraat, waar vroeger de Koepoort lag, moet hier het stadsgebied zijn binnengegaan vóór dat deze laatste poort na de stadsuitleg van 1386-89 haar functie overnam.

AANTEKENINGEN

1. Leiden voor 300 jaar en thans. Blz. 31 Bijl. XIIIa Blz. 111.
2. Gemeente archief. Secretarie-archief 1253-1575 inv. no. 84.
3. Dit is de kostenverdeling van het onderhoud over de aangehuisden.
4. Stedeboek Fol. 90.
5. Dit is het Noortpoorthuis of de Noortpoort aan de Breestraat bij de St. Antonisbrug gelegen.
6. Thans Korte en Lange Schoolsteeg.
7. Gelegen op de hoek van de Breestraat en het Rapenburg 0.2. dat na de stadsuitleg „der stede oude veste” wordt genoemd.
8. S. van Leeuwen,
Nader bewijs: „Twisken der Rijn **ende** Korbuloosgracht, nu de Vliet, . . . welke gehele streek Rapenburg genoemd werd.” Bij de bonindeling kreeg dit gebied de naam Noord- en Zuid Rapenburg. Bij de latere indeling in wijken raakten deze benamingen in onbruik en werd de benaming „**Rapenburg**” verengd tot aanduiding van de gracht met de wegen.
9. Mr. A. **Meerkamp** van Embden, Stadsrekeningen. Deel 11 1424/34, blz. 398. Anno 1433/34.
10. Mr. A. **Meerkamp** van Embden, Stadsrekeningen. Deel 1, blz. Anno 1400.
11. Geschreven als kanttekening in het stedeboek bij de hoofslagbepaling van 1435.
12. Mr. A. **Meerkamp** van Embden, Stadsrekeningen, 1390-1424. Deel 11, Blz. 356. Anno 1419. Ten onrechte plaatst **Meerkamp** v. Embden achter „poort” een komma, die niet in het handschrift voorkomt. Deze nadere plaatsbepaling, die men elders nooit aantreft, diende ter juiste onderscheiding van de Witte Poort (de nieuwe Haagpoort) aan de **Haagweg**, die in 1400 als noodpoort en in 1426 als definitieve poort was gebouwd.
13. Mr. A. **Meerkamp** van Embden. Deel II, blz. 398. Anno 1433.

14. Mr. A. **Meerkamp** van Embden. Deel 11, blz. 141. Anno 1426.

15. Blok heeft ten onrechte en zonder nadere motivering het bestaan van een „oude” Witte poort” in twijfel getrokken.

16. Mr. A. **Meerkamp** van Embden. Stadsrekeningen van Leiden 1390-1434.

Deel 1: 1419, blz. 354 „**van** die **scool** te stoppen, en die Witte poort, van riet.. .”

Deel 1: 1419, blz. 352 „**Bi** Willem Naghel **ende** Jan Boudenstoon an hout gehaelt tot Jan van Schoten gebesechr uptie Witte poort. . .”

Deel 1: 1419, blz. 358 „**Houten** Jan van 6 daghe gravens bi die Witte poort.”

Deel 1: 1419, blz. 356 „**van** die Witte poort, **also** dat waghenscot offghenomen was, dat weder te maken. . .”

Deel **II**: 1426, blz. 92 „**Betaelt** van 25 wagescot daar men ‘t huis aan die Witte poort mede cleede.”

ILLUSTRATIE

afb. 27. Vroegere plaats van de Witte Poort in de bocht van het Rapenburg. Foto Van der Horst.

LI JNCLICHE

Situatie van de „oude” Witte Poort.

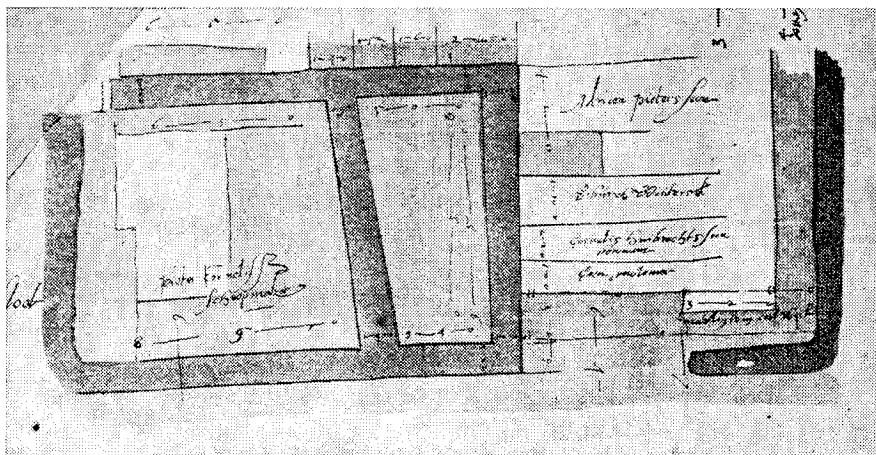
EEN RIDDERHOFSTAD RAPENBURG

door

Ir. H. A. VAN OERLE

Ongeveer 50 jaar na de tweede uitgave van **Orlers** geschiedenis over Leiden van 1641 kreeg mr. Simon van Leeuwen opdracht van het stadsbestuur een bijschrift te maken onder een grondkaart der stad waarin de hoofdfeiten uit de geschiedenis van Leiden moesten worden **vermeld**¹. In dit verhaal dat we kennen als Korte **Bescgrijving** van het Lugdunum Batavorum, nu **Leyden**² ... doet hij mededeling over het bestaan van een „**stenen** Burg ofte sterkte” welke zou hebben gestaan „**schrieke**s over het Bagijnhoff”³. Hij brengt het bezit terug tot de Heren van Raaphorst, ambachtsheren van Zoeterwoude, die hier zouden hebben geresideerd. In het vervolg hierop, genaamd „**nader bewijs**” noemt hij dit versterkte huis Rapenburg of Raaphorstenburg⁴, doch hij laat zich minder duidelijk uit over de plaats van dit kasteel of ridderhofstede dat „... al jaren lang te voren vervallen is geweest, omdat men de plaats niet en weet waar het **selve** gestaan heeft als alleen twischen der Rijn **ende** Kurbulosgraft nu de Vliet moet gelegen hebben, welke gehele streek Rapenburg genomt werd.”

Ofschoon bekend is dat Van Leeuwen, als ambachtsheer van Zoeterwoude,

in de geschiedenis van de streek wel geïnformeerd was, is het bestaan en de plaats van dit versterkte huis alsmede de afleiding van de naam Rapenburg door hem niet nader aangetoond.

Toch brengt zijn bericht en plaatsaanduiding ons op een spoor, dat nieuwsgierigheid gaande maakt. Speurend in het regelmatig kavelpatroon van het landschap, blijkt er inderdaad, landwaarts gezien van af het bagijnhof in schuinse richting een door water omsloten terrein te liggen, dat blijkens zijn vorm op een versterkt huis moet teruggaan.

Het is het terrein ons bekend als het Consciëntieplein dat gelegen is aan de Vliet.

Het oudste deugdelijk gegeven is de opmeting die de landmeter Van Dulmen-horst omstreeks 1585 hiervan heeft gemaakt en die van het grachtenboek is opgenomen.

Het geeft de aanleg weer van een terrein aan de Vliet, waarop een versterkt huis moet hebben gestaan met aan de landzijde een voorterrein of voorburcht.

Het gehele terrein was met grachten omgeven.

Deze voorstelling wordt ten eerste ondersteund door de kaart van Jacob van Deventer. Hij geeft in zijn kaart alle belangrijke gebouwen en vestingwerken in vogelvlucht aan. Ook dit huis, dat in de geschiedenis als „het eiland” wordt aangeduid, staat als een belangrijk gebouw aangegeven.

Driessen deelt voorts mede⁵ dat dit huis een leenroerig domein was, toebehoorend aan het huis Palestein.

Er zijn dus redenen genoeg, die aan de veronderstelling, dat hier een oud versterkt huis lag, voedsel geven.

In de belastingboeken wordt het gemeld als scheepswerf.

In 1736 vervalt het aan het weeshuis en wordt voor f 200,- verkocht, waarbij het beschreven staat als het Blokhuis, zijnde een groot vierkant gebouw.

Op de vogelvluchtkarten van Bast en Blaeu staat het zo afgebeeld.

De situering is vrij duidelijk. Aan de westzijde lag het aan de Vliet en aan de oostzijde was de toegang vanaf de Zoeterwoudseweg, die door de oude Witte Poort liep.

Hiermede is de geschiedenis van het huis Rapenburg nog niet tot klaarheid gebracht. Bij de sanering van het Consciëntieplein zal er gelegenheid zijn een onderzoek naar de oude funderingen in te stellen.

Voor onderzoekers kan echter het bovenomschrevene meer licht werpen op andere archiefvondsten.

AANTEJSENINGEN

1. P. J. Blok, Geschiedenis **eener** Hollandsche Stad - inleiding.

2. voluit: Vervattende een verhaal van haar Grondstand, Oudheid, Opkomst, **Voortgang**

ende Stadsbestier, Sampt het graven van den Ouden en Nieuwen Rijn, met de Oude **ende** Nieuwe Slijkwateringen van **deselve**.

3. Blz. 18.

4. Blz. 411.

5. Driessen — Openbare werken der Stad Leiden IV blz. 3. Pelinck — Openbare Gebouwen.

CLICHÉ

Situatie van de „**ridderhofstad**” Rapenburg. (Zie ook vorige artikel)

LI BERTATIS ERGO

De beroerten binnen Leiden in de jaren 1566 en 1567

door

D. H. A. KOLFF

Inleiding

De strijd, die zovele steden in de 15de eeuw onder leiding van hun magistraten tegen de bourgondische vorsten en hun opvolgers hadden gestreden, vond in de 16de eeuw geen vervolg. De magistraten lieten zich het toezicht van de hogere overheden welgevallen, een toezicht, dat zich overigens vrijwel beperkte tot de benoemingen van schepenen en burgemeesters. De ambten in de stad kwamen in handen van een klasse, die meer en meer de organisatie van alle stedelijke bedrijvigheid door middel van de gilden ondermijnde. Met vaak al omvangrijke **kommerciële** en industriële ondernemingen had deze klasse belang bij de handhaving van de politieke status quo; in haar vond de staat nu haar grootste steun. De gilden, die vroeger in vele steden een rol in het bestuur hadden gespeeld en thans daarvan waren uitgesloten, zagen deze veranderingen met ongenoegen. Hun kleinere bedrijven leden eerder onder economische **krisen** en prijsstijgingen. Voor hun malaise stelden zij de magistraat, die zich zowel sociaal als economisch steeds meer van hen verwijderde, verantwoordelijk. Bij de opstanden in 's-Hertogenbosch in 1525 en in Brussel in 1532 waren het de gilden, die de leiding hadden en hun invloed op de stadsregering poogden te herstellen. In Gent grepen in 1539-'40 de gilden de macht. Hier, waar de industrie sinds enige tientallen jaren zijn bloeitijd achter zich had liggen, kwam ook het proletariaat in beweging, zozeer zelfs dat de gilden het initiatief verloren en er anarchie in de stad **heerste**. De proletarische beweging breidde zich uit naar een aantal andere Vlaamse steden. Godsdienstige aspecten had deze beweging echter niet. a

Bekend is hoe zwaar Karel V de stad strafte. Voor een rol van de gilden was daarna in de landspolitiek definitief geen plaats meer. De oppositie tegen de alleenheerschappij, aldus **Pirenne**, had vanaf dat ogenblik nog slechts de Staten als organen.

Dat wil met zeggen, dat alle stedelijk verzet van magistraat, gilden en proletariaat nu was gebroken. De magistraat protesteerde verder tegen **aantas-**

ting van voorrechten. En in het Leiden van 1566-'67 traden ook de ambachtslieden weer op de voorgrond.

Evenals de gilden in het Gent van 1539 hadden zij, georganiseerd in hun schutterijen een uitsluitend politiek programma tot hun beschikking. Hier hopen wij te beschrijven, hoe in Leiden twee groeperingen, de één met een religieus, de ander met een politiek program, elkaar niet hebben kunnen vinden. Het grote verschil met 1572 lijkt, dat toen onder invloed van de Nederlandse Gereformeerde gemeenten in het buitenland wel eenheid ontstaan was.

De gebeurtenissen zelf zijn door Knappert^b reeds beschreven. Het verhaal in de chronologische volgorde zal daarom hier niet volgen. Het gaat nu slechts om een model, dat overigens pas geldig kan zijn, als het staande blijft na toetsing aan de feiten van 1572 en onmiddellijk daarna. En het moet erkend, dat dit in hetgeen volgt nog niet gebeurt.

Rijnland

Het is misschien dienstig een indruk te krijgen van de stemming in Rijnland ten opzichte van geuzen en ketters. In hun woonplaats Voorschoten ontmoeten de edellieden Jacob van Wijngaarden en Arend van Duivenvoorde, beiden ondertekenaars van het Compromis van edelen, weinig begrip voor hun houding.¹ Jonker Arend was trouwens altijd al een vreemde in het dorp. Hij kwam niet vaak op het huis Duivenvoorde, dat met meubels en al toebehoorde aan zijn oom Adriaan van Duivenvoorde, deken van Dordrecht, die hem tot zijn erfgenaam had benoemd. De buit van Alva zal er later slechts bestaan uit een klerenkist. In augustus 1566 was hij nog in het dorp gezien, dragende de grauwe mantel van de geuzen, maar na het beeldbreken tegen het eind van die maand niet meer. De schout van Voorschoten verklaarde later, dat van Wijngaarden, die zoveel meer betekende voor de geuzenbeweging dan Van Duivenvoorde, en die gedurende de troebelen in Rijnland bleef, met hem „nyet en converseerde, overmits sy eenige questien tsamen hadden”. Met zijn vriend Herbert van Raaphorst uit Wassenaar verstoorde Van Duivenvoorde later de kerstviering in de abdij van Egmond, beledigde er de bisschop van Haarlem, dwong een broeder „vive les gueux” te roepen en vierde nieuwjaar met de wijn van de lekebroeders te Heiloo, om, alvorens naar Egmond terug te gaan, nog enige dagen op kosten van de fraters van Beverwijk te leven, zich bij dit alles verschuilende achter de namen van Brederode en Lodewijk van Nassau.² De boeren uit Voorschoten hadden hem intussen niets te verwijten.

Over Wijngaarden waren zij minder tevreden. Hij bezat in het dorp het huis ter Lips, waar hij met zijn vrouw en twee kinderen woonde, en hij had moeten begrijpen, dat het zijn taak als voornaamste edelman van Voorschoten was om over de oude katholieke religie te waken. In plaats daarvan spande hij zich in voor de zaak van de Leidse gereformeerden. Het was beter geweest voor de rust in het dorp, aldus de vice-pastoor, als hij zich „soe veel mitte religie nyet gemoeyt en hadde”. Waar bestond dan deze bemoeienis uit?

Hij had, toen hij op 7 september door het dorp reed, de koster gewaarschuwd de volgende dag, Maria-geboorte, de klok niet te luiden en aan de pastoor te zeggen, de dienst voortaan te doen zoals in de Pieterskerk te Leiden, waar niet meer gezongen werd. De pastoor had om raad gevraagd aan de commandeur te Leiden, tevens pastoor van de Pieterskerk, die vond dat men in Voorschoten maar gewoon door moest gaan. Toch werd op de feestdag de mis slechts gelezen en daarna celebreerde de pastoor zelfs twee dagen in het geheel niet.³ De koster had niet durven luiden, maar de „buyren”, tegen alle nieuwigheden en minder geïntimideerd dan hij, hadden zijn taak overgenomen.

Verder ging de verstoring van de landelijke rust niet. Niemand deed zich als ketter kennen. Aan de schout, hoewel de zeventig jaren reeds gepaseerd, zal zijn taak niet te zwaar gevallen zijn.

Te Wassenaar drukte Jonker van Raaphorst zijn stempel op de gebeurtenissen. In het begin van 1566 was zijn vrouw gestorven. Terstond had hij de meubels uit het huis Raaphorst laten halen en zestien morgen land verkocht om daarmee een schuld van meer dan tweehonderd gulden te betalen, voordat hij, zoals men in het dorp zei „mede te dachvaert in Brabant ginck”. Ook hij was immers lid van het Compromis. Daarna was hij in de kost bij de schout, die blijkbaar ook herberg hield, en waar hij „dagelickx . . . opte Banck sadt drinckende, van smorgens vroeck tot savents late”, zodat hij al gauw weer tachtig gulden schuld had. Hij bezat in de kerk van Wassenaar twee altaren, die hij, in gezelschap van zijn uit Leiden afkomstige kapelaan, Cornelis van Sonneveld, liet afbreken. Dat hij de organist in die kerk tijdens het hoogtepunt van de mis het „vive les gneux” liet spelen werpt al geen nieuw licht op zijn waardering voor het sakrament.

Tevergeefs trachtte hij de schout over te halen de samenkomsten met de nieuwe predikant bij Leiden te bezoeken. Men zou aan deze mistroostige drinker zijn al vermelde avontuur met Arend van Duivenvoorde benoorden het IJ willen gunnen.

Nog andere edellieden waren te Wassenaar actief, zoals een geldersman genaamd Mommer, die moeite deed een priester te Wassenaar te doen preken en een dispuut te laten houden met de kapelaan. Deze weigerde dit, hem „renvoyerende tot die van Loven”.

Jonker Cornelis van Assendelft, zoon van wijlen mijnheer van Goudriaan, bood de kapelaan driehonderd gulden als hij zich aan de zijde van de gereformeerden schaarde.⁴ Deze ging er niet op in en wilde ook het kind van Van Assendelft niet „in duyts” dopen, waarop de pasgeborene in het nieuwe geuzenhuis van de Leidenaars buiten de Witte Poort gedoopt werd.

Behalve deze jonkers weet later ook in Wassenaar niemand kettters te noemen.

Onder leiding van de Leidse predikant werden in Rijnsburg diensten binnenshuis gehouden. In Katwijk aan Zee waren niet weinig wederdopers. De

pastoor en de kapelaan hadden ketterse sympathieën, waren het dorp uitgevlucht, maar in de onstuimige tijd na de beeldenstorm teruggekeerd.⁵ Lang niet ieder liet er, evenmin als in Katwijk aan de Rijn, op tijd zijn kinderen dopen, maar het waren vissers en andere schamele lieden met weinig goederen en konfiskatie door Alva zou de moeite niet lonen. De baljuw zei tenminste in eind 1567 zich maar één Katwijker te herinneren, „die hem nyet en wilde reguleren als een goed christenmens&“, maar die was toen al overleden.

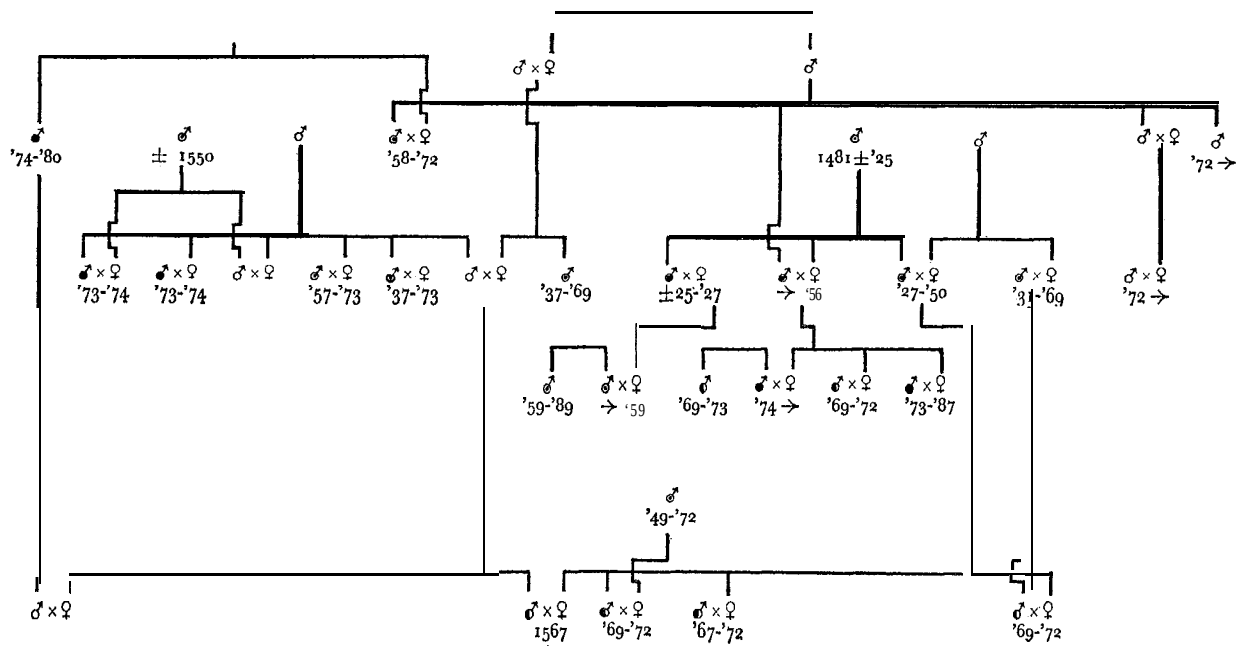
Uit Valkenburg vermeldde hij slechts één man, die de raad had gegeven het heilig kruis te breken, terwijl hij uit Sassenheim, Oegstgeest of Leiderdorp niets wist te berichten, dat Alva kon interesseren. Geheel in overeenstemming hiermee is een bericht uit andere bron, dat de Leidse beeldenstormers ook in Leiderdorp huishielden, „jagende de nonnen langs de dijk’ maar door de boeren uit de omtrek al gauw werden verjaagd.⁶ Is hier de plattelandsschutterij in de weer? Misschien, maar nergens wordt van het ingrijpen door deze instellingen melding gemaakt.

Uit Voorburg, weliswaar buiten Rijnland, was iemand voortvluchtig, die zich veel met een predikant en met de nieuwe religie had ingelaten, maar, „die welcke notoir is, dat hij halff dul is ende dyckwiels an boijen leijt“.

Binnen Noordwijk werd in de periode van het beeldbreken het St. Barbaraklooster geplunderd en in brand gestoken, waarbij ook de kapel vernield werd, en wel, zoals een veel latere bron meldt, door „eenige waalen en andere arme en baldaadige Vreemdelingen, geholpen door zommige geringe Ingezetenen van het dorp Noordwijck en van Noordwijck op Zee“.⁷

Vele pastoors waren van het oude geloof afgeweken. Die van Rijnsburg was een van de weinigen, die er in volhardde.* De pastoor van Warmond erkende na de beeldenstorm met spijt, dat hij de Augsburgse confessie had onderwezen.⁹ Nicolaas Symons, *clerius Tornacensis*, was pastoor van Heer Jacobswoude tijdens de troebelen. Hij werd wegens geloofsafval te Utrecht gevangen gezet en was na de Pacificatie van Gent predikant in Woubrugge.¹⁰ De pastoor van Hoogmade hield het omtrent het geloof met het grootste getal. ‘s Ochtends deed hij alle kerkdiensten op zijn katholijks, ‘s namiddags preekte hij op zijn gereformeeds.¹¹ De man was Adriaan Johansz. Taling¹², die in 1573 te Leiden als predikant werd aangesteld.¹³

Dat de kommissarissen van Alva in 1567 en ‘68 meer belangstelling hadden voor gefortuneerde kettters, dan voor armere verdachten, blijkt duidelijk uit hun korrespondentie.¹⁴ Toch werden ook te Leiden zeer eenvoudige lieden gedagvaard, als ze het kennelijk te bont hadden gemaakt. De nauwkeurigheid, waarmee de baljuw van Wassenaar mensen vermeldt, die twee jaar geleden hun kind niet lieten dopen, of een onmaatschappelijk element, dat inmiddels reeds is gestorven, doet vermoeden, dat veel meer sporen van echt gewelddadige ketterij op het platteland van Rijnland niet te vinden zouden zijn geweest. Integendeel ziet men de boeren optreden als verdedigers van het rooms-katholicisme en voorzover er ketterij was, schijnt dit vooral van do-

- ♂ 40^e geworden vóór 1566.
 ♂ 40^e geworden tussen 1566 en 1572.
 ♂ 40^e geworden na juni 1572.
 → '59 = tot 1559.
 '72 → = van 1572 tot na X580.

Franciscus
Dusseldorpius

perse aard. De plunderzieke inwoners van Noordwijk en Noordwijk aan Zee schijnen een uitzondering te vormen.

Hun vernielzucht hoeft echter geenszins voort te komen uit reformatorische overtuiging. Beide dorpen worden elders juist genoemd als voorbeelden van plaatsen, die in grote meerderheid katholiek bleven.¹⁵

Geen wonder, dat wie onder de adel van de streek naar ketterse geestverwanten zochten, zich wendden tot Brederode of naar Leiden. Waarom juist de stad voor de tegenstanders van de plakaten extra kansen leek te bieden zal nog blijken, maar duidelijk is al wel, dat Leiden zelf door zo'n ontwikkeling bron van onrust voor haar omgeving moest worden. Dit alleen al door de hagepreken, die in meerderheid door edellieden buiten de muren werden georganiseerd en door Leidenaars bezocht.

Bron van onrust was Leiden niet zo lang daarvoor al geweest. In begin 1563 werd de rijke abdij Leeuwenhorst te Noordwijkerhout, bewoond door adellijke nonnen, het slachtoffer van een nachtelijke overval, gepleegd door „boeven ende rabbauwen” gewapend met zinkroeren, zwijnsputten en dergelijke.¹⁶ Men was met schuiten uit Leiden gekomen, plunderde en bedreef in het klooster allerlei geweld. Maar boeven en rabauwen plegen noch schuiten, noch zinkroeren (vuurwapenen), noch een doelmatige organisatie te bezitten. In de stad was vóór deze gebeurtenis enige weken lang een bijzondere nachtwaak gehouden.¹⁷ Daar was blijkbaar meer gaande en de Leidse verhoudingen en voorvallen beloven dan ook meer aanleiding tot commentaar te geven.

Leiden

De vroedschap

Bezien wij eerst het regerend kollege van de stad. Het bestaat uit veertig door koöptatie gekozen leden, eventueel aangevuld met enkele oud-magistraten. De vrijwel allen zeer gefortuneerde veertigen zijn onderling nauw verwant. De uitgegeven stamboom van Frans Fransz. van Dusseldorf is hiervan een duidelijk voorbeeld. Deze stamboom¹⁸, enigszins aangevuld¹⁹ vertoont alleen al zesentwintig vroedschappen. Een genealogisch onderzoek zou zeker nog enige dergelijke verwantschappen aan het licht brengen.

Het zou niet verwonderen als dan zou blijken, dat alle leden familiebanden met elkaar onderhielden. Bij de koöptatie werd als regel aangehouden, dat noch vader en zoon, noch twee broers tegelijkertijd lid mochten zijn.

Ook broederszoons en zusterszoons waren waarschijnlijk uitgesloten; des te belangrijker werd de huwelijksband in de stedelijke politiek. Wel was het voor zoon of broer van een veertige mogelijk als burgemeester of schepen gekozen te worden. Zo'n burgemeester bleef dan, na zijn eenjarige ambtstermijn gerechtigd de vergaderingen als vroedschap bij te wonen; of dit ook bij

de oud-schepenen het geval was werd niet duidelijk, evenmin hoe het zat met het stemrecht van deze oud-magistraten.

Ruwweg de helft van de vroedschappen bekleedde vrijwel voortdurend, behalve in hoge ouderdom, de funktie van burgemeester of schepen. Daarnaast verdeelden de veertigen – veelal onderling – de funkties van thesauriersmeesters, weesmeesters, vestmeesters en waardijns,²⁰ tezamen twee en twintig funkties. Ook van de heiligegeestmeesters, de kerk-, getijde-, huiszitten- en gasthuismeesters van de drie parochiekerken, van de leproosmeesters, de superintendenten van verschillende gilden, de toezinders over de kloosters en van enkele andere funktionarissen was het merendeel veertigraad of zou het worden.

Alle politieke invloed was zo gemonopoliseerd door een kleine groep verwanten, die vanouds ook economisch de grootste macht bezat. Want het waren vooral de drapeniers, die tezamen met enkele brouwers, steenbakkers en rijke kooplieden, via de raad, de stad beheersten. Te Leiden had al meer dan een eeuw lang één produktietak, de draperie, alle overige in belangrijkheid overtroffen.²¹ In tegenstelling tot de ontwikkeling in vele andere middeleeuwse steden, hadden de Leidse grootindustriëlen de textielgilden nooit tot enige zelfstandigheid laten komen.²² Gildedwang was er bijna niet geweest²³ en de leden van de andere ambachten waren voor hun inkomsten afhankelijk van de bloei der lakenindustrie geweest.

Maar in 1566 betekende de draperie nog slechts een schijn van wat zij bij het begin van de eeuw nog voor de stad was geweest. Er was een groot lompenproletariaat, maar Posthumus noemt het Leiden van de jaren '60 overigens niet meer dan een plattelandstad.²⁴ De vroedschap heeft de grondslag van zijn macht in de loop van de laatste dertig jaar zien verdwijnen, of wellicht heeft hij het juist niet gezien, want van aanpassing was geen sprake. Geen nieuwe beroepen werden opgenomen; het isolement van de familieregering nam alleen toe²⁵ en daarmee haar kwetsbaarheid. En dat terwijl het steeds onmogelijker moest worden weerstand te bieden aan de centraliserende tendenzen van Brussel en Den Haag en juist toegeven in deze richting het wantrouwen van de niet in de stedelijke regering gekende ambachtslieden zou opwekken. Ook bestond het gevaar dat de zich al evenzeer tegen de toenemende overheidsbemoeiing verzettende lagere adel van zijn nog altijd groot gezag bij het werkloze volk een politiek gebruik zou gaan maken. De jonkers zijn immers geen vreemden in de stad. Velen, waaronder Adriaan van Zwieten, Jacob van Wijngaarden en Arend van Duivenvoorde hebben er een huis.

Zo was de situatie in 1566 labiel. Over een eigen militaire macht beschikte de vroedschap niet. Bij een volstrekt onbeheerste en onzoenbare uitbarsting als die van augustus 1566 hing alles er van af of hij nog op de bevolking, d.w.z. op de schutterijen, kon rekenen; een andere mogelijkheid was de hulp in te roepen van de landvoogdes of, in de Leidse situatie van het ogenblik, van Hertog Erik van Brunswijk en diens troepen in zijn pandstad Woerden. Dit laatste zou echter uiterst impopulair zijn. De hertog werd al eerder gewantrouwd. Op

3 april al had men de poorten voor hem gesloten en er het geschut ingebracht, waarna de schutters enige tijd de wacht hadden **gehouden**.²⁶

Wilde de magistraat de stad niet aan de buitenlander overleveren en verraad aan de burgerij plegen, dan was zij aangewezen op de schutters, de enigen, die zonder vreemde inmenging, d.i. zonder een nieuwe inbreuk op de stadsvrede, de rust konden herstellen en de schuldigen helpen straffen. De regeerders van de stad zouden echter liever de keuze: hulp van buiten of van de schutterijen niet doen, want dat zou tevens kiezen 'betekenen tussen twee interpretaties van het beeldbreken.

De landsheerlijke regering immers was in de zestiende eeuw met steeds meer nadruk gaan optreden als de hoeder van de zuivere katholieke leer. Op geen ogenblik was zij zo geabsorbeerd door het punt van de katholiciteit der Nederlanden als in de maanden en jaren na de beeldenstorm. Zij beoordeelde toen de onderdanen uitsluitend in termen van wel of niet medeplichtigheid aan de heiligschennis van augustus **1566**. De verhouding van de regering tot het rebelse Valenciennes, waar de gereformeerden de lakens uitdeelden, werd geprojecteerd op die tot elke andere stad, die niet onvoorwaardelijk medewerking verleende aan de bestraffing van de ketters en plundersaars.

Wanneer de vroedschap deze interpretatie van het breken over zou nemen en inmenging van buiten, d.w.z. door Erik van Brunswijk, zou toestaan, dan betekende dat een inbreuk op de autonomie, op de privileges van de stad. Het betekende de verwerping van het idioom, waarin vanouds de aangelegenheden van de stad overwogen werden, en dat berustte op de middeleeuwse opvatting van de taak van de stadsregering, wier eerste plicht was het bewaren van de stadsvrede.

Deze stadsvrede telde twee elementen: de rechtens beschermde rust en de rechtens beschermde saamhorigheid, overeenkomstig de twee functies van de middeleeuwse stad: kwasi-burcht en kwasi-maagschap.²⁷

Tegenover elke inbreuk op de stadsvrede van buiten en van binnen kende dit idioom maar één reactie: een volstrekt afwijzende, en het schipperen waartoe de opeenvolgende stadsregeringen gedwongen waren in hun verkeer met de Bourgondische heersers en de centraliserende politiek van deze laatsten, was er niet in te rechtvaardigen. Het isolement, waarin het Leidse patriciaat zich heeft gehandhaafd, had ook het begrip voor haar politiek bij de ambachtslieden verhinderd. In hun twee schutterijen, instellingen half leger, half politie, ingericht tot het in stand houden van kwasi-burcht en kwasi-maagschap, bezagen deze laatsten de gebeurtenissen geheel op traditionele wijze. De nabijheid van Erik van Brunswijk grepen zij aan om hun zienswijze kracht bij te zetten en beschuldigden de magistraat ervan hem binnen te willen laten²⁸. Hun idioom vereiste een sekulariserende interpretatie van de gebeurtenissen; met het religieuze aspekt wensten zij niet van doen te hebben, evenmin met wat buiten de muren, waar de stadsvrede niet gold, plaatsvond. De Middelburgse schutters verklaarden daarom: „wij willen

voir kercken, papen ende monicken nyet vechten” ²⁹ en die van Amsterdam hielden zich niet verplicht de predikatiën buiten de stad te beletten.³⁰ Dit wijst er niet op, dat zij de nieuwe religie aanhingen, maar dat godsdienstige zaken hun niet interesseerden en dat de H. Kerk haar eigen zaken maar moest opknappen en zij de hunne. Als de vroedschap het eerste belangrijker vond dan het laatste, dan kon zij rekenen op hardnekkige tegenwerking.

De macht van Brussel was in september 1566 in Holland bijna niet merkbaar en de Leidse vroedschap gaf toe aan de wensen van de schutters.

De schutterijen

Een behandeling van schutterijen en gereformeerden zal, naar onze mening, de waarde van het model van twee rivaliserende idiomen aannemelijker maken.

Wie waren deze schutters? Wij bezitten alleen een lijst van acht en dertig rotmeesters uit beide gilden, die op 10 januari 1567 verschillende plaatsen in de stad kregen aangewezen, om daar „soe wanneer die clocke bij tijden van oproer ofte andere onraet geclept ende geroert soude werden” ³¹ met hun rotten te verschijnen. Bovendien is er nog een lijstje van dekens en hoofdlieden van het St. Sebastiaan-schuttersgilde, dat loopt van 1566 tot 1572 en van de schutters van dat gilde, die in 1566 en '67 gestorven zijn.³² In totaal moeten er enkele honderden schutters geweest zijn.³³

Hun financiële, en daarmee tot op zekere hoogte sociale, positie kan worden geraden naar aanleiding van de geschatte huurwaarde van hun onroerend bezit binnen de stad, zoals dat vermeld staat in het kohier van tiende penning van het jaar 1564 ³⁴, in een enkel geval aangevuld met de taxatie van 1559 ³⁵, en naar aanleiding van de z.g. capitale impositie, die op initiatief van de Prins van Oranje werd geheven van de meest draagkrachtigen op 28 november 1572. ³⁶ De gemiddelden, vergeleken met die van de vroedschap, leveren dan het volgende staatje op:

10de penning 1564/59	Vroedschappen	50 £
	St. Seb. rotmeesters	32 £
	St. Jorisrotmeesters	23 £
cap. impos. 1572	Vroedschappen	55 £
	St. Seb. rotmeesters	22 £
	St. Jorisrotmeesters	12 £

De rotmeesters zullen veelal jonger geweest zijn dan de clanhoofden in de veertigraad; ze konden nog erfenissen verwachten. De stadsregeerders bezaten weer meer land buiten de muren. Van de rotmeesters, ook van die van St. Joris, kennelijk het minst aanzienlijke van de twee gilden, waren een aantal verkozen tot bonmeester, d.i. wijkhoofd, of tot hoofdman van hun ambachtsgilde, wat wijst op vertrouwen in hen van de kant van de stadsregering. Wij hebben de indruk, dat dit aanzien tot op grote hoogte ook gold voor de gewone schutters. Bij de vijftien overleden schutters zijn immers één veertige, één brouwer, twee brouwerszons, één verver ³⁷, de zoon van de thesoriërsklerk, mensen met de

patricische achternamen Paets en Van Noorden en nog einigen van wie de welstand bekend is, vrijwel allen zelfstandige ambachtslui. Maar ondanks dat alles is het verschil in onroerend eigendom met de vroedschap opvallend.

Ook bij de rotmeesters onderling vindt men grote verschillen. Van de acht en dertig waren er zes drapeniers en twee brouwers; voor zover gefortuneerd, zouden ze in 1572 voor Bossu en Philips II kiezen en uit de stad glippen. In het geheel kozen toen vier die zijde; evenveel behoorden in 1566 al tot de ketters. Twee van deze ketters en zes anderen zouden na 1572 veertigraad worden; vijf rotmeesters brachten het onder Alva's bewind zover. Kan men van een schutterij, waarvan de leiders zulke uiteenlopende richtingen zouden inslaan, een eensgezinde houding verwachten in de troebele tijd na de beeldenstorm? Wij zullen hun houding nagaan.

De stad had zich in de schulden gestoken om koren aan de armen te kunnen uitdelen, maar zij was nog niet gerust geweest over de houding 'van velen.

Later zou de magistraat aan de landvoogdes, die men opheldering gaf, de onmacht van alle gezag voorhouden wegens „de subyte tsamenlopinge van tschuympsel van den volcke”, die men te minder verwacht had „soe daer aff egeene voorgaende apparentie en was”³⁸. Maar deze voorstelling van zaken week af van de werkelijke toedracht. Toen op 22 augustus het nieuws van de beeldenstorm te Antwerpen ook te Leiden bekend was, meende de vroedschap, dat sommigen „tot gelycke nieuwicheyt ende andere oproerten schynen seer genegen te syn.”³⁹ Zodra in de middag van 25 augustus twee mannen, die als geuzen met rode sluiers getooid, in de St. Pieterskerk beelden afwierpen, daaruit waren verwijderd, vergaderden burgemeesters, schout en schepenen met dekens, hoofdlieden, rotmeesters en schutters van beide schutterijen. Zij verzochten hen alles te doen „omme de stede te houden in goede gerusticheyt”, in traditioneel idioom dus. Elke rotmeester zegde toen volledige steun toe, al werd pas geantwoord, nadat hoofdlieden en rotmeesters hierover een ogenblik beraadslaagd hadden.⁴⁰ Waarom is de beeldenstorm de volgende dag dan niet belet? Is het, zoals de vroedschap stelt, de aanwezigheid te Leiden van veel arm volk, van „volders, wevers, steenplaetsers, turfdragers ende diergelycke sorte van menschen” of omdat „de declinatie vander neeringhen alhier ende de duyre tijden eenige voorleden jaren grote armoede onder den gemeene man hebben innegebracht”?⁴¹ Het is waar, maar niet voldoende; de schutterijen hadden immers assistentie beloofd. Van hun optreden blijkt echter niets. De twee beeldenstormers van 25 augustus moesten al door burgemeesters en pensionaris zelf uit de St. Pieter worden verwijderd⁴² en ook de volgende dag, toen intussen waarschijnlijk de eerste hagepreek buiten de stad was gehouden, probeerden de regenten persoonlijk in het tumult tussen beide te komen.

Aan de gilden was toestemming gegeven hun kostbaarheden uit de kerken te halen en nu besloot de vroedschap zelfs om „indient noot sy, van alle tguntdaer van *eenige* afgoderije gepretendeert mochte werden, mit bequame manieren *mitten* eersten wech te doen nemen”. Dan volgt in de resolutie

een uitweiding over de verdwaasdheid van het volk: men deed deze toezegging slechts om bloedvergieten te voorkomen en stelde met nadruk dat noodgedwongen zo gehandeld werd „sonder de voors. sublatie van den beelden ende andere chieraegien van der kercken ende veel min de destructie van dien oyt geadnoyeert ofte daerinne geconsenteert te hebben” ⁴³.

Op het stuk van de inrichting van de kerken belooft de vroedschap hier toe te geven aan alle ketterse verlangens, terwijl men er zich niettemin met nadruk van distancieert.

De raad, noch door de schutters, noch door een duidelijke beleidslijn vanuit Brussel geruggesteund, kon haar politiek niet doen uitvoeren. Zij stelde dat de toestand erger zou kunnen worden, „indien met geweld ende gewapenderhant yet vorder daer jegens werde gedaan” ⁴⁴, en twee dagen later meende zij, dat de rust zou wekeren, nadat een galg voor het stadhuis zou zijn opgericht, en „doer seeckere vermaninge den schutters deser stede te doen”.

Besloten werd evenwel nog even met de galg te wachten; eerst wilde men de schutterijen „voorhouden ende vragen, of sy niet van meening en syn den burgemeesteren ende gerechte alle hulpe ende assistentie te doen” om verdere plundering van kerken en huizen te voorkomen en om predikatiën „binnen deser stede, in ende omtrent die kercken ende andere plaetsen” ⁴⁵ te beletten. Er zou de schutters daartoe een eed worden afgenomen, maar of het zover is gekomen, is niet duidelijk. De galg schijnt immers pas veel later opgericht te zijn: in het kroniekje bij Orlers staat bij 21 september, d.i. als de kwestie van een eigen kerk voor de gereformeerden is opgelost, „ende daer was een galch op te blauwe steen geset”.⁴⁶

Intussen werd diezelfde 28e augustus afgelezen, dat niemand de stad mocht uitgaan of weer binnenkomen dan „ter noot ofte voermits apparent profyt” en dan nog mocht hij niet in de poort „staen clappen”,⁴⁷ met de schutters wel te verstaan, die sinds 24 augustus de wacht in de poorten hielden.⁴⁸ Wilde de stadsregering een samenspannen tegen overheid en kerk door schutterij en opstandige groepen uit de burgerij voorkomen? Onbetrouwbaar als ze voor het stadsbestuur mochten zijn, de schutters bleven de belangrijkste punten van de stad bezetten, ook de Breestraat, waar zich anders dan zij niemand mocht bevinden. Vroedschap en schutters hadden in ieder geval de vrees voor plundering van hun huizen gemeen.

Verder ging de overeenstemming echter niet. Van de landvoogdes kwamen nu verscheidene brieven binnen, die er op aan drongen de stad goed te bewaren „gelyc men in sorgelycke tijden ende openbaere oorlogen soude moeten doen”, zoals de vroedschap citeert.⁴⁹ Hieraan gevolg gevend hadden schout en schepenen op 5 oktober verordonneerd, dat de sleutels van de poorten en watergaten in het bezit van de burgemeesters moesten blijven en alleen „tot bequamen tijden” aan de schutters in handen zouden worden gegeven. Dit betekende ook, dat burgemeesters de kerkgang van die van de nieuwe reli-

gie konden verhinderen. Maar de schutters, die tot dan toe kerkgang niet in strijd met orde en rust hadden geacht, weigerden te gehoorzamen: de ordonnantie was niet gepubliceerd en in strijd met een vorige.

De vroedschap besluit een concessie te doen. Bij het begin van de nacht-wake zullen alle sleutels naar de oudst aanwezige burgemeester worden gebracht; daar verzameld, zullen de kapitein en enige schutters ze naar het stadhuis brengen, waar weer andere schutters de wacht houden, en dan de volgende morgen weer halen.

Ook dit kompromis bevredigde niet. Op 23 oktober werd afgelezen, dat de rotgezellen, naast hun taak bij de gewone wacht, bovendien gehouden waren „met sine behoorde geweer, dair op een yegelijk bij den deeckens ende hooftmannen van den schutteren gestelt soude sine” te verschijnen, zodra de klok geluid zou worden. Een „chaerte” van de verdeling der posten over de stad hing daartoe in de doelen.⁵⁰ Toch was er, toen twee dagen later de sekrete vroedschap vergaderde, bestaande uit de vier burgemeesters en drie zeer bejaarde, goed roomse oud-burgemeesters, nog reden tot zorg. Het bleek dat „vele rotmeesteren ende schutteren een groot wanbetrouwen opten burgemeesteren hebben, dat sij dese stede in handen van hertoghe Erick van Bruynswyck⁵¹ souden overleveren ende dat sij *ganselicken* de slotelen deser stede in heuren handen souden willen hebben, contrarie de resolutie van den vroetschappe⁵².

De schutterijen wensten de eenmaal verworven machtspositie te handhaven. Was het gevaar van hertog Erik reëel of werd hij alleen als boeman door de schutters gebruikt? Hoe dat zij, de vroedschap wist met de situatie geen raad, „deurdien de justitie in dese stede . . ., god betert, niet vryelicken en mach geexerceert werden ende dat die beeldestormers ende andere quaetwillende dagelicx hem vanteren, dat sy eenige kercken binnen deser stede souden poogen inne te nemen.”⁵³

Na een lang gesprek besluit men afgevaardigden naar de Prins in Utrecht te zenden om hem te verzoeken te Leiden „deur syne presentie ende auctoriteyt alle vorder inconveniënten ende disordre te doen cessereren ende verhoeden.” De schutters zouden zich tegen Zijne Excellentie, al kwam hij zonder troepen, toch wel niet te weer stellen, zoals tegen hun stedelijke overheden. Maar deze laatste deden goed hun verzoek en daarmede hun onmacht „sekreet” te houden en in afwachting van de Prins te blijven trachten zelf orde op zaken te stellen. Op 28 november, toen hij nog niet te Leiden was, besloot de raad in de Staten van Holland te bevorderen, dat aan de stadhouder 55.000 gulden gegeven zou worden, zoals ook diens voorgangers voor hun goede diensten een bedrag hadden gekregen, maar de Prins nog niet, „hoewel Syne Excellentie van meerder respect ende qualiteijt es dan die voors. ende andere stadhouders.⁵⁴

Op 10 november werd de oude religie weer in ere hersteld⁵⁵, d.w.z. de mis kon weer gezongen worden. Dit is ook de dag, St. Maartensavond,

van de verkiezing door veertigen van de nieuwe burgemeesters en enkele andere funktionarissen. Zoals elk jaar bleef één van de vier burgemeesters aan. Van het nieuwe kollege is nu echter één rederijker lid, tevens hoofdman van het Sebastiaansgilde, mr. Frans Adriaansz. Is dit een, overigens zwakke, poging het isolement te breken en ook andere geluiden te horen? Dan is men daarin toch niet geslaagd. In de toekomst bleven vooral de burgemeesters, uitvoerders van de Brusselse politiek, geheel afhankelijk van de steun van die kant en konden in 1572 de veranderingen niet meemaken: van de vijftien veertigen die in 1566 en volgende jaren tot burgemeester werden gekozen zijn er in juni 1572 vier gestorven; van de overigen zouden er toen slechts twee de stad niet ontvluchten, toen die zich voor de Prins had verklaard, nl. de twee in anciënniteit minst belangrijke burgemeesters uit de jaren '71 en '72⁵⁶, jaren waarin rust en veiligheid schenen te zijn weer gekeerd.

Als één van de weesmeesters werd op 10 november Willem Jan Reyersz. herkozen, de enige aanhanger van de nieuwe religie in de vroedschap. Hij was, hoewel oud-burgemeester, niet uitgenodigd tot de vergadering van de sekrete vroedschap, die de moeilijkheden met de schutterij als agenda had.⁵⁷ Wel verschijnt hij een week na zijn herkiezing op een bijeenkomst van burgemeesters, enkele oud-burgemeesters en enige schepenen. Daar werd besloten in de Staten te ijveren voor het doen aannemen van enkele honderden soldaten, die het platteland en Den Haag moesten beschermen. Mr. Pouwel Buys, pensionaris van de stad, wees er op „hoe dat vele van de gemeente deser stede daer de oeffeningen van de gereformeerde oftewel nieuwe religie, die breeckinge der beelde ende altaren, hem tot ledicheyt dagelick begeven ende dat deurdien die onderdanicheyt van den overheyt cesseert ende die Justitie in desestime es gecomen...” Wat is de remedie? Buys vervolgde te konstateren, dat het te vrezen was, dat in de a.s. winter in Den Haag en op het platteland geplunderd zou worden, dat daarom het aannemen van een aantal „knechten” gewenst was, „ende soude die schamele arbeytslyuden van binnen Hollant daer toe gestelt mogen werden”.⁵⁸

Men wilde proberen de onruststokers in de eigen stad kwijt te raken, door hen de dorpen en het platteland te laten beschermen! Ook de ketter Willem Jan Reyersz. was het er mee eens, maar er lijkt van het plan niet veel gekomen te zijn.

Was het plan van deze vroedschappen wel gelukt, dan zou dat een groot sukses voor hen geweest zijn. Immers, de oproerigheid van een groot deel van de Leidse bevolking was de faktor, die aan de schutterij, enige militaire macht in de stad, haar invloed en onmisbaarheid verleende. Het tot rust brengen van dat proletariaat was voor de vroedschap voorwaarde voor het herwinnen van zijn gezag over de schutterij. Maar zo werd het konflikt vroedschap-schutterij natuurlijk niet onder woorden gebracht. Over de politionele taak van de laatste was men het eens en het gevaar van binnenuit was ook veel akuter dan de dreiging van buiten de stad; de verdeling van de rotten bij het luiden van

de noodklok was: twintig rotten in de stad, veelal op bruggen, tegenover acht op de wallen en in de poorten. De rotmeesters van deze laatste acht rotten — twee uit het minder welgesteld St. Jorisdighe, zes van St. Sebastiaan — waren behalve één, die wij nergens terug konden vinden, of ketter (zelfs twee consistorieleiden) of zouden in ieder geval na 1572 nog een belangrijke rol spelen. Aan dit soort mensen kon men de bewaking van de stad tegen vreemde troepen het best toevertrouwen. Maar alle schutters eisten de sleutels van de poorten op, beschuldigden de vroedschapspartij ervan samen te spannen met Erik van Brunswijk en poseerden zo als de ware verdedigers van de kwasi-burcht; zij legden alle nadruk op hun defensieve taak. De vroedschap intussen wees steeds op de noodzaak de kwasi-maagschap te bewaren, legde alle nadruk op de politionele taak van de schutters, op het gevaar van binnenuit. Beide partijen drukten zich nog zo goed en zo kwaad als het ging uit in het middel-eeuws stadsidoom, maar de twee aspecten van de stad werden tot de wapens, waarmee twee sociaal en economisch van elkaar vervreemde groepen elkaar bestreden.

De vroedschapspartij kon de schutters verwijten de verwoesting van de kerken te hebben toegelaten, waartegen de schutters konden aanvoeren, dat de parochiekerken, zeker na de nieuwe bisschoppelijke indeling, niet anders waren dan filialen van een de stad vijandige organisatie, ook de kapittelkerk van St. Pancras, waar veel verwoest was, maar waarvan het kapittel dan ook altijd zeer onderworpen aan de bisschop was geweest.⁵⁹ De schutterspartij kon de vroedschap verwijten te hebben toegegeven aan centraliserende tendenties van staat en kerk, waartegenover de vroedschap wijzen kon op haar verzet daartegen, bijv. tegen de aantasting van het jus de non evocando, waar en zolang dat mogelijk was. Ook binnen 'het seculiere stadsidoom kwam zo de positie van de kerk in het geding.

Als de vroedschap zou winnen, kon de kerkelijke eenheid, waarop van Brussel uit zo'n nadruk werd gelegd, misschien bewaard worden, tot steun echter niet meer aan de middeleeuwse geest, maar aan de absolutistische van Philips II. Een overwinning van de schutters zou godsdienstvrijheid en stedelijk particularisme betekenen. In de loop van 1567 won de vroedschapspartij, maar door de hulp van Brussel. Vandaar werd toen een nieuw religieus idoom aan alle politiek opgedrongen, ook aan de vijanden van Alva's regiem, die zich later in het buitenland op godsdienstige basis hergroepeerden. Maar ook in **1566** was al een gereformeerde gemeente in wording te Leiden aanwezig. Enkele honderden hadden het alternatief gekozen voor een kerk, waarin ze zich niet meer thuis voelden.⁶⁰

De gereformeerden

In april **1566** nog waren ketterse burgers ingedaagd. Daarna leken de plakkaaten wat minder streng te worden toegepast. Tot het houden van hagepreken had dit voor de beeldenstorm waarschijnlijk niet geleid⁶¹, maar al in 1564 schreef

het Hof van Holland aan de landvoogdes over de bijeenkomsten van „anabaptisten ende calvinisten”, dat de schouten „in alle schuyten ende schepen nyet wesen en mogen om tselve te beletten” ⁶².

De religieuze prikkel had het Leidse proletariaat niet nodig voor zijn vernieling. Want dat het werkloze en gebrek lijdende volk, te Leiden toen zo talrijk, het leeuwedeel van het geweld pleegde, bewijst wel de mate, waarin hier geplunderd is. Vele malen is later de gelegenheid gegeven de kostbaarheden terug te brengen, maar daar werd kennelijk nooit veel gehoor aan gegeven. Doch niet alleen proletariaat: op 25 augustus waren Cornelis Claesz., alias Smeetgen en Cornelis Jacobsz. Vos in de Pieterskerk met het breken begonnen. De eerste, slotenmaker, had in 1564 een huis geschat op 6,5 pond per jaar, de tweede, schoenmaker, twee huizen samen geschat op 21 pond. Onder het peil van de rotmeesters, maar beiden waarschijnlijk zelfstandige ambachtsslui.

Op de lijst van de door Alva veroordeelden staan nog enkele beeldenstormers vermeld.⁶³ Het zijn:

Willem Bouwensz., molenaar en vader van Lopsen.⁶⁴

Claes Adriaensz., zeemtouwer.⁶⁵

Jan Bout, zeemtouwersknecht.

Adriaen Jansz., zeemtouwersknecht.

Jacob Arentsz (Lou), lindewever.

Dirck Cornelisz. den Icker, zoon van Neel Otgen, voorlakenreder, 10de penning ‘64 : 12 £.

Jan Gerritz, de Haes, drapenier, 10de penning ‘64 : 14 £.

Cornelis Jacobsz. Nyewcoop, 10de penning ‘59 : 8 £.

Gerrit Willemsz. Hartgen, die we als backer (steenbakker?) en als timmerman/schrijnwerker tegenkomen.

Behalve de zeemtouwersknechts en de lindewever, en ook van hen is dat niet zeker, behoren dezen allermint tot het proletariaat. Zo hebben armen en enkele fel anti-klerikale ambachtslieden elkaar in de beeldenstorm gevonden. Of de laatsten gereformeerd waren is niet zeker. De meeste aanhangers van de nieuwe religie hebben zich vermoedelijk van het gebruik van geweld verre gehouden, zoals zij zich ook in andere steden daarvan met nadruk distancieerden.

Het kalvinisme telde enkele heel aanzienlijke aanhangers, De schatrijke vroedschap Willem Jan Reyersz. is één van hen. Een van de vragen, die de inquisiteur Lindanus in 1564 moest trachten te beantwoorden, was of hij als burgemeester wel zijn plechtige eed had willen doen. Hij kreeg uit Leiden de schriftelijke inlichting, dat de eed op 10 november 1563 was gedaan, dat Willem Jan Reyersz. alleen bedenktijd had gevraagd om zich met een afschrift van het formulier een ogenblik te mogen beraden in een andere kamer. Op een tweede vraag, of hij wel of niet regelmatig aan de processies had deelgenomen, was het antwoord, dat de burgemeester, door een bode ont-

boden, enige keren liet antwoorden, „dat hij sieck ofte van huys was” en daarom niet kon komen.⁶⁶ Na augustus **1566** hoefde deze gewetensvolle man niet meer te huichelen en trachtte zijn nieuwe vrijheid veilig te stellen door contacten buiten de stad. Zo reisde hij naar Brederode met twee andere aanzienlijke, doch notoire ketters, Jan Paets van Zanthorst en Jacob van Wijngaarden. Na dat bezoek vroeg Brederode, op weg naar Vianen, door de stad te mogen reizen en de schout zou later getuigen, dat hij door het drietal Leidenaars tot dit verzoek was aangespoord.⁶⁷ Wel ging het gerucht, dat hij in zijn gevolg „veele aenhangens van geusen ende beeldestormers soude hebben” ⁶⁸ maar de vroedschap besloot toch, na advies van de drie ketters te hebben ingewonnen, hem op kosten van de stad te „tracteren”. In het huis van nog een andere geus, Huyck van Alkemade, werd hij dan ‘s avonds nog eens getrakteerd, waarvan door de aanwezigen „eenen ommeslag onder hemluyden gedaen werde”. De schout meende later, „dat die selve reyse deur Leyden geen vrede in de stadt en causeerde”.⁶⁹ De raad had, althans in de praktijk, zoals eerder bleek, de nieuwe religie recht van spreken gegund, toen ze toezegde op alle klachten van die kant te zullen ingaan.⁷⁰ Nog duidelijker bleek nu, bij Brederodes bezoek, dat er officieus twee religies in de stad waren.

Een andere voorname geus is Jonker Jacob Oom van Wijngaarden, die wij ook in Voorschoten al tegenkwamen. Waarschijnlijk is hij de Jacobus Oem, dioc. Ultraiect., die in 1554 te Dôle als student werd ingeschreven,⁷¹ waar ook Philips van Marnix heeft gestudeerd. Hij voegde zich niet, zoals zovele edelen, bij Brederodes gevolg, maar verbleef tijdens de troebelen meestal te Leiden, hoewel hij ook elders vele goederen bezat: behalve de heerlijkheid Wijngaarden nog op de Zuid-Hollandse eilanden en in Delfland.⁷² In 1572 had hij een waarschijnlijk kapitaal huis te Leiden, waarvoor hij de Prins in november bij de „capitale impositie” honderd pond betaalde; in **1566** had hij er in ieder geval een bijzit in een huis wonen.⁷³

Op 25 augustus **1566** werd waarschijnlijk de eerste van een reeks van drie preken in de Voskuil in de ban van Oegstgeest gehouden. Bij twee daarvan bracht Van Wijngaarden de predikant ter plaatse en weer terug op een wagen, gewapend met een pistool, dragende de grauwe geuzenmantel, de rode sluier en de geuzenpenning. Toen de substituut van de baljuw van Rijnland ⁷⁴ de preek bij ter Wadding trachtte te verhinderen stond hij deze te woord en voegde hem toe „dattet alleens was, waer hij [d.i. de predikant] preekte, hier off daer, alst buyten die stadt was.” ⁷⁵ Te Voorschoten kwam hij nauwelijks tussenbeide; eenmaal bemoeide hij zich met de eredienst daar, zoals verhaald, maar toen was hij, misschien na de drinkpartij met Brederode, in een roes geweest. Wel schijnt hij de nogal provocerende preek op de voorhof van het klooster te Rijnsburg geregeld te hebben, toen Brederode met zijn deftig gevolg te Leiden verbleef, hoewel de „vrouw van Reynsburch” hem daarvan probeerde af te houden. Ook toen de diensten sinds 19 september in het minderbroedersklooster buiten Leiden gehouden werden, leidde hij de predikant Juriaan

Ypesz⁷⁶ gewapend daarheen en weer terug naar het huis op de Breestraat van Oth Jansz., slotenmaker.⁷⁷ Tijdens de dienst – op de binnenplaats waarschijnlijk – liep hij vaak rond, altijd zijn pistolen dragend, „ende deen ende dander somwijlen increperende, waerom dat sy vertrocken ende off hem die predicatie nyet an en stont”.⁷⁸ Ook na hagepreken vroeg hij aan wandelaars, hoe ze de preek vonden en tot de genoemde preek te Rijnsburg riep hij de Leidenaars op door briefjes aan de stadspoorten aan te plakken.⁷⁹ In de houten noodkerk buiten de Witte Poort, waar men vanaf 2 februari 1567 preekte, kwam hij binnen door de deur achter de preekstoel en ging op de voorste rij zitten. Toch was hij geen lid van het Leidse Konsistorie, hoezeer hij zich ook inzette voor de zaak der gereformeerden. Hij was één van de meest actieve en wel de belangrijkste promotor van de leidse gemeente, hoewel zelf geen poorter van de stad.⁸⁰

De derde bezoeker in begin september van Brederode, Jan Cornelisz. Paets, behoorde tot het Leids patriciaat en bijna tot de landadel, beleend immers met het goed Santhorst in het ambacht Wassenaar, dat hem toekwam via zijn moeder.⁸¹ Hij is zeer rijk⁸² en door zijn landbezit onderscheidde hij zich duidelijk van de meeste aanzienlijke Leidse burgers. In 1557 was hij schepen, daarna nooit meer, een merkwaardige carrière, want Jan Willem Reyersz., hoewel voor 1572 nooit schepen, een benoeming die aan de grafelijkheid toekwam, bleef wel andere functies bekleden, terwijl men aan zijn rechtzinnigheid moest twijfelen. Evenals deze laatste en Huych van Alkemade werd hij in de jaren na de omwenteling van 1572 vroedschap.

Huych van Alkemade Jansz. ontving het gezelschap geuzen in zijn huis op het Rapenburg, dat ook zijn vader al toebehoorde. Hij was, zo niet schatrijk, dan toch heel welgesteld, bezat tenminste enig land,⁸³ en was verwant met regerende families van zijn stad.

De aktiviteit van deze aanzienlijke heren blijkt nog eens uit een bezoek van enkelen aan Antwerpen. Jacob van Wijngaarden, Willem Jan Reyersz. en Adriaen van Swieten zijn er geweest „omme te solliciteren aldaer eenige saicken die religie angaende”⁸⁴. Volgens een ander getuigenis was ook Frans Duyst, een Delftenaar, erbij. Te Antwerpen had men vergaderd in de Rode Leeuw „beroerende den voorleden troubelen, mitten prince van Orangien ofte Grave Lodewijck”.⁸⁵ Van datum of resultaat van deze tocht blijkt niets.

Adriaen van Swieten Cornelisz. had het Compromis ondertekend, bezat behalve Swieten, althans later, enige heerlijkheden, was ridder, hoogheerraad van Rijnland en zal in 1572 als hoofd van een bende geuzen de stoot geven tot de overgang van vele „zuid-hollandse” steden, waaronder Leiden, naar de Prins. Tijdens de beeldenstorm redde hij altaarstukken uit het klooster Mariënpoel, dat door zijn betovergrootvader gesticht was, door de plundersaars de handen met geld te vullen.⁸⁶

Het waren, in september in het bijzonder, steeds edellieden uit de streek en enkele rijke, meestal land bezittende patriciërs, die de zaak van de gerefor-

meerden bevorderden. Brederode, die zijn taak, het akkoord van 23 augustus uit te voeren, heel ruim opvatte, heeft er door zijn bezoek ook zeker toe bijgedragen, dat kort daarna, op 19 september, een donderdag, voor de eerste keer door de gereformeerden in de broederkerk buiten de hogewoerdse poort geprekeet werd; men „trouwde er bruiden en doopte kinderen ⁸⁷”, alles in flagrante strijd met het akkoord, dat alleen diensten toestond waar ze al eerder gehouden waren. De leidse vroedschap had er weinig tegen kunnen doen, daar de kerk buiten haar jurisdictie lag. Ook had Brederode de edelman Jacob van Ipendam, zijn geheimschrijver, naar president en raden van Holland in Den Haag gestuurd om te vragen of die geen nieuwe richtlijnen van de Prins hadden gekregen nopens de religie. Zij schreven toen naar Antwerpen en de Prins antwoordde, dat het akkoord moest worden uitgevoerd, dat men de oude katholieke religie niet hinderen mocht „*maer deselve catholicquen vrijelick laeten gebruycken van hunne kerken in gewoenlicken formen ende manieren*.”⁸⁸ Dit antwoord werd te Leiden op 19 september afgelezen.

De gereformeerden kregen de kerk binnen de stad, waar zij op hoopten, niet en het weekend daarop werd de mis weer gezongen in de kerken, wat sinds de beeldenstorm niet meer was gebeurd. Maar na twee dagen werd het alweer verboden. Het vermaan van de Prins had het overwicht van de vroedschap niet hersteld; de mis werd weer gelezen ⁸⁹ en pas op 10 november werd de oude religie „weder opgerecht”.⁹⁰

Schutters en Gereformeerden

Er bestond binnen Leiden maar één idioom, waarin de grieven op legitieme wijze tot uiting konden worden gebracht. De houding van de schutters samenvattend opperen wij, dat, waar in Leiden door de dominerende positie van de grootindustriële drapeniers, de ambachtslieden nooit hun kans hadden gekregen, zij die in 1566 grepen, toen, door het vrijwel verdwijnen van de draperie en de crisis veroorzaakt door het beeldenoproer, zij de enige werkelijke macht bleken te zijn. Een dergelijke strijd was in een middeleeuwse stad heel gewoon. In Leiden barstte hij los op een moment, waarop het oude van de door de muren beschermde vrijheid der burgers vervangen dreigde te worden door een nieuw, opdringerig religieus idioom, waarin de schutters, althans als schutterij, zich niet konden uitdrukken. Zij waren in het defensief. Graag zouden wij intussen weten hoe velen in hun hart, liever dan als verontwaardigde schutters te poseren, de taal van de nieuwe religie hadden willen spreken, of zelf niet wisten wat hun dierbaarder was, de geloofsvrijheid of het geloof.

Een doelgerichte politiek was van de schutterijen niet te verwachten. Op de dag- en nachtwaken, die door schutters en bonwachters in de poorten en elders gehouden werden, zagen de vroedschappen in december „groote ongeregeltheit ende overdaet van drincken ende andere onsedicheyt.. „, twelck den ambachtslyuden ende andere borgers te costelick valt ende seer mishaecht ende

dese stede deurdien in desen sorgelicken tyd nyet wel en wert bewaert.”⁹¹ De vroedschap sprak hier meesterlijk de taal van de ambachtslieden; hij beheerste immers zowel Leids als Brussels, deed zich dan vrijheidslievend, dan vroom voor.

Om de schutters en de bonnen te kunnen „ontlasten”, d.w.z. de schutters hun congé te geven, besloot men tot het huren van „bequame personen” om de stad te bewaken, waartoe een wekelijkse impost de middelen zou leveren. Maar dit ging niet van een leien dakje: de schutters hebben „gesustineert zelfs te willen waecken”, terwijl de gereformeerden er bij de regering op aan drongen de bonwachters, die inmiddels – wel wat voorbarig – al naar huis gestuurd waren, weer aan te stellen en ze in de schutterijen te doen opgaan. Zelf boden de gereformeerden aan mede de wacht te betrekken en de knechten van hertog Erik op een afstand te houden, opdat de stad niet overvallen of geplunderd zou worden.⁹² De schutters verkregen wat ze hebben wilden: ze zouden blijven waken en zelf niet aan de kollektatie mee hoeven doen. De raadsleden zouden wel moeten betalen, wat eerst, zo verheven voelden zij zich boven hun medepoorters, niet de bedoeling schijnt te zijn geweest. De bonmeesters zouden dan nog enige namen voorstellen, waaruit de stadsregering er kon kiezen om met de schutters te waken. Huursoldaten werden niet aangenomen. En wat overschoot van de impositie zou aan de fortifikatie van poorten, torens en muren besteed worden; ook dit geheel in de geest van het schuttersideaal. De bewoordingen, waarin de vroedschap het bericht van zijn nederlaag zou laten aflezen, werden daarop in de vergadering vastgesteld. Dat het de schutters waren geweest, die hadden geweigerd bij te dragen, werd in de aflezing niet vermeld en met nadruk werd er op gewezen, dat ook de raadsleden belast zouden worden.⁹³ Op 22 januari, een week later, werden de hui-zen „op weeckgelt gestelt”.⁹⁴

Op het verzoek van de gereformeerden ook wacht te mogen houden werd daarentegen niet ingegaan. Ook toen zij toestemming vroegen om in de stad te mogen kollekeren voor de dertig tonnen goud ter verkrijging van godsdienstvrijheid van Philips 11 werd dat geweigerd. Zij hadden er in hun rekwes- te op gewezen, dat het zo mogelijk zou zijn de toorn van de koning, „gecauseert door eenige ongehoorsamen ende rebellen”, te matigen. Het was immers te vrezen, dat „de straffe van S. Maj. soe wel over den goeden ende onschuldigen als over den quaetdoeners soude mogen gedaen werden.” De regenten motiveerden hun afwijzing met een beroep op de plakkat en een recente ⁹⁵ brief van de regentes aan hen gericht; bovendien hadden ze er bezwaar tegen, dat het verzoek geschiedde „vuyt heure prive naemen sonder nominatie van eenige personagien”. . . tot seer quaden exemple ende ergere consequentie”.⁹⁶ De gereformeerden vormden immers geen deel van de „establishment” en waren door de beeldenstorm nog hopeloz- er geïsoleerd, een isolement, dat zij wel met heel weinig succes poogden te doorbreken. De schutterij kon hen niet helpen, want zou dan partij kiezen in de godsdienststrijd, die zij slechts kon uitleg-

gen als een bedreiging van de stadsvrede en die zij dus liefst wilde sussen.

Aan de schutters was dus gedurende een lange reeks van maanden wel ongeveer alles toegestaan, waar zij op hadden aangedrongen, ook al ging dat recht in tegen de prerogatieven van de overheid. Aan de wensen van de gereformeerden werd evenwel in het geheel niet tegemoet gekomen, behalve in september in de paniek vlak na het beeldbreken en onder druk van Brederode en enige aanzienlijke geuzen uit het Rijnland. In de maanden na september schijnen zij zich wat van de hoge protektie, die immers ook met de beeldenstorm gekompromitterd was, te hebben losgemaakt, zich te hebben georganiseerd in hun konsistorie en wat meer steun bij de schutters te hebben gezocht, steeds zoekend naar een officiële status. Wij zullen op hun moeilijkheden nog ingaan, maar eerst zien hoe de beweging der schutterijen eindigde.

Het ontstaan van een ketterse groep, die zich landelijk met een groot aantal edellieden leek te verbinden, en de beeldenstorm hebben tot resultaat gehad, het religieus idioom – vóór augustus **1566** nog bijna alleen dat van de kerk en Brussel – algemener te maken. Op dat religieuze niveau was voor een beweging van politieke insubordinatie zoals die van de schutters, hoe krachtig ook op zich zelf, geen plaats: zij moest tenslotte partij kiezen in het godsdienstige konflikt of ondergaan. Het laatste is in begin 1567 gebeurd en vele leden der schutterijen hebben in de jaren daarna op het religieuze niveau elk voor zich partij gekozen, zoals we al gezien hebben bij de rotmeesteren. Maar niet allen; tijdens het beleg bestaat immers nog de rivaliteit tussen de twee idiomen, het haec libertatis ergo en het haec religionis ergo. Dat het ideaal van de sekuliere vrijheid taai is, bewijzen ook enkele mededelingen in het reeds eerder aangehaald kroniekje bij Orlers, dat zeer wel, getuige de belangstelling, door een meelevend schutter kan zijn bijgehouden. Toen hertog Erik en de graaf van **Megen** een dreigende houding aannamen, werd op 5 maart het geschut weer in de poorten gebracht die nog steeds door de schutters werden bezet.⁹⁷ Op 19 maart werd afgelezen „dat men de wakers met pijp en trom opte wacht ende van de wacht soude brengen” ⁹⁸. De vroedschap sanctioneerde dus de defensieve houding tegenover Brunswijk en **Megen**. Op 11 mei 1567 was er te Leiden weer ommegang, „maer die schutters en gingen niet int harnas; sy ginghen achter de processie; men droech het sacrament om”.⁹⁹ De schutters vermeden, nu de godsdienst een in de stad omstreden zaak was geworden, de indruk, als zouden zij het sakrament beschermen en op religieus gebied partij gekozen hebben, wat ook het lager volk tot woede zou hebben gebracht. Zij houden hun wereldlijk ideaal tot het einde vol.

Intussen waren de gereformeerde preken al gestaakt. Op 13 mei verschenen vijf vendels soldaten van **Megen** aan de **Zijlpoort**; in Amsterdam had deze er nog veel meer liggen en ook geschut had hij daar. **Megen** en Noircarnes lieten om toelating van twee vendels vragen; ze moesten bij die van de nieuwe religie worden ingekwartierd,¹⁰⁰ die ze ook moesten voorzien van vuur, licht, zout, zeep, azijn en olie.¹⁰¹ Op de voorwaarde, door de vroedschap gesteld, dat het arme

volk zoveel mogelijk zou worden vrijgesteld, kwamen de knechten de volgende dag binnen. Ze bezetten de poorten; de schutters hielden nu geen wacht meer en hebben zich niet verzet: ze zouden beschouwd worden als voor ketterij en beeldenstormers te vechten en navenant gestraft worden door de overmacht. Kort na 21 mei ging een deputatie uit de vroedschap naar Margaretha van Parma om excuus voor de beeldenstorm aan te bieden.¹⁰² De deputatie kwam terug met de eis van de landvoogdes dat de burgerij moest worden **ontwapend**.¹⁰³ Het impopulaire van deze maatregel kwam nu niet op de hoofden van de vroedschap terecht; heeft hij de landvoogdes om haar bevel verzocht? De schutterijen leveren hun „geweer” in ¹⁰⁴ en enkele dagen later trekken de vendels de stad **uit**.¹⁰⁵ Daarna werd door niemand meer wacht gehouden ¹⁰⁶; steeds blijven regeringstroepen in het **gewest**.¹⁰⁷

Het Konsistorie

Voor zover de gebeurtenissen van 1566 en '67 een voorspel waren van de politieke omwenteling van 1572 werden ze gedragen door de schutterij en in het geheel niet door de gereformeerden, die, gering in aantal als ze waren en zonder officiële status, zich allereerst moesten proberen te ontdoen van het odium, dat ze droegen door het meewerken van enkelen hunner aan de **beeldenstorm**. Geen van de later gedagvaarde beeldenstormers vinden wij dan ook in het begin van 1567 terug onder de leiders van de gemeente, noch één van de edelen of aanzienlijke Leidse geuzen, die wij in september nog tegenkwamen als vrienden van de rebel Brederode. Maar was dit nu voldoende voor de erkenning door de landvoogdes en door de eigen stad?

Het konsistorie bestond uit zeven bepaald welgestelde ambachtslieden. Twee waren werkzaam in de leerbewerking, de zeemtuwer Pieter Adriaensz. van der Werf en de witmaker Huych van **Bancken**. Simon Vranckenz., later Schilperoort, was pannebakker en tevens bonmeester, d.i. wijkhoofd, van het bon **Maredorp** Rijnzijde, Cornelis Simonsz. den Bibel was schipper. Deze vier woonden in Maredorp.¹⁰⁸ Dan was lid Jacob Pietersz., alias de Vries, een verver, die geassocieerd schijnt met de nieuwe rederie en op de Hooigracht woonde, de goudsmid Claes Florisz., oud-deken van zijn gilde en wonende in de Mandemakerssteeg en tenslotte Jan Robbertsz. **Bartel**, die op het **Rapenburg** woonde, een frans sprekende vrouw had en bij wie later de **waalse** predikant zal **inwonen**;¹⁰⁹ komt hij uit een zuidelijk gewest? Geen **textielfabrikanten** dus, de meerderheid uit Maredorp, het jongste deel van de stad, waar bijna geen lakennijverheid was, en ook het minst rijke deel, reden waarom er van de ruim tachtig gedagvaarde ketters er slechts een tiental daarvandaan kwam; immers tegen vele minder bedeeden werd later niet geprocedeerd.

De Gemeente

De leerlooierij was een bedrijfstak, die nogal wat handen werk gaf, nu de draperie zo kwijnende. Onder de ketters nu vinden we drie zeemtuwers (broers

evenwel),¹¹⁰ drie zeemtouwersknechts, een boekbinder, een witmaker, en drie schoenmakers. De twee drapeniers onder hen waren in 1564 aangeslagen voor minder dan de helft van wat men in deze bedrijfstak gemiddeld opbracht. Wel is kenmerkend het getal van drie voorlakenreders, representanten van de nieuwe rederie, die na het beleg zo'n grote vlucht zou nemen. Dan valt op het getal lindewevers, drie van hen vermoedelijk wel meesters van hun gilde, maar economisch geheel afhankelijk van de grote drapeniers, evenals de twee droog-scheerders. Een viertal slotenmakers treffen we verder onder de ketters en verder vele ambachtslieden, van wie alleen de lijndraaier nog iets met de textiel-industrie te maken had. Er moeten echter heel wat meer ketters zijn geweest, gezien de 284 die op 5 januari aan het avondmaal deelnemen.¹¹¹

Maar er waren nog meer leiders van de Leidse gereformeerden dan de geuzen of het konsistorie. Op 25 januari sloten de burgemeesters een akkoord met de gereformeerden. Voor de laatsten waren ondertekenaars de predikant Jurriaan Ypesz., Jan Corsz., koperslager, Hendrik Gerritsz. van Zijl, waard buiten de poort, Aernt Gillisz., slotenmaker, Dierick Barentst., apotheker en Huych van Bancken, witmaker.¹¹² Alleen de laatste is „consistoriael”. De andere vier wonen in het oude stads gedeelte tussen Rijn en Rapenburg en Jan Corsz. is bonmeester van de rijke wijk Wanthuis langs de Breestraat. Enigen van hen zijn verwant aan het patriciaat. Was het konsistorie toen nog niet geformeerd of weigerde het de overeenkomst aan te gaan en is dat de reden, dat Huych van Bancken, het konsistorielid, evenals trouwens Dirk Barendsz. deed,¹¹³ aan zijn handtekening toevoegde „voor my selven”, d.w.z. niet voor het kollege waarin hij zitting had? In de artikelen 8 en 9 van de overeenkomst werd de magistraat in alle politieke zaken gehoorzaamheid beloofd en werd alle medewerking toegezegd in het opbrengen van financiële lasten, „bysonder die tot bewaringe en reparatie van der stede poorten en vesten opgesteld syn, of by de Wet en vroedschap deser stede opgesteld sullen mogen werden”. Dat juist op deze punten een felle strijd werd geleverd tussen vroedschap en schutters, is al gebleken. Zijn de gereformeerden er aan ontkomen in dit meningsverschil, dat de stad beheerste, partij te kiezen? Een eenstemmigheid onder hen was niet moeilijk te bereiken geweest, toen zij moesten kiezen voor of tegen de plunderingen van augustus; ze distancieerden zich toen van het voorgevallene. Maar van welke van de twee partijen binnen de stad konden zij daarna het meeste heil verwachten? Van de vroedschap, die hun misschien officiële erkenning kon geven en hun voorspraak zijn bij de regering te Brussel of van de gewapende ambachtslieden, die bereid waren zich te verzetten tegen de binnenkomst van roomse regeringstroepen? Of anders gesteld: wie zou hen op den duur een kerk binnen de muren kunnen bezorgen? Zes konsistorieleden kozen de schutters (twee van hen, Pieter van der Werf en Claes Florisz. waren trouwens rotmeester). Alleen Huych van Bancken koos de vroedschapspartij; dat hij in 1562 door die van den gerechte als een van de twee toezinders van het St. Johansklooster bij de Zijlpoort gekozen was en sindsdien jaarlijks herko-

zen, bevestigt zijn band met die partij,¹¹⁴ terwijl geen van de andere konsistorieleden door de stadsregering ooit tot één van de vele functies verkozen was.

Het akkoord tussen de gereformeerde rechtervleugel en de vroedschap werd overigens ook van vroedschapszijde allesbehalve van harte gesloten. Eerst hadden de veertigen geweigerd zich achter de overeenkomst van de Prins met de gereformeerden te stellen, die aan de laatsten in plaats van de minderbroederkerk vergunning gaf een houten kerk te bouwen buiten de Witte Poort, eveneens buiten de vrijheid van de stad. De burgemeesters hadden zonder de vroedschap te horen geen medewerking tot uitvoering van deze overeenkomst willen toezeggen; maar de raad besloot „naer lange communicatie eendrachtelicken”, dat de verantwoordelijkheid beter geheel bij Zijne Excellentie kon berusten. En dat nog wel terwijl zij de Prins zelf naar Leiden hadden geroepen en de gereformeerden nu verklaarden, „dat sy de magistraat ende overheydt deser stede, in alle saecken de conscientie niet aengaende, begeren te obediëren ende assisteren,”¹¹⁵ waarvan de vroedschap in haar resolutie goede nota nam. Toen vervolgens het akkoord van die van den gerechte zelf met de gereformeerden aan de orde was, had men weer zijn reserves; bij meerderheid van stemmen werd besloten, dat de zaak „in cas van zwaricheyt geleyt wert tot laste vande burgemeesteren ende schepenen, die tot heure assistentie sullen nemen Claes Adriaensz., Mr. Niclaes de Wilde ende Joost Jacobsz., als vroetschapen”. Van deze drie behoren Claes Adriaensz. en Claes de Wilde tot de oudste veertigen; ze waren respectievelijk elf en zeven keer burgemeester geweest. De eerste zou in 1569 sterven, de tweede nog in 1567, terwijl Joost Jacobsz., reeds vijfmaal burgemeester, een wat bijzondere positie innam: hij werd in november 1573 wel als veertige vervangen, was dan ook in '69, '70 en '73 burgemeester geweest, maar bleef in de stad.

In ieder geval kwam de overeenkomst niet dan met moeite tot stand en moet vooral worden toegeschreven aan de aanwezigheid van de Prins en de ijver van de pensionaris van de stad, Paulus Buys, die beiden nog enige hoop hadden Brussel en de gezagsgetrouwe gereformeerden te kunnen verzoenen. In dit verband moet men ook, met Knappert,¹¹⁶ de verklaring zien van de rekelijke predikant Jurriaan Ypesz., dat de gereformeerden zich aan de Augsburgse konfessie zouden houden, zoals die door Melancthon was uitgelegd.¹¹⁷ Caspar Coolhaes zou later zeggen, dat Jurriaan de magistraat gebeden had twee uit zijn midden in de kerkeraad te zenden.¹¹⁸ Is het om zijn gezagsgetrouwe houding in 1566/67 dat wij hem na juni 1572 niet meer in Leiden aantreffen,¹¹⁹ toen de oude vroedschap uiteenviel en konsistorie, schutters en ambachtslieden weer op de voorgrond traden?

Na het akkoord werd in enkele dagen het „geuzenhuis” gebouwd buiten de Witte Poort, waar op 18 april de predikant al weer afscheid nam. Omdat het volk rumoer maakte, preekte hij er op zondag 20 april nog eens, maar nu voor

het laatst. Het huis werd afgebroken. In de afgelopen elf weken waren er drie doden **begraven**.¹²⁰

Rederijkers. Slot

Eerder bleek reeds, dat met de ketters elf beeldenstormers werden gedagvaard. Bij de laatsten was ook de zeemtouwer **Nicolaes** Adriaensz. en misschien is hij de **Claes** Adriaensz., die in 1562 lid was van de Leidse rederijkerskamer „De witte **acoleyen**”. In ieder geval waren zijn beide ketterse broers Pieter ¹²¹ en Adriaan, ook zeemtouwers, in 1561 al lid van dit gezelschap.

De kamer telde toen bovendien nog als leden de latere konsistoriaal Huych van **Bancken** en de ketters Quynrjn Cornelisz. den Dubbelden, metselaar, en Olivier Philipsz., voorlakenreder, die in 1562 pas poorter was **geworden**,¹²² maar in 1565 al huizittenmeester van Gansoorde, in januari 1567 bovendien rotmeester van St. Joris en in 1573 veertige werd.¹²³ Onder de vijf en twintig opgegeven leden zijn verder de „**keizer**”, voorzitter, Bouwen **Jansz.**, **kistenmaker**, in 1576 veertige en kerkmeester van de drie protestantse parochiekerken, zwager van Olivier Philipsz.; dan de smid Jan **Jansz.** van Berendrecht, die in begin 1572 een ketter uit de gevangenis hielp.¹²⁴ Ook een „**glipper**” van het jaar 1572 is er bij: Heynrick Gerritsz., glaesscryver. Het lid mr. Frans Adriaensz., steenbakker, veertige en burgemeester van het jaar 1567 kwamen we al eerder tegen. De godsdienstige of politieke houding van de overigen is niet duidelijk. In 1561 en 1562 waren nog leden een lindewever, bakker, **franchijnmaker**,¹²⁵ witmaker, drapenier (waarschijnlijk van de nieuwe **rede-rie**),¹²⁶ een kalkbrander, goudsmid, organist, notaris, drapenier en schipper.

Hun aller schuld aan de plundering lijkt niet minder groot dan die van de eigenlijke stormers. In het verslag van de inquisiteur Lindanus over de godsdienstige toestand in Holland in de jaren 1564 en 1565 ¹²⁷ werd ook door de schout de vraag beantwoord of de rederijkerskamer „**faict bon Ou mal au peuple**”. Want evenals de schutterijen is de kamer er terwille van de poorters. Zoals de schutters werd toegestaan de wapens te voeren, zo voerden de rederijkers de pen, maar beiden verspelen die rechten als zij ze naar eigen smaak gebruiken. De schout verklaarde, dat geen spelen door hem toegelaten werden, tenzij ze eerst door de deken „**gevisiteert** en als vry van heresie onderteekent en syn”. Toch was toen juist de **Leidse** kamer al verdacht. Niet ten onrechte; de dag voor de beeldenstorm hadden de rederijkers van uit hun kamer bij de blauwe steen over de Breestraat een touw gespannen, waaraan zij een heiligenbeeld lieten duikelen, of zij lieten het beeld voor iedere voorbijganger even knikken, waarbij ze dachten aan de lokvink van de vogelaar en riepen: „**daer sal der noch meer comen**”.¹²⁸

Op diezelfde dag hoorde het volk, dat twee ambachtslui met rode **geuzen**-sluiers om de hals in de Pieterskerk beelden hadden omgetrokken, terwijl steeds meer geruchten over verwoestingen in andere steden doordrongen en het gezag leek te verslappen. Op de drapeniers in de vroedschap — door het volk ge-

haat door de achteruitgang van hun nijverheid, door de ambachtslieden gewantrouwd om hun toenemende slaafsheid tegenover Brussel en Den Haag, **welker** roomse politiek hun angstig vreemd was — kon men nu wraak oefenen. Intuïtief en door enkelen misschien heel bewust werd aangevoeld, dat men door kerken en kloosters aan te tasten de vroedschap onmogelijk maakte bij de centrale regering. Rederijkers en geuzen gaven het teken. Natuurlijk was er ook een anti-klerikaal gevoel. Maar een even belangrijke faktor is, dat de vroedschap, toen de economische macht hun ontvallen was, zich niet had aangepast en zich, evenals de geestelijkheid, door de invoering van nieuwe bisdommen en inquisitie te tolereren, buiten de stadsgemeenschap had geplaatst.

In de maanden na de beeldenstorm lukte het de gereformeerden niet erkenning te verkrijgen en hun plaats te vinden in de grote partijstrijd in de stad, die niet in hun idioom werd gestreden. Na hun ballingschap zouden zij, beter toegerust, een vooraanstaande rol spelen. Maar ook dan wordt nog de inspiratie van velen geput uit het ideaal, dat de schutters in 1566 en 1567 bezielde.

LIJST VAN INGEDAAGDE KETTERS (BIJLAGE II)

Adriaen Adriaansz., zeemtouwer 1564 : 20 £ 1572 : 20 £; rederijker.

Anthonis Adriaansz. (lange Thonis) viscoper,

nu waechmeester 1564 : 37 £.

Nicolaes Adriaensz., zeemtouwer; beeldenstormer.

Jacob Adriaensz. (Lou), lindewever; beeldenstormer.

Jacob Adriaensz., schoenmaker.

Pieter Adriaensz.: zeemtouwer 1564 : 20 £ 1575 : 36 £; rederijker.

Willem Aerntsz., leydecker 1564 : 10 £.

Huych van Alkemade, **Jansz.** 1564 : 38 £.

Gerrit Anthonisz. (Goede Gerrit), buttercruyer, opgehangen.

Cornelis Augustynsz., lindewever. 1564 : 15 £.

Dierick Barentsz., apotheker. 1564 : 38 £.

Huych van Banken, witmaker. 1564 : 13 £, 1575 : 25 £; rederijker.

Jan **Barthel** Robbertsz. 1564 : 16 £.

Jan Bout, teemtouwersknecht; beeldenstormer.

Willem **Bouwensz.**, **molenaar** en vader van Lopsen; beeldenstormer.

Simon Bruynenz., moutmaker. 1564 : 42 £.

Cornelis Claesz. van **Aeckens**, goudsmid en wijntapper, 1564 : 25 £; niet gedagvaard, maar wel ketters.

Cornelis Claesz. (Smeertgen), slotenmaker. 1564 : 6½ £, opgehangen.

Jacob **Claesz.** (Halfpaapje); onthoofd.

Jan Claesz., leidekker. 1564 : 9 £ (huurhuis).

Heer Cornelis, apostaat, ex-pastoor van Woerden.

Aert Cornelisz., droochscheerder. 1564 : 13 £.

Dirck Cornelisz. den **Icker**, zoon van Neel Otgen, voorlakenreder. 1564 : 12 £.

Gerrit **Cornelisz.**, schrijnwerker.

Jan Cornelisz. blaegaere (?).

Jan Cornelisz. „**opte** Hoygraft”, drapenierder. 1564 : 15 £.

Wouter Cornelisz., voorlakenreder.

Jan **Corsz.**, koperslager. 1564 : 24 £.

Pier Croon, schnitvoerder.

Dierick **Dey** de jonge.
 Mr. **Lourens Dirxz.**, chirurgyn. 1564 : 10 £.
Quyryn den Dubbelden, metselaar. 1564 : 6 £.
 Mr. Pieter van Eyck, apostaat.
Claes Florisz., goudsmid. 1564 : 6 £, maar rijk.
 Gheryt Foyenz. van Tetroe. Niet ingedaagd, welgestelde ketter.
 Adriaen Gerritsz., zeemtouwersknecht.
 Cornelis Gerrit Dircksz., kramer. Zijn vader: 1564 : 7 £.
 Jan Gerritsz. de **Haes**, drapenier. 1564 : 14 £; beeldenstormer.
 Aernt **Gillisz.**, slotenmaker; welgesteld.
 Meeus Havixt., tinnegieter. 1564 : 20 £.
 Cornelis Heyndricxz., kuiper.
 Frans Hendricxz. (Moerendaal), bakker, alias wagentrekker. 1575 : 12 £.
 Gerrit Heynricxz. (int Schaeck) van Nieuwcoop; na 1567 kontaktman van de Prins.
 Cornelis Jacobsz. Vos, schoenmaker. 1564 : 21 £; beeldenstormer.
 Cornelis Jacob Pietersz., lijndraaier.
 Cornelis Jacob Pietersz., verver; zoon van Jac. Pietersz. de Vries, zie aldaar.
 Cornelis Jacobsz. (van) Nieuwcoop, schrijnwerker; beeldenstormer. 1559 : 8 £. (huurhuis).
 Cornelis Jacobsz. van der Maese, alias **Vlasman**, vlaskoper. 1564 : 20 £.
 Jacob Jacobst., lindewever. 1564 : 11 £.
 Jan Jacobsz. Soetebier, buttercruyer. 1564 : 5½ £.
 Jan Jacobsz. **Paets**, boekbinder. 1564 : 25 £ (huurhuis).
 Abraham Jan Sareyenz., zoon v. d. rector v. d. Lat. school.
 Adriaen **Jansz.**, zeemtouwersknecht; beeldenstormer.
 Claes **Jansz.**, zoon van Aeff Dirxdr. van Os; zijn moeder: 1572 : 50 £; onthoofd.
 Croon **Jansz.**, koster van het geuzenhuis.
Dirck Jansz., zoon van Jan de wijnverlater.
 Hendrik **Jansz.** (Brederode), slotenmaker, smid. 1564 : 14½ £.
 Jacob Janst., te Embden onder de bedeelden?
 Jaep **Jansz.** (van Egmont?), droochscheerder.
 Maerten Jan Sareyenz. zoon v.d. rector v. d. Lat. school.
 Swart Joep, broeder van **Henric** de snyder.
 Willem Jan Reyersz. 1564 : 120 £.
 Huych **Jorisz.**, wielmaker. 1564 : 10 £. (huurhuis).
 Dirk van Kessel de jonge, Gerritsz., waard. 1564 : 16 £.
 Adriaen Lambertsz., predikant.
 Cornelis **Lourisz.**
 Reyer Mathysz., stoeldraaier. 1564 : 9 £.
 Jan Menyt (of Moyt), boekdrukker.
 Jan **Cornelisz. Paets**, alias van Zanthorst. 1564 : ± 80 £. 1572 : 150 £.
 Olivier **Philipsz.**, voorlakenreder. 1564 : 20 £, 1572 : 15 £, rederijker.
 Cornelis **Philipsz.** (of **Jansz.**), alias Oliviersz., broeder van Oliv. Philipsz.
 Jan Philipsz.
 Andries Pietersz., kramer. 1564 : 18 £.
 Jacob Pietersz., alias de Vries, verver. 1564 : 26 £.
 Jan Pietersz., Post, lindewever. 1564 : 5 £ (?); anabaptist.
 Jan Pietersz., kuiper. **1559 : 8 £ 1575 : 12 £.**
 Pieter Pieterst., schoenmaker.
 Pieter Poot **Pauwelsz.**
 Jacob **Roelofs.**, predikant.
 Gerrit Saeyen, opte vliet; koopman.
 Jan Sebastiaensz. van Hout, lyndraaier; mennist.
 Adriaen van Swieten Cornelisz; zeer rijk.

Cornelis Simonsz. den Bibelschipper 1559 : 24 £, 1572 : 12 £.

Wouter Simonsz., predikant.

Jan Vernellen of Pier-Nellen.

Simon Vrancken. (Schilperoort), pannenbakker. 1559 : 30 £.

Gerrit de Vrye Adriaensz. 1564 : 20 £.

Bueckel Willemsz., Lazarus. 1564 : 1 st. 3 d. in de week.

Gerrit Willemsz. **Hartgen**, bakker, timmerman; beeldenstormer.

Mathijs Willemsz., stoeldraaier. 1564 : 7 £.

Jacob Oom van Wyngaarden. 1572 : 100 £.

Dierick Gerritsz. den **Icker**, korenmeter. 1564 : 4 £.

Joris Ypems of Yponis, predikant.

Hendrik Gerritsz. van **Zijl**, waard buiten de poort.

INGEDAAGDE VROUWEN:

Meyns Joosten van Vorschevelt.

Mary Aertges.

Meynngen de heeckelster.

Catryn Lubbertsdr.

Jehenne Diericxdr., wed. van Corn. Cornelisz.

Adriana Dirxdr.

Neysgen, wed. van Jan Michielsz., lindeweaver.

Lysbeth Jacobsdr.

Barbara **Joosten** van Vorschevelt. Weduwe van Oth Janst., slotenmaker. hij : 1564 : 15 £.

AANTEKENINGEN

a. Zie hiervoor H. **Pirenne**, Histoire de Belgique, Deel 11 blz. 80 e.v. (5de druk Brussel, 1928).

b. L. Knappert, Opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad, Leiden. 1908, blz. 222-255.

1. De gegevens over de gebeurtenissen in Voorschoten en Wassenaar zijn uit de verhoren van Alva's commissarissen: A. R. A. Brussel, Raad van Beroerten 115 (Voorschoten fol. 180 e. v., Wassenaar fol. 207 e.v.). De verhoren te Wassenaar zijn grotendeels afgedrukt in: Wassenaar in den Geuzentijd, door Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland, in Leidsch Jaarboekje 23, Leiden, 1931. Ook de gegevens over de andere dorpen komen, voorzover niet anders vermeld, uit de mededelingen, die de baljuw van Wassenaar, Jan Pijnsz., tijdens deze verhoren deed.

2. **Sommier** recueil van tgunt daer mede belast werdt **Joncker Arent** van Duvenvoirde. Zie noot 1, fol. 178.

3. **Sommier** recueil etc. **Joncker** J. van Wijngaarden. Zie noot 1, fol 176.

4. Te Water vertelt dit van Nicolaas van Assendelft., Heer van Assendelft en Heemskerk.

J. W. te Water, Historie v. h. verbond, II, blz. 164 en 165.

5. Kerkelijke herinneringen door J. van Vloten VI, verslag uit 1567 in: Kerkhistorisch archief, deel 2, Amsterdam 1859, blz. 265.

6. De Beeldstorm te Leiden, stukken meegedeeld door jhr. Rammelman Elzevier, in: Kerkhist. Arch., deel 3, Amsterdam, 1862, blz. 440. Hier ook afgedrukt de vroedsch. res. van 26 aug., 28 aug. 1566, 16 okt. 1567 en 2 juni 1568, blz. 426 e.v.

7. K. van Alkemade is een hs. ±1700, aangeh. door J. Kloos, Noordwijk in de loop der Eeuwen, Noordwijk, 1928, blz. 105.

8. Van **Heussen**, Oudheden en Gestichten van Rijnland, Leiden 1719, blz. 315.

9. Als noot 5.

10. De inkomsten van de pastoor van Heer Jacobsouwde, in **Haarlemsche** Bijdragen, deel 59, 1941, blz. 48.
11. Van **Heussen**, a.w. blz. 315.
12. Aldaar blz. 311.
13. **L. Knappert**, De opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche Stad, Geschiedenis van de Hervorming binnen Leiden, Leiden, 1908, blz. 268/269.
- Intussen vinden wij ook, dat **Hoogmade** in dat jaar 1567/68 een nieuwe pastoor krijgt wegens de dood van Adrianus Taling, Register op de parochiën, altaren, **vicarieën** en de bedienaars, bewerkt door P. M. Grijpink, 4de deel Rijnlandia door C. P. M. Holtkamp, Haarlem. 1932, blz. 10. Werden de **apostaten** als dood beschouwd? Zie ook W. M. C. Regt, De Reformatie in de Rijnstreek, in Leidsch Jaarboekje 1935.
14. Men zie hiervoor verderop het geval van Jan **Cornelisz. Paets** van Zandhorst, noot 82.
15. **L. J. Rogier**, Geschiedenis van het katholicisme in Nederland, Amsterdam-Brussel, 1964³, blz. 386.
16. **Knappert**, a. w. blz. 218.
17. Aldaar, blz. 219.
18. In de uitgave van de **Annales** van Frans van **Dusseldorp** door R. **Fruin**, in W. H. G. 3de serie no. 1, Den Haag, 1893, tegenover blz. **IX**.
19. Zie **bijlage I**.
20. **Belast met** het toezicht op de lakennijverheid.
21. N. W. Posthumus. De **geschiedenis** van de Leidsche lakenindustrie, deel I 1908, blz. 374 en passim.
22. Aldaar, blz. 365.
23. Aldaar, blz. 362.
24. Aldaar, blz. 407.
25. Een enkele keer worden de eigen gelederen versterkt door het verlenen van **poorterschap** en het verkiezen tot functies van gefortuneerde vreemdelingen, die reeds met de regenten verzwaagerd waren, zoals met de familie Van Montfoort gebeurt; zie **vroedschapsresolutie** van 18 juli 1566 in vroedschapsresolutieboek H.
26. Orlers, **Beschrijvinge** der stad Leiden, II, 1641; kroniekje blz. 554 e.v. Op datum.
27. K. de Vries, Bijdrage tot de kennis van het strafprocesrecht etc., Diss. Groningen, 1955, blz. 35 en passim.
28. Resolutie van de secrete **vroedschap** van 25 oktober 1566. Vroedschapsres. boek H.
29. Onderzoek vanwege de **middelburgse** beroerten, J. van Vloten; W. H. **G.**, Nwe Serie 18, 1873, blz. 160.
30. Uittreksel uit de Amsterdamse gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reel 1542-1567, B. M. H. G. deel 17 (1896), blz. 17.
31. **Socr.** Archief, Leiden, Aflezingsboek B fol. 288v e.v..
33. Zie Knappert, a.w., blz. 43. Samen met het stadsbestuur tellen de schutters in 1526 292 personen.
34. **Socr.** Archief, Leiden, inv. nr. 993.
35. **Socr.** Archief, Leiden, inv. nr. 992.
36. **Socr.** Archief, Leiden, inv. nr. 941.
37. Een **beroep**, waarvoor **nogal** wat kapitaal nodig was.
38. Vroedschapsresolutie 16 okt. 1567. Vroedsch. res. b.H.
39. Vroedschapsresolutie 22 aug. 1566. Vroedsch. res. b.H.
40. Vroedschapsresolutie 26 aug. 1566. Vroedsch. res. b. H.
41. Aldaar.
42. Vroedschapsresolutie 16 okt. 1567.
43. Vroedschapsresolutie 26 aug. 1566.
44. Aldaar.
45. Vroedschapsresolutie 28 aug. 1566. Vroedsch. res. b. H.
46. Orlers, a.w., kroniekje, op datum.

47. **Secr.** Archief, Lieden, Afletingboek B, fol. 271.
48. Orlers, a.w., kroniekje, op datum.
49. Vroedschapsresolutie 7 okt. 1566. Vroedsch. res. b. H.
50. **Secr. Arch.**, Leiden, Aflezingboek B, fol. 288.
51. Hij was op 5 oktober op het slot in Woerden gekomen „met veel knechten”. Orlers, kroniekje, op datum.
52. Het verhaal over burgemeester Frans **Jansz.** van Dusseldorp, die de sleutels weigert aan beeldenstormers, schijnt wel op het verschil van mening met de schutters twee maanden later te berusten. Zie Knappert, a.w., blz. 230-1; **Annales** van Dusseldorp, a.w. blz. 24.
53. Vader Van Dusseldorp had in Dôle gestudeerd evenals Paulus Buys en Philips van Marnix en behoorde met tot de meest roomse groep. Zie Ned. Leeuw, jan. 1966; zijn licentiaat op 5 oktober 1557. De broer en zwagers van zijn vrouw, Maria Jacobsdr. — opvoedster van zijn zoon Franciscus Dusseldorpius, schrijver van de **Annales** — behoren tot de „roomsgezinden”.
54. Vroedschapsresolutie 25 okt. 1566. Vroedsch. res. b. H.
55. Vroedschapsresolutie 28 nov. 1566. Vroedsch. res. b. H.
56. Orlers, a.w., kroniekje, op datum.
57. Resp. Cornelis van Noorden en Jan van Brouhoven.
58. Hij is geen veertigraad. Zijn oudere broer Simon Jan Reyersz., die zal glijpen, wel.
59. Vroedschapsresolutie 17 nov. 1566. Vroedsch. res. b. H.
60. Knappert, a.w., blz. 29.
61. Orlers, a.w., kroniekje. Op 5 jan. werd avondmaal gehouden in de **minderbroederskerk**; „men seyde **datter** geweest hadden 284 personen.”
62. A. R. A. Brussel, Raad van Beroerten 115 (123 Voorschoten). Volgens **Aechte** Jansdr., vijfde getuige in het verhoor van Voorschoten, vrouw van de bode te Oegstgeest in 1566, heeft „een wyl nae Sinte Bartolomeus een van de nyeuwe **predicanten** driemaal in de **Voscuyt** in de ban van Oegstgeest **geprect**.” Volgens vele andere getuigen was er driemaal geprekeet.
63. A. R. A. Brussel, **Papiers d'Etat** et de **L'Audience** 1397 (8), fol. 15v-16v.
64. J. Marcus, Sententiën en Indagingen van den hertog van **Alba**, 1735, blz. 119 e.v.
65. **Secr.** Archief Leiden, Aflezingsboek B, 22 aug. 1567 **t/m** 27 nov. 1569.
66. Zie Knappert, a.w., blz. 273 e.v. A. L. E. Verheyden, Le conseil des troubles. **Liste des condamnés (1567-1573)**, Brussel, 1961.
67. Leprooshuis buiten de Rijsburgerpoort.
68. Broer van Adriaen en Pieter Adriaensz. van der Werf.
69. A.R.A. Brussel, **Papiers d'Etat** et de **L'Audience** 1397 (8). Verslag van de Inquisiteur Lindanus over de godsdienstige toestand in Holland in 1564.
70. A.R.A. Brussel, Raad van Beroerten 115, fol. 66 en **66v**.
71. Vroedschapsresolutie 6 sept. 1566. Vroedsch. res. b. H.
72. zie noot 67.
73. zie noot 43.
74. Ned. Leeuw, jan. 1966. Ingeschreven **1554, 6** cal. okt.
75. A. R. A. Brussel, Raad van Beroerten 115 (123 Voorschoten), 15de getuige Claes van Dam. Haarlemse Bijdragen, dl. 52, 1935, blz. 19/20.
76. 7de getuige Adriaen Maertst., in het verhoor van Voorschoten; zie onder noot 1. In 1564 heeft hij nog een stal op de Papengracht, die geschat is op **7£**.
77. Hij heet Dirk van Diemen, die op 25 okt. 1569 ook tot onderschout wordt benoemd „onder” Jan van **Berendrecht**. Deze schout werd sinds 10 nov. '67 niet meer in de vroedschap gelaten. **Secr. Arch.** inv. nr. 61 fol 64. Vroedschapsresolutie 10 nov. '67. In 1574 is Dieloff Adriaensz. substitueert van de baljuw van Rijnland, Leidsch Jaarb. 1956 blz. 8.
78. zie noot 3.
79. Soms als Georgius Yponis of zelfs Georgius Cyporus.
80. Deze is in 1564 een welgesteld man; huis getaxeerd op 15 pond.

78. zie **noot** 67.
79. J. W. te Water, *Historie van het Verbond en de smeekschriften etc.*, deel **III** blz. 387 e.v.
80. zie **noot** 1. De verhoren van Voorschoten.
81. Santhorst, door jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, in *Leidsch Jaarboekje* 23, 1931, blz. 57. en 58.
82. 10de penn. 1564, getax. huurwaarde binnen Leiden ± 80 pond. Capit. impos. van nov. 1572 : 150 pond. **Op** 26 oktober 1568 **schrijft** men uit Den **Haag** aan commissaris Van den Berghe **te Brussel**, dat het in het belang 'des **konings** is haast **te** maken met zijn **geval**, **gemerct** aen den personen van **Ian Paets** Cornelisz. van Santhorst **groot** verhael **van** goeden is"; A. R. A. Den Haag, **Graf.** Rekenkamer 282a (rood) tweede **map**.
83. S. J. Fockema Andreae, *Grondeigenaars en grondgebruikers in een hoekje van Holland*, in: *Ceres en Clio*, zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis, Wageningen, 1964, blz. 72.
84. zie **noot** 67.
85. zie **noot** I., verhoor van Voorschoten, „als geseyt wort in de informatie *tor* Delft genomen in augusto lestleden" [1567] by Mr. Boudewijn Jacobsz., raad.
86. Knappert, a.w., blz. 232 en Bijleveld, in: *Leidsch Jaarboekje* 1905, blz. 173.
87. Orlers, a.w., *kroniekje*, op datum. H. A. Enno van **Gelder** veronderstelt dat Brederode naar Leiden kwam met de **bedoeijng** om uitvoering aan het akkoord te geven. H. A. Enno van **Gelder**, *De Nederlandse adel in de Opstand tegen Spanje, 1565-1572*; herdrukt in: *Van beeldenstorm tot pacificatie, Amsterdam-Brussel*, 1964, blz. 44.
88. **Secr. Arch.** Leiden, *Aflezingsboek* B. fol. 276.
89. Orlers, a.w., *kroniekje*, op 21 sept.
90. Aldaar, op datum.
91. Vroedschapsresolutie 18 dec. 1566. Vroedsch. res. b. H.
92. Vroedschapsresolutie 14 jan. 1567. Vroedsch. res. b. H.
93. Aldaar.
94. Orlers, a.w., *kroniekje*, op datum.
95. Van 11 jan. 1567.
96. Vroedsch. res. 14 jan. 1567.
97. Orlers, a.w., *kroniekje*, op datum.
98. **Idem**.
99. **Idem**.
100. Vroedschapsresolutie 13 mei 1567. Vroedsch. res. b. H.
101. Orlers, a.w., *kroniekje*, op 13 mei 1567.
102. Vroedschapsresolutie 21 mei 1567. Vroedsch. res. b. H.
103. Knappert a.w., blz. 252.
104. Orlers, a.w., *kroniekje*, op 9 juni 1567.
105. Aldaar, op 13 juni. Ze waren waarschijnlijk sinds sacramentsdag, 27 mei, nog met één vendel versterkt. Zie Orlers' *kroniekje* op 14 mei 1567.
106. Aldaar op 13 juni 1567.
107. Zie aldaar op 25 juni 1567.
108. De twee bonnen Marendorp Landzijde en Marendorp Rijnzijde tussen Mare, Oude Vest en Oude Rijn.
109. **Not. Arch.** Leiden inv. nr. 43, Jan van Hout: 24.10.1573. Over haar, *Aflezingsboek* C, 28 jan. en 4 febr. 1574.
110. Hiervoor en voor het volgende zie bijlage 11.
111. Orlers, a.w., *kroniekje*, op datum.
112. **Bor.** *Historie enz.* I. 107b., 108a.
113. Misschien is hij diaken.
114. **Secr. Arch.** Leiden inv. nr. 390, *Memoriaelboekje*, blz. 29.
115. Vroedschapsresolutie 25 jan. 1567. Vroedsch. res. b. H.

116. Knappert, a.w., blz. 247.
117. Bor, t.a.p.
118. Knappert, a.w., blz. 245.
119. Aldaar blz. 246. Wel in West-Friesland; hij kwam uit Oost-Friesland.
120. **Orlers**, a.w., kroniekje, op datum.
121. Hij was primus van de kamer, direkt na de voorzitter genoemd.
122. **Memoriaalboekje**, blz. 30.
123. Aldaar blz. **23v** e.v.
124. Not. **Arch.** Leiden inv. nr. 43, Jan van Hout: 12.7.1577.
125. d.i. perkamentmaker.
126. Aernt Jacobsz; N. W. Posthumus, Bronnen tot geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid, 11, R.G.P. 14, no 1222.
127. zie noot **66**.
128. zie noot 5, aldaar blz. 260.

INHOUD

voorwoord	5
Vereniging Oud-Leiden	
Bestuur en Commissies.	6
Correspondenten in Rijnland.	8
Jaarverslag over 1965.	9
Financieel overzicht 1965.	12
Financieel overzicht 1965 van de commissie Het Leidsche Woonhuis	13
Jaarverslag over 1965 van de commissie voor Volkskunde	14
Korte Kroniek van Leiden en Omstreken 1965.	15
Bijdragen	
Wanneer is Leiden ontstaan door dr. W. C. Braat	26
Het stadsrecht van Leiden door mr. Annie Verspille	29
De „Castellanus de Leithen” door prof. dr. F. W. N. Hugenholtz.	41
Een kwestie van tijd door G. P. Rodenburg en ir. H. H. Vos	51
Het kapittel van St. Pancras te Leiden door drs. B. N. Leverland	69
De voorstad op de Hogewoerd door ir. H. A. van Oerle	87
Het economisch overwicht van de laat-middeleeuwse stad t.a.v. haar agrarisch ommeland, in het bijzonder toegelicht met de verhouding tussen Leiden en Rijnland door prof. dr. T. S. Jansma	93
De Witte Poort aan de Vliet door ir. H. A. van Oerle	109
Een ridderhofstad Rapenburg? door ir. H. A. van Oerle	115
Libertatis ergo. De beroerten binnen Leiden in de jaren 1566 en 1567 door D. H. A. Kolff	118
Inhoudsopgave	149